

2017

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2017

Збірник наукових праць

Пам'яті М. Я. Рудинського (1887 – 1958)

Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2017

УДК 902.2.94 (477)

ББК 63.4 (4 УКР) 46

С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 8 від 10 жовтня 2017 р.), Плану роботи Управління культури
Полтавської облдержадміністрації на 2017 р.*

Редаколегія:

Івакін Г. Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
Ковальова І. Ф., доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайли-
на Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мокляк В. О.**, заслужений праців-
ник культури України; **Мурзін В. Ю.**, доктор історичних наук, професор;
Нестуля О. О., доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історич-
них наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник (*науковий і відповідальний редактор*); **Терпиловський Р. В.**,
доктор історичних наук, професор; **Титова О. М.**, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник; **Фасій Г. І.**, начальник Управління культури
Полтавської облдержадміністрації.

Рецензенти:

Гаврилюк Н. О., доктор історичних наук;
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

**С 77 Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017 = Antiquities of the Dnieper
Left Bank Regions – 2017**: збірник наукових праць. Пам'яті М. Я. Рудинсько-
го (1887 – 1958) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК;
Інститут археології НАН України; ПКМ ім. Василя Кричевського;
ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол. : Івакін Г. Ю.,
Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. : Центр пам'яткознавства НАН
України і УТОПІК, 2017. – 168 с., IV кол. вкл.

ISBN 978-966-8999-87-1

Вміщені статті і публікації археологів – дослідників старожитностей
Дніпровського лісостепового Лівобережжя та Північно-Західного
Причорномор'я, присвячені пам'яті видатного українського археолога,
доктора історичних наук Михайла Яковича Рудинського (1887 – 1958).

Видання включає наукові праці з історії археології, археології
кам'яного, бронзового віку, скіфської епохи, раннього, розвинутого і піз-
нього середньовіччя, підготовлені напередодні наукової конференції,
присвяченої 130-річчю від дня народження вченого.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв і
краєзнавців.

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-87-1

- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017.
- © Інститут археології НАН України, 2017.
- © Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського, 2017.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2017.
- © Автори статей, 2017.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ — АРХЕОЛОГ, ПАМ'ЯТКООХОРОНЕЦЬ, МУЗЕЙНИК, ВИДАВЕЦЬ І ПЕДАГОГ (до 130-річчя від дня народження)

Огляд наукової, організаційної, музейної, педагогічної і видавничої діяльності видатного українського археолога Михайла Яковича Рудинського (1887–1958), передусім часу його перебування у Полтаві в 1917–1924 рр., позначених створенням полтавських музеїв, наукових товариств, проведенням археологічних, краєзнавчих та пам'яткоохоронних досліджень.

Ключові слова: М. Я. Рудинський, Охтирка, Полтава, Центральний музей Полтавщини, археологія, музейна справа, книговидавництво, педагогіка.

У плеяді відомих учених-полтавців, подвижників національної української науки і культури початку ХХ ст., ім'я Михайла Яковича Рудинського виблискує зорею першої величини. І не дивно, адже уродженець сусідньої Охтирки на Слобожанщині — міста у сучасній Сумській області [90, с. 175], назавжди «зрісся» з Полтавою, присвятив розбудові її культури, науки, видавничої справи, освіти та музеїв кращі і найбільш плідні роки свого життя, весь хист непересічної людини-творця [7, с. 7]. Тут, у Полтаві, він остаточно став називати себе полтавцем. Тут же отримав заслужену характеристику визначного письменника-демократа В. Г. Короленка — як «відомий українець», людина кришталевої чесності і щедрої душі [9, с. 91–92]. А у флігелі поряд із будинком письменника, М. Я. Рудинський квартирував майже сім років [22, с. 175; 81, с. 2 обкл.].

Тому саме на садибі Літературно-меморіального музею Володимира Короленка, на будиночку поряд із оселею видатного майстра слова і захисника багатьох полтавців у нелегкі роки Української революції, в квітні 2002 р. з'явилася меморіальна дошка [22, с. 175, 177]. Відкрили її в Міжнародний день охорони пам'яток [82], щоб щиро від всіх полтавців увічнити ім'я пам'яткоохоронця, вченого і діяча культури. Дошка на оселі відомого археолога, музейника, керівника освітянських закладів Полтавщини нагадує сучасникам і прийдешнім поколінням про Михайла Яковича, про його діяльність на славу української культури, освіти і науки.

Ініціатором появи цієї меморіальної дошки (наразі археологам і музейникам України подібні знаки вшанування можна перелічити лише на кількох аркушах) [напр.: 40] виступив Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації разом із Головною радою Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури.

У Полтаві проводилися відзначення кількох річниць від дня народження М. Я. Рудинського. Перші читання, у вигляді досить представницької, свого часу всесоюзної конференції, пройшли у Полтавському краєзнавчому музеї ще 1987 р. — на 100-ту річницю від дня його народження [21, с. 69; 43; 77, с. 284]. 2002 р. у стінах Полтавського художнього музею, до речі, також заснованого М. Я. Рудинським, відбувалися Другі наукові читання «Пам'яті Михайла Рудинського», зібрані з приводу 115-річчя вченого [14].

5 грудня 2002 р. приміщення прес-центру Полтавського художнього музею заповнили не тільки знані історики і працівники музеїв, дослідники з відомих наукових центрів — вищих навчальних закладів та академічних наукових установ Києва, Донецька, Харкова, Львова, Сум, Кременчука та ін. міст, а й студенти вишів Полтави й області. Доповідачі детально окреслили непересічні здобутки М. Я. Рудинського на різноманітних теренах гуманітарного знання і діяльності, визначили археологічні пріоритети й відкриття, його мистецтвознавчі знахідки, позначили роль як керівника головної педагогічної установи Полтавщини 1917 — початку 1918 рр., згадали основні віхи життя вченого, практика-музейника, пам'яткоохоронця і громадянина [*матеріали читань у повному обсязі опубліковані*: 47].

Михайло Якович Рудинський (1887 — 1958) — відомий український археолог, історик мистецтва, музейник, пам'яткоохоронець, педагог, один із керівників української археологічної науки та пам'яткоохоронництва 1920 — 1950-х рр. досяг, на перший погляд, всіх можливих за минулою радянською доби життєвих висот. Та це було далеко не так. Адже скромна інтелігентна людина пройшла досить тернистий шлях подвижника на ниві української науки і культури, зазнала переслідувань й поневірянь за сталінізму, мала чимало проблем, захищаючи близьких людей, рідних, учнів... [7, с. 7–11; 9, с. 89].

Михайло Рудинський народився 2 (14) жовтня 1887 р. в Охтирці. Освіту отримав в Охтирській гімназії, а продовжував навчання спочатку в Петербурзькому, згодом — Харківському університетах [11; 90, с. 175; 93, с. 4–5]. Революційні події 1905 р. захопили юнака романтикою боротьби і поезії, стали приводом до появи перших віршів, оприлюднених в поетичних збірках та журналах [57]. Досить докладні розвідки про поетичний хист М. Я. Рудинського вміщені у працях відомого полтавського літературознавця і письменника П. П. Ротача,

який стверджував, що вчений все своє життя залишався ширим поетом-ліриком [53; 55; 56]. До речі, архіви і часописи зберегли на сьогодні більше 100 віршів ученого, музейника та педагога [89, с. 10], і лише кілька з них видані друком у наш час.

Оцінити поетичність душевних поривів Михайла Яковича можна і через прозу. Так, в одному з автобіографічних листів на схилі віку він писав: «Моє дитяче захоплення археологією, в його чисто хлоп'ячій формі, ... прийшло без найменших сторонніх впливів. Його джерелом була глибока любов до природи, яку збудили в мені наш дім, Охтирка і незрівнянні своїми враженнями ті чудові околиці, любов, що з нею прожив я все своє життя» [57, с. 82–83; *передрук*: с. 9–10].

Між іншим, публікація цих рядків уперше побачила світ на початку 1960-х рр. у малотиражному і на сьогодні надзвичайно рідкісному виданні – «Краєзнавчих записках» Охтирського музею [19].

Молодий учений захистив 1910 р. магістерську дисертацію про неоліт такого рідного йому Поворскля в Харківському університеті. Пізніше працював у середніх навчальних закладах Путивля, Переяслава, Києва і Петрограду, де прищиплював учням любов до батьківщини та вітчизняної історії, співпрацював з корифеями української науки і культури, зокрема з Хв. К. Вовком, М. Ф. Біляшевським, а також проводив розкопки у численних експедиціях колег і власні розвідки. Особливі педагогічні успіхи він мав у сестролецькому комерційному училищі «Школі Лісного» під Петроградом, де один з перших у колишній Російській імперії створив археологічний учнівський гурток, спрямований на опанування дітьми основ історичної й археологічної науки. До речі, ця школа вважалася однією з кращих на Східноєвропейських просторах. Вихованцями М. Я. Рудинського стали майбутні доктор і кандидати історичних наук, співробітники Ермітажу й викладачі вузів Санкт-Петербурга [11, с. 329; 93, с. 6].

Михайло Якович Рудинський
(1887 – 1958).

Рис. Ганни Коваленко, 2003.

На хвилі національного піднесення 1917 року М. Я. Рудинський повернувся на батьківщину, а восени того ж року в пошуках роботи переїхав до Полтави. Тоді родина Рудинських — Михайло Якович і його сестри Марія Яківна та Євгенія Яківна (Савицька) оселилися на квартирі на садибі лікаря Будаговського (по сучасній вулиці Короленка, 1), на подвір'ї будинку В. Г. Короленка. З родиною письменника вчений підтримував дружні і надзвичайно теплі стосунки [79, с. 4].

У місті М. Я. Рудинський посів, за конкурсом, посаду завідуючого Педагогічним бюро Полтавського губернського земства, поринув у складні освітянські проблеми. Лише штрихами позначимо основні його здобутки на цьому терені. Він розгорнув роботу з поширення краєзнавчих знань, для чого пропагував створення у національних школах гуртків вивчення історії рідного краю [59]. За відсутності методичної літератури, домігся продовження видання і перейменування чи не першого на Лівобережжі Дніпра фахового науково-методичного педагогічного журналу, який назвав «Нова школа». Він був його редактором, видавцем, автором статей. Видавничий хист педагога привів його до налагоджування місцевої (навіть при складнощах того часу!) видавничої діяльності, спрямованої, перш за все, на забезпечення шкіл українськими виданнями, читанками, підручниками, збірками віршів. До цієї справи залучалися кошти кооперації, на сучасний кшталт — спонсорів, можливості земства й інших установ. І таких видань для простих дітей та селян було випущено на той час не багато, не мало, а понад 1,5 млн. примірників [75, с. 92, 95, 115–118, 127, 129, 135; 87, с. 128–130]. І, насамкінець, М. Я. Рудинський виношував ідею створення у Полтаві власної вищої педагогічної школи — свого полтавського університету. Перший, як він любив висловлюватися, «наріжний камінь» до побудови університету заклав саме М. Я. Рудинський. Він підготував і опублікував своєрідну концепцію створення у Полтаві історико-філологічного та педагогічного факультетів майбутнього університету, розробив зразки перших програм з викладання окремих дисциплін, погодинні навантаження викладачів, виклав ідеї щодо формування освітянських закладів для підготовки вихователів дошкільної освіти [60]. І це знайшло втілення в життя за Гетьманату. У Полтаві був створений вищий навчальний заклад університетського типу — історико-філософічний (історико-філологічний) факультет університету, започатковані й інші його факультети [28, с. 29–35; 94; 95, с. 4–10]. Саме це починання 1918 — початку 1920-го рр. відомі дослідники з діаспори називали Українським Університетом у Полтаві, чию діяльність продовжили славнозвісні Українські Вільні університети у Празі та пізніше у Мюнхені [28, с. 26; 94]. Зазначимо, що М. Я. Рудинський був його викладачем, навіть займав певний час професорську посаду і мав відповідне нау-

кове звання, присвоєне йому місцевою вченою радою факультету (за відсутності в країні на той час більш високих наукових кваліфікаційних інстанцій) [2, с. 107, 109; 66, с. 11, 27], чим до кінця літ пишався. Між іншим, виконуючи обов'язки професора, учений читав кілька курсів і пізніше у створеному шляхом злиття більшовиками факультету університету і колишнього Учительського інституту в єдиному Полтавському інституті народної освіти 1921 – 1922 рр. [28, с. 31].

М. Я. Рудинський у Полтаві на початку 20-х рр. ХХ ст. став членом кількох наукових товариств, зблизився з колом широко відомих діячів української науки та краєзнавства — В. Є. Бучневичем, К. В. Мощенком, І. Ф. Павловським, Л. В. Падалкою та ін. Фахове зацікавлення старожитностями привело його до Народного музею Полтавщини (так називався тоді Полтавський краєзнавчий музей) та до головування у Губернському комітеті охорони пам'яток старовини та мистецтва [1, с. 40–41; 15, с. XI, XVI; 16, с. VII, X; 20, с. 10–11; 33; 39; 46, с. 99, 104].

З того часу рятування історико-культурних цінностей, збереження пам'яток, формування музейних збірок остаточно захоплюють ученого. У 1919 р. він створює картинну, чи, як її тоді називали, «Образову» галерею — Галерею мистецтв губернського музею (попередника сучасного Полтавського художнього музею — галереї мистецтв ім. М. Ярошенка) [44, с. 98; 58, с. 117–119; 50, с. 8–19, 138–139], бере участь у формуванні Полтавського губернського архіву і майбутньої обласної бібліотеки [81, с. 2 обкл.]. Пише чимало брошур, відточуваючи публіцистичний хист і науковий талант, розробляючи українську термінологію в архітектурі, мистецтвознавстві, археології та історичній науці. Він створює перші музейні і міські путівники, зокрема: «Музей мистецтва: Коротенький провідник» [30; 31] та «Архітектурне обличчя Полтави» [61]. Обидві ці роботи, перевидані у Полтаві за ініціативи та підготовки до друку автора цієї статті, на сьогодні є загальнодоступними [65; 67]. У Полтаві також двічі видавалися біобібліографічні покажчики праць вченого [25; 26].

В останній час полтавські видавці, під тиском археологів, почали згадувати вагомий внесок М. Я. Рудинського у становлення місцевого книговидавництва. Це не тільки написання, редагування і підготовка до друку кількох десятків видань, випуск газети «Рідне слово» [4, с. IV–V; 6], а й організація у 1917–1920 рр. масового випуску літератури для українських шкіл на місцевій поліграфічній базі, із залученням професійних місцевих і столичних художників-ілюстраторів. І хоча ті видання друкувалися на неякісному папері буремних років змін влади та катаклізмів, вони назавжди посіли поважне місце в історії українського книговидавництва [54, с. 94–95; 78, с. 175–176; 87, с. 127–128; 88, с. 72].

Завідувач губернського музею В. Ф. Ніколаєв, разом зі своїм на той час заступником у 1920 – 1922 рр. М. Я. Рудинським, виступили ініціаторами об'єднання розрізнених за фінансуванням і підпорядкованістю (а простіше — покинутих напризволяще) відділів колишнього земського (Народного) музею. Саме вони підготували на засідання президії Полтавського губвиконкому 30 липня 1920 р. пропозиції щодо розгляду питання про створення Центрального музею Полтавщини. Учений також опікувався підготовкою паперів на чергове засідання президії про створення колегії музею від 3 вересня 1920 р. [12, с. 66–67]. Проте у попередньому списку керівного складу музею на жовень 1920 р. його вже не було. Далися взнаки проведення слідчих дій Харківською ГубЧКа щодо свідомо української діяльності М. Я. Рудинського та його сестри Є. Я. Рудинської (Савицької) із захисту національної шкільної освіти в Полтаві [28, с. 34], зокрема, в 1-й українській гімназії ім. І. П. Котляревського. Черговий арешт відбувся влітку 1921 р. Проте, за клопотанням В. Г. Короленка і заступництва та підтримки колишнього полтавського очільника Я. Н. Дробніса, Рудинських вирішено було не чіпати.

Після від'їзду В. Ф. Ніколаєва до Харкова [74, с. 96] М. Я. Рудинського у січні 1923 р. призначають на посаду директора (завідувача) Центрального пролетарського музею Полтавщини. Разом із М. І. Гавриленком, К. В. Мощенко, П. Ф. Мельниковим, В. М. Щербаківським у найкоротші строки він створює експозиції центрального музейного осередку Полтавщини, домагається остаточної передачі від раднаргоспу і переобладнує будинок Полтавського губернського земства під музей [42, с. 9–27], консультує музейне будівництво в колишній губернії (а це — до десятка музейних осередків у повітових і містечкових центрах), очолює пам'яткоохоронну діяльність [35, с. 71–78; 37, с. 42–44]. Після виїзду за кордон провідного археолога музею В. М. Щербаківського [28, с. 35] М. Я. Рудинський 1922 р. очолив археологічний відділ, а пізніше змушений був суміщувати керівництво музеєм із завідуванням цим відділом [наприклад: 12, с. 74].

Цікаво, що про М. Я. Рудинського автор особисто дізнався у 1970-ті рр. з розповідей власної бабусі — Єфросинії Олексіївни Супруненко (Калейнікової), яка в дитячі роки допомагала в господарстві родині Рудинських. Саме вона показала приміщення в будинку Будаговського, які займали М. Я. Рудинський і його сестри, місця опрацювання неолітичних знахідок з околиць Полтави на широкій веранді (котрі їй часом доводилося мити і шифрувати), вітальню, де збиралися представники полтавських наукових кіл та учні М. Я. Рудинського, будинки неподалік, де жили працівники музею К. В. Мощенко і П. Ф. Мельников.

Як відзначають дослідники, на 1923–1924 рр. припадає найбільш плідний період польових археологічних та етнографічних пошукових робіт музею, очолюваного вченим. Між іншим, у цей час культура і наука майже зовсім не фінансувалися, тому можна лише вклонитися громадянському, менеджерському й організаторському таланту М. Я. Рудинського, який зумів не тільки зберегти колектив музею, а й створити умови для існування людей, запобігти знищенню одного з найбільших музеїв України. Нові відкриття та переосмислення діяльності попередників закладають підвалини успішної видавничої й наукової роботи музейного закладу, що стала взірцевою для всієї України [5, с. 3–4; 20, с. 11–12; 76, с. 287]. Заняття наукою майже не залишали М. Я. Рудинському часу на педагогічну діяльність. Та все ж він продовжував викладати у Полтавському ІНО археологію, читав мистецтвознавчі лекції, залучав студентів до роботи в музеї. Не забував педагог і про своїх вихованців. Він визначив шлях у науку та був наставником полтавських музейників й археологів О. К. Тахтая (1890 – 1963) і В. А. Грінченка (1900 – 1948) [8, с. 10–21; 36, с. 205–206], які час від часу, а далі постійно обіймали посади лаборантів, виконували колекторські завдання у відрядженнях зі збирання експонатів.

Для території історичної Полтавщини М. Я. Рудинський став і першим автором найбільш повного, як на той час, оглядового нарису про старожитності краю, укладеного у вигляді опису археологічних збірок Полтавського музею. В цій досить великій науковій праці (обсяг – більше 2,5 друк. аркушів), виданій у Полтаві 1928 р., міститься огляд археологічних музейних колекцій від доби палеоліту до початку пізнього середньовіччя, а, разом із тим, побіжна характеристика наявних пам'яток. Підготовка роботи, здійснена у 1922 – 1926 рр., вимагала кількох поїздок та експедицій дослідника на Полтавщині [62; 68], звернення до великого кола науково-літературних джерел, насамкінець, проведення заходів зі збірки і перегляду музейних фондів. Навіть відірваний від Полтавського музею місцевими номенклатурно-політичними переслідуваннями вчений все ж таки підготував цю роботу, яка й досі залишається настільною працею і першоджерелом для більшості дослідників археології краю та навколишніх областей [63; 84, с. 29–32].

Уже з травня 1924 р., зі зміною керівництва у Полтаві, над музеєм почали «нависати хмари». Негласні перевірки ГПУ з метою пошуку «ворогів революції», відсутність в експозиції нових матеріалів про вдалі перетворення на місцях ще надто слабкої більшовицької влади, незгоди з керівництвом щодо видачі експонатів музею для проведення театралізованих свят і використання музейних колекцій як реквізиту, насамкінець, брак коштів на проведення будь-яких експозицій-

них та інших заходів, змусили М. Я. Рудинського звернутися до київських колег у пошуках місця роботи.

І поки в Полтаві поступово «шилася» справа за підтримку національно-свідомих поглядів на місцеві реалії, М. Я. Рудинського в Києві обрали ученим секретарем Всеукраїнського археологічного комітету. Це дозволило уникнути однієї з хвиль репресій середини 1920-х рр. У 1928–1933 рр. він працював провідним науковцем Кабінету антропології Всеукраїнської академії наук ім. Ф. К. Вовка, де провів чи не найбільші в Україні на той час польові археологічні дослідження, створив й організував пошукову діяльність Дніпробудівської експедиції Наркомосвіти України — найзначнішого дослідницького наукового колективу вчених колишнього СРСР першої половини ХХ ст. Цей науково-організаційний проект Михайла Яковича є визначним науковим, пам'яткоохоронним і громадським подвигом, широко відомим як в Україні, так і поза її межами [17; 18, с. 18]. Він ліг в основу організації в майбутньому більшості науково-рятівних заходів вітчизняних та закордонних археологів на масштабних будівництвах.

Учений, разом із сестрами, неодноразово зазнавав репресій. Був знятий із посади директора музею у Полтаві з «політичних» міркувань [9, с. 91–94]. Після репресій початку 1930-х рр. М. Я. Рудинський, який не «вписувався» і не мав хоч би як доведених стосунків з фігурантами нових політичних справ зі знищення національного відродження, — висланий поза межі України [41, с. 21]. Він виїхав 1934 р. поїздом до Котласу, а далі до с. Красноборська Архангельської області, так би мовити, «власним ходом», де працював обліковцем. 1938 р. перебрався до Вологди економістом Облспоживпостачу та діловодом, а з січня 1940 р. його запросили бути старшим науковим співробітником, а, фактично, завідувачем відділу місцевого краєзнавчого музею. В останньому, до пенсії по інвалідності він доклав чимало зусиль для вивчення далеких північних старожитностей, побудови й функціонування елементів експозиції закладу [10, с. 18].

А 1944 р., одним з перших, на запрошення Академії наук України та особисто відомого археолога, майбутнього члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Славіна, повернувся до Києва, де обійняв посаду вченого секретаря Інституту археології АН УРСР [93].

Він розпочав видання Інститутом широко знаного щорічника — збірника наукових праць «Археологічні пам'ятки Української РСР», що виходив у світ за його редакцією майже до кінця 1950-х рр., очолював Польовий комітет Інституту археології АН УРСР, був членом редколегій кількох наукових періодичних видань.

У 1948 р. М. Я. Рудинському присвоєна наукова ступінь доктора історичних наук. Та невдовзі через бюрократичні перепони (вже після

першого захисту) йому довелося захистити ще й кандидатську дисертацію у Ленінграді [79, с. 5]. У 1950-х рр., до останніх днів життя, Михайло Якович очолював відділ первісної археології Інституту археології у Києві. Кожен рік він вів польові дослідження, опрацьовував матеріали унікального комплексу петрогліфів на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя — пам'ятки первісного мистецтва світового значення. Він же домігся створення під Мелітополем археологічного заповідника (заповідної території АН УРСР), документи про що, як не дивно, були вперше опубліковані лише минулого року в Полтаві [13]. Залучивши громадськість та відомих діячів культури, зокрема О. П. Довженка, з яким підтримував теплі дружні стосунки, поступово знівелював думки в українського керівництва втілити в життя сталінське бажання затопити заплаву р. Молочної з метою створення чергового водосховища та гідроелектростанції у Таврійських степах [7, с. 8–9].

До останніх років життя М. Я. Рудинський підтримував зв'язки з Полтавою, цікавився станом збереження її музейних збірок, відбудовою архітектури міста, листувався з орнітологом та колишнім колегою по музею М. І. Гавриленком [4, с. IV–V; 80, с. 11–12]. Мав він листування і з науковцями Лубенського й Охтирського краєзнавчих музеїв. В останні роки життя всі сили віддавав редагуванню першої в історії України й однієї з перших на теренах колишнього СРСР узагальнюючої колективної археологічної праці — «Нариси стародавньої історії Української РСР» (К., 1957) [32].

Помер учений 23 червня 1958 р. Похований разом із сестрою Євгенією Яківною на центральній алеї Байкового кладовища в Києві [89].

У Полтаві здійснено чимало добрих справ з увічнення пам'яті М. Я. Рудинського [48, с. 15; 49, с. 246; 52, с. 448]. Це і проведення наукових та краєзнавчих конференцій, і численні публікації та перевидання його праць, і поява життєписів у виданнях-мартирологах земляків, репресованих за сталінізму [34; 38], журналах, словниках та енциклопедіях [86; 72; 73; 83; 85]. Окрім того, з'явилися розділи експозицій музеїв, перш за все, Полтавського краєзнавчого, де він був директором, а також Художнього — колекції якого він сформував у далекому 1919 р. Як і на Кам'яній Могилі у Мелітополі [27, с. 5], в Полтаві встановлена меморіальна дошка М. Я. Рудинському [22, с. 176]. Написані і захищені кандидатські дисертації, де розглядався творчий внесок ученого у педагогічну науку [напр.: 6], а також археологічну, пам'яткоохоронну та музейну галузі знання.

Усе це є прикладом, вважаємо, гідної оцінки творчого і громадського доробку вченого-дослідника та музейника — Михайла Яковича Рудинського, чие ім'я золотими літерами вписане в історію міста Полтави [7, с. 7–9; 51, с. 761], вітчизняної [23, с. 202–203; 24, с. 24–25;

70; 91, с. XVII–XVIII, XXII, 30, 89, 114, 127, 151 та ін.; 92, с. 33] та світової археологічної науки [45; 69; 71]. Цікаво зауважити, що на діаспорі тривалий час навіть не знали, чи вцілів за сталінських репресій М. Я. Рудинський, отже отримали відомості про це лише з посмертним випуском у світ монографічного дослідження про Кам'яну Могилу [64] та появою словника дослідників у політично замовному нарисі з розвитку археологічної науки в СРСР, підготовленому А. Л. Монгайтом [29, с. 401].

Ще одним осередком збереження пам'яті про свого земляка є Охтирський міський краєзнавчий музей, який експонує і пропагує персональні реліквії, що знаходяться в його колекціях, рукописи і його праці [3, с. 21]. В цьому році, до ювілею, планувався випуск в світ каталога колекції з описом фонду М. Я. Рудинського, а на фасаді вцілілого будинку родини Рудинських на наступний рік хочуть розмістити меморіальну дошку вченому, який пішов у світ науки, вивчаючи околиці рідної мальовничої Охтирки.

Сподіваємося, що й невелика конференція, присвячена 130-річчю від дня народження М. Я. Рудинського, проведена у Полтаві, видані до неї збірники наукових праць та матеріалів, стануть хоча б невеликою дешицею вшанування пам'яті одного з найвідоміших директорів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, фундатора першого вишу і музейних осередків у місті та області, визначного українського археолога-енциклопедиста, знаного видавця й пам'яткоохоронця.

Література

1. **Аббасов А. М.** Роль Губкомиса в создании краеведческих музеев Полтавщины / А. М. Аббасов // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 1: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / ПКМ. — Полтава, 1992. — С. 40–42.
2. **Андрієць В.** Історико-філологічний факультет у Полтаві / Валентина Андрієць // Вивчення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): мат-ли наук. конф. / ПКМ. — Полтава, 1995. — С. 106–110.
3. **Берест Ю. М.** Фонд М. Я. Рудинського в Охтирському краєзнавчому музеї / Берест Ю. М. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2003. — № 2/2002 – 1/2003 (12–13). — С. 21–22.
4. **Вайнгорт Л.** Про книгу та її автора / Л. Вайнгорт, О. Супруненко // Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави. — Вид. 2-е, репр. — Полтава : Метоп, 1992. — С. IV–VII.
5. Від редактора / [Супруненко А. Б.] // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 1: Археологія Полтавщини / ПКМ; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава, 1991. — С. 3–4.

6. **Гавриш Р.** Земська школа на Полтавщині / Римма Гавриш; ПДП ім. В. Г. Короленка. — Полтава: Археологія, 1998. — 102 с.
7. **Глизь І. П.** Михайло Рудинський — археолог, пам'яткоохоронець, музейник і педагог / Глизь І. П., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002 — 1/2003 (12–13). — С. 7–11.
8. **Граб В. І.** Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. — Полтава, 1991. — 85 с.
9. **Граб В. І.** Доля М. Я. Рудинського / Граб В. І., Супруненко О. Б. // Археологія. — К., 1992. — № 4. — С. 91–100.
10. **Гуслитов Н. В.** Развитие археологических исследований на территории Вологодской области / Н. В. Гуслитов // Историография и источниковедение истории северного крестьянства СССР: Северный археограф. сб. — Вологда, 1978. — Вып. IV. — С. 17–20.
11. **Даниленко В. Н.** М. Я. Рудинский: [некролог] / В. Н. Даниленко // СА. — М., 1959. — № 4. — С. 329.
12. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: зб. документів / [упорядн. Супруненко О. Б.]; УК ПОДА; ПКМ. — Полтава: РВВ Облстатуправління, 1993. — На обкл.: 1992. — 138 с.
13. **Дровосєкова О.** Археолог М. Я. Рудинський на Запоріжжі / Оксана Дровосєкова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМВК; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кондратенко Т. К. та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2016. — Вип. XI. — С. 189–197.
14. Другі регіональні читання «Пам'яті М. Я. Рудинського», присвячені 115-й річниці від дня народження видатного археолога, пам'яткоохоронця, історика мистецтв, педагога: програма (5–6 грудня 2002 р., м. Полтава). — Полтава: Археологія, 2002. — 6 с.
15. Засідання Українського Наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині: [протоколи] / [М. Я. Рудинський, Є. Я. Рудинська, В. О. Щепотьєв] // Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. XI–XVI.
16. Історія Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині / [М. Я. Рудинський, В. О. Щепотьєв, В. М. Щербаківський] // Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. VII–X.
17. **Ковалева І. Ф.** Обзор архивных источников по истории создания и деятельности Днепрогесовской археологической экспедиции (1927–1932) / И. Ф. Ковалева // Вопросы историографии и источниковедения всеобщей истории: сб. науч. ст. / Дн. ГУ. — Днепропетровск, 1970. — С. 121–136.
18. **Ковалева І. Ф.** Участие М. Я. Рудинского в организации и работах Днепрогесовской 1927–1932 гг. экспедиции / И. Ф. Ковалева // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-

- летію со дня рождення М. Я. Рудинського: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. — Полтава, 1987. — С. 17–18.
19. Краеведческие записки: сб. ст. / Ахтыр. КМ. — Ахтырка, 1962. — Вып. 3. — 102 с.
 20. **Кулатова И. Н.** М. Я. Рудинский и Полтавский краеведческий музей / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. — Полтава, 1987. — С. 10–12.
 21. **Кулатова И. Н.** [О проведении Областной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского] / И. Н. Кулатова // Советский музей. — М., 1987. — № 5. — С. 69.
 22. **Кулатова І. М.** Відкриття меморіальної дошки Михайлу Рудинському в Полтаві / Кулатова І. М., Максименко Г. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 175–176.
 23. **Куріло О. Ю.** Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / О. Ю. Куріло; Київ. НУ ім. Т. Шевченка. — К.: СтилоС, 2002. — 264 с.
 24. **Мезенцева Г.** Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Галина Мезенцева; ІА НАНУ; Черніг. ДПІ ім. Т. Г. Шевченка. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — 206 с.
 25. Михайло Якович Рудинський (1887–1958) — археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: бібліограф. покажчик / [укл. Супруненко О. Б., Шовкопляс І. Г.]; ПКМ. — Полтава: РВВ Облстатуправління, 1993. — 24 с.
 26. Михайло Якович Рудинський (1887–1958): біобібліограф. покажчик / [укл. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б., Удовиченко О. І.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава: Археологія, 2001. — 32 с.
 27. **Михайлов Б. Д.** Петроглифы Каменной Могилы на Украине: (Семантика, хронология, интерпретация) / Б. Д. Михайлов. — Запорожье: ИПК «Запорожье», 1994. — 180 с.
 28. **Мокляк В.** Український клуб у Полтаві: пам'ятка історії національного відродження та Української революції / Володимир Мокляк, Тарас Пустовіт, Олександр Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ ім. В. Кричевського; ДАПО; ЦОДПА; [відп. ред. Титова О. М.]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. — 48 с.
 29. **Монгайт А. Л.** Археология в СССР / А. Л. Монгайт; АН СССР, ИИМК; [отв. ред. С. В. Кисилёв]. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 436 с.
 30. Музей мистецтва: Коротенький провідник / [Рудинський М.]. — Полтава, 1919. — 24 с.
 31. **М. Р. Ярошенко М.**: Життя і творчість / М[ихайло] Р[удинський]. — Полтава, 1919. — 12 с.: іл.
 32. Нариси стародавньої історії Української РСР / Кол. авт.; АН УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 632 с., кол. вкл.
 33. **Нестуля О. О.** Охорона пам'яток історії та культури. 1921–1926 рр. / О. О. Нестуля // Охорона, використання та пропаганда пам'яток істо-

- рії та культури в Українській РСР / АН УРСР, Ін-т історії; Миколаїв. держ. пед. ін-т. — К., 1989. — Частина друга. — 171 с.
34. **Нестуля О. О.** Невтомний дослідник пам'яток України (М. Я. Рудинський) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство: зб. наук. пр. — К.: Рідний край, 1991. — С. 275–278.
35. **Нестуля О. О.** Роль музеїв в охороні пам'яток історії і культури Радянської України в період з 1919 року до початку 30-х років / О. О. Нестуля // Завдання краєзнавства у дослідженні і популяризації пам'яток історії та культури: зб. наук. пр. — К., 1991. — С. 70–82.
36. **Нестуля О. О.** Сплундрована доля (В. А. Грінченко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство: зб. наук. ст. — К.: Рідний край, 1991. — С. 204–208.
37. **Нестуля О. О.** Центральний пролетарський музей Полтавщини і охорона пам'яток краю в першій половині 20-х років / О. О. Нестуля // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 1: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / ПКМ. — Полтава, 1992. — С. 42–46.
38. **Нестуля О. О.** Широ закоханий в історію (М. Я. Рудинський) / О. О. Нестуля // Реабілітовані історією: зб. наук. пр. — К.; Полтава: Рідний край, 1992. — С. 80–88.
39. **Нестуля О. О.** Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні / О. О. Нестуля; НАНУ, Ін-т історії України; ПКМ. — К.; Полтава, 1994. — 239 с.
40. **Нестуля О. О.** Меморіальна дошка археологу і мистецтвознавцю М. О. Макаренку / Нестуля О. О. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1998. — № 1–2 (3–4). — С. 173.
41. **Никитинский И. Ф.** М. Я. Рудинский на Вологодском Севере / И. Ф. Никитинский // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. — Полтава, 1987. — С. 21–22.
42. **Николаев В. Ф.** Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания / В. Ф. Николаев; [укл., відп. ред. Супруненко А. Б.]; ПКМ. — Полтава, 1991. — 46 с.
43. Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д., Супруненко А. Б. и др.]. — Полтава, 1987. — 60 с.
44. Образова галерея / [М. Я. Рудинський] // Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — Хроніка. — С. 98–99.
45. **Онацкий Евгений.** Рудинський Михайло / Евгений Онацкий // Українська мала енциклопедія. — Буенос-Айрес, 1964. — Кн. XIII. — С. 1635.
46. Охорона пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині / [М. Я. Рудинський, В. М. Щербаківський] // Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та

- мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — Хроніка. — С. 99–104.
47. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887 – 1958) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002 – 1/2003 (12–13). — С. 7–160, 196–204.
 48. Під небом Полтави: дивитись і бачити: [Полтава та відомі полтавці] / Полтав. альбом Юрія Ворошилова. — Харків: Україна Слобідська, Ектив Стар, 2008. — 24, 4 с.
 49. Полтава: історичний нарис / [ред. кол.: Г. П. Білоус, В. А. Войналович, О. П. Єрмак та ін.; наук. ред. О. Б. Супруненко та ін.]. — Полтава: Полтав. літератор, 1999. — 280 с., 24 кол. вкл.
 50. Полтавський художній музей. 1919–1994: бібліограф. покажчик / [передм. й упорядк. мистецтвознавця Ханка Віталія]. — Полтава : Полтав. літератор, 1994. — 180 с.
 51. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.] — К.: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. — 1024 с., 24 кол. вкл.
 52. Полтавщина: історичний нарис / Полтав. обл. рада; [ред. кол.: Б. В. Год, Г. П. Грибан, В. О. Пашенко та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — 592 с., 48 кол. вкл.
 53. **Ротач П.** Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії / Петро Ротач. — Полтава: Полтав. літератор, 1993. — С. 147–154.
 54. **Ротач П. П.** Полтавські видання революційного часу — пам'ятки духовної культури / П. П. Ротач // Вивчення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): мат-ли наук. конф. / ПКМ. — Полтава, 1995. — С. 93–98.
 55. **Ротач П. П.** Археолог, осяяний світлом поезії (до 40-річчя від дня смерті М. Я. Рудинського) / Ротач П. П. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1–2 (3–4). — С. 112–114.
 56. **Ротач Петро.** І слово, і доля, і пам'ять: статті, дослідження, спогади / Петро Ротач. — Полтава: Верстка, 2000. — С. 64–72.
 57. **Рудинские Е. Я. и М. Я.** Археолог М. Я. Рудинский / Рудинские Е. Я. и М. Я. // Краеведческие записки / Ахтыр. краевед. музей. — Ахтырка, 1962. — Вып. 3. — С. 82–83; *передрук*: АЗ ПКМ: зб. наук. ст. / ПКМ; [за ред. О. Б. Супруненка] — Полтава, 1992. — Вып. 1. — С. 9–11.
 58. **Рудинська Є. Я.** Уваги до історії створення Полтавського художнього музею / Рудинська Є. Я. // Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: зб. документів / [упорядн. Супруненко О. Б.]; ПКМ. — Полтава, 1993. — С. 117–137.
 59. **Рудинський М.** Наші завдання / М. Рудинський // Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини (Нова школа). — Полтава, 1917. — № 1. — С. 2.
 60. **Рудинський М.** В справі заснування в Полтаві факультету Педагогічного / М. Рудинський // Нова школа. — Полтава, 1918. — № 4. — С. 1–20.
 61. **Рудинський М.** Архітектурне обличчя Полтави; [рисунок Федора Рожанковського] / Михайло Рудинський. — Полтава: накладом газ.

- «Рідне слово», 1919. — 35 с.: іл.; *попередній друк*: Рідне слово. — м. Полтава. — 1919. — 13 серпня (26 серпня). — № 15. — С. 2–3; 21 серпня (3 вересня). — № 21. — С. 2–3.
62. **Рудинський М.** Досліди на Полтавщині: I. Климівка. II. Розшуки на Кременчуччині / Михайло Рудинський // *Коротке звітлення [Всеукраїнського археологічного комітету] за археологічні дослідження року 1926: [зб.] / УАН; ВУАК; [гол. ВУАКу акад. О. Новицький].* — К., 1927. — С. 144–153.
 63. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // *Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленка.* — Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава–Поліграф», 1928. — Т. I. — С. 29–62.
 64. **Рудинський М. Я.** Кам'яна Могила: (Корпус наскельних рисунків) / М. Я. Рудинський; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 140 с.
 65. **Рудинський М. Я.** Архітектурне обличчя Полтави. — Репринт. вид. / М. Я. Рудинський; [передм. Л. Вайнгорта, О. Супруненка]. — Полтава: Метоп, 1992. — 48 с.: іл.
 66. **Рудинський М. Я.** Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.): On Founding Teachers' Training Department in Poltava (1918) / М. Я. Рудинський; ЦОДПА; [публ., передмова Супруненка О. Б.]. — Полтава, 1995. — Препринт, вип. 5. — 40 с.
 67. **Рудинський М. Я.** Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Вид. 2-е, доп. / М. Я. Рудинський; Полтав. худ. музей; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.; передм. і комент. Бочарової С. І., Курчакової О. М., Супруненка О. Б., за участі Ханка В. М.]. — Полтава: Археологія, 2002. — 16, 2 с.
 68. **Рудинський М. Я.** Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20. IX – 29. X. 1922 р.: (Доповідь Полтавському науковому товариству) / Рудинський М. Я. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002 – 1/2003 (12–13). — С. 23–29.
 69. Рудинський Михайло // *Українська загальна енциклопедія: Книга знання у 3-х томах.* — Львів; Станіслав; Коломия, [1933]. — Т. 3. — С. 1294.
 70. Рудинський Михайло Якович (1887 – 1958) // *Словник-довідник з археології* / [ред., укл. і кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк]. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 398–399.
 71. Рудинський Михайло (1887 – 1958) // *Енциклопедія українознавства: перевидання в Україні* [гол. ред. проф., д-р В. Кубійович]. — Львів: НТШ, 1998. — Т. 7. — С. 2629–2630.
 72. Рудинський М. Я. // Ханко Віталій. *Словник мистців Полтавщини.* — Полтава: Вид-во «Полтава», 2002. — С. 167–168.
 73. Рудинський Михайло // Ханко Віталій. *Мистецтвознавча думка на Полтавщині.* — Полтава: Вид-во «Полтава», 2007. — С. 95–96.
 74. **Самородов В. М.** *Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX – XX ст.)* / В. М. Самородов, С. Л. Кигим; Полтав. держ. аграр. академія; ПКМВК. — Полтава: Дивосвіт, 2016. — 144 с. — (Історико-

бібліогр. сер. «Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини: факти, документи, бібліографія», кн. 11).

75. **Соловей Дмитро**. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921 / Дмитро Соловей. — Вид. 2-е, доп. — Полтава: Криниця, 1994. — 160 с.
76. **Супруненко А. Б. М. Я. Рудинский** — організатор охрани и исследования памятников истории и культуры на Полтавщине / А. Б. Супруненко // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: тез. докл. и сообщ. — К., 1987. — С. 286–287.
77. **Супруненко А. Б.** Конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского (Полтава, 1987) / А. Б. Супруненко // СА. — М., 1989. — № 3. — С. 284–285.
78. **Супруненко О. Б.** Видавці та автори полтавської серії «Наші художники» 1919 р. / О. Б. Супруненко // Добромисл. — Полтава, 1997. — № 1–2 (12–13). — С. 175–188.
79. **Супруненко О. Б.** Археолог, пам'яткоохоронець, музейник, громадянин / Супруненко О. Б. // Михайло Якович Рудинський (1887 – 1958): біобібліограф. покажчик / [укл. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б., Удовиченко О. І.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава: Археологія, 2001. — С. 4–6.
80. **Супруненко О. Б. Л. С. Вайнгорт і археологи та збереження пам'яток археології м. Полтави** / О. Б. Супруненко // Полтава: Архітектура, історія, мистецтво: мат-ли І наук. конф. «Вайнгортівські читання» / ПНТУ ім. Ю. Кондратюка. — Полтава, 2002. — С. 11–14.
81. **Супруненко О.** Михайло Рудинський (14.10.1887 – 23.06.1958) / Олександр Супруненко // Рудинський М. Я. Музей мистецтва: короткий провідник. — Вид. 2-е, доп. — Полтава: Археологія, 2002. — С. 2, 3 обкл.
82. **Супруненко О. Б.** 18 квітня — Міжнародний день охорони пам'яток історії та культури [про відкриття меморіальної дошки М. Я. Рудинському у Полтаві] / О. Б. Супруненко // Арт-Полтава. — Полтава, 2002. — № 1. — С. 9.
83. **Супруненко О. Б.** Рудинський Михайло Якович (14/27.10.1887, м. Охтирка – 23.06.1958, м. Київ) / О. Б. Супруненко // Полтавіка. Полтавська енциклопедія. — Т. 12: Релігія і церква / Центр дослідж. історії Полтавщини ПОДА; [гол. ред. О. І. Білоусько]. — Полтава: Полтав. літератор, 2009. — С. 572: портр.
84. **Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. — 472 с., 24 с. кол. вкл.
85. **Супруненко О. Б.** Рудинські — діячі української науки й культури / О. Б. Супруненко, В. М. Ханко // Полтавіка. Полтавська енциклопедія. — Т. 9, кн. 2: Образотворче і декоративне мистецтво / Центр дослідж. історії Полтавщини ПОДА; [гол. ред. О. І. Білоусько]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. — С. 422–423: портр.
86. **Таранушенко С.** Рудинський як мистецтвознавець / С. Таранушенко // Пам'ятки України. — К., 1988. — № 3. — С. 20–21.

87. Ханко Віталій. Видавнича справа на Полтавщині в 1917–1921 роках / Віталій Ханко // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 3–4. — С. 127–131.
88. Ханко Віталій. Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби Української Народної Республіки / Віталій Ханко // Полтавська Петлюріана: мат.-лі других Петлюрівських читань. — Вип. 1. — Полтава: Полтав. літератор, 1993. — С. 71–73.
89. Шарафутдинова И. Н. М. Я. Рудинский — археолог и педагог / И. Н. Шарафутдинова // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. — Полтава, 1987. — С. 10–11.
90. Шовкопляс И. Г. М. Я. Рудинский (1887–1958) / И. Г. Шовкопляс // КСИА АН УССР. — К., 1959. — Вып. 8. — С. 175–176.
91. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1966): бібліографія / І. Г. Шовкопляс; АН УРСР; ЦНБ. — К.: Наукова думка, 1969. —XXXV, 343 с.
92. Шовкопляс І. Г. Рудинський Михайло Якович / І. Г. Шовкопляс // Українська радянська історична енциклопедія. — К. : УРЕ, 1972. — Т. 4. — С. 33.
93. Шовкопляс И. Г. Михаил Яковлевич Рудинский / И. Г. Шовкопляс // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. — Полтава, 1987. — С. 4–6.
94. Щербаківський В. Український університет у Полтаві / Вадим Щербаківський; [публ. Супруненко О. Б., ком. Коротенка В. В., Супруненко О. Б.] // Київська старовина. — К., 1994. — № 4. — С. 8–14.
95. Щербаківський В. Український університет у Полтаві: спогади / Вадим Щербаківський; ЦОДПА; [за ред Супруненко О. Б.; комент. і публ. Коротенка В. В., Супруненко О. Б.]. — Полтава, 1994. — Препринт, вип. 2. — 40 с.

А. Б. Супруненко

**Михаил Рудинский — археолог, организатор охраны памятников
и музеевед, издатель и педагог
(к 130-летию со дня рождения)**

Резюме

В статье приводится обзор научной, организационной, музейной, а также педагогической и издательской деятельности выдающегося украинского археолога, доктора исторических наук Михаила Яковича Рудинского (1887–1958), прежде всего времени его пребывания в Полтаве в 1917–1924 гг., обозначенных созданием полтавских музеев, научных обществ, проведением археологических, краеведческих и других исследований, созданием органов по охране памятников и культурного наследия Полтавщины.

Ключевые слова: М. Я. Рудинский, Ахтырка, Полтава, Центральный музей Полтавщины, археология, музейная работа, издательская деятельность, педагогика.

O. B. Suprunenko

Mykhailo Rudynskyi – Archaeologist, Organizer of Cultural Heritage Protection and Museologist, Editor and Pedagogue (to the 130th anniversary)

Summary

The article contains the review of scientific, organizational, museum, pedagogical and editing activity of famous Ukrainian archaeologist, Doctor of Historical Sciences Mykhailo Yakovych Rudynskyi (1887 – 1958), first of all dated to the period of his living in Poltava in 1917 – 1924, when Poltava museums, scientific societies creating, archaeological, local lore and other researching, cultural heritage protecting in Poltava region.

Keywords: M. Ya. Rudynskyi, Akhtyrka, Poltava, the Poltava Region Central Museum, archaeology, museum work, editing, pedagogies.

ВНЕСОК М. Я. РУДИНСЬКОГО У ВИВЧЕННЯ КУЛЬТОВОГО КОМПЛЕКСУ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Про результати досліджень М. Я. Рудинського і його внесок у вивчення петрогліфів Кам'яної Могили як особливого джерела духовної культури і мистецтва первісного суспільства на території Євразії.

Ключові слова: М. Я. Рудинський, Кам'яна Могила, петрогліфи, полісуари, чуринги.

Кам'яна Могила є петрогліфічним комплексом, який має особливе значення у вивченні давньої духовної культури Євразії [4, с. 8]. В геологічному та історичному плані Кам'яна Могила – єдина в світі пам'ятка подібного роду. Це останець пісковика Сарматського моря третинної епохи в заплаві р. Молочної, розташований за 18 км від м. Мелітополя Запорізької області. Гроти і печери величного пагорбу використовувалися стародавніми людьми протягом багатьох тисячоліть як святилище, де відбувалися культові обряди і були залишені численні наскельні зображення. Протягом тривалого часу проводилося наукове вивчення Кам'яної Могили археологічними експедиціями Інституту археології АН УРСР (рис. 1 на кол. вкл. І).

У зв'язку з передбачуваним будівництвом Молочанського водосховища в 50-х роках ХХ століття до зони затоплення мала потрапити й унікальна пам'ятка первісного мистецтва. Внаслідок цього Інститут археології АН УРСР в 1951 р. створив комплексну Мелітопольсько-Терпінівську експедицію на чолі з відомим українським археологом М. Я. Рудинським, яка потім продовжила вивчення наскельних зображень пам'ятки аж до 1957 року. Метою експедиції було проведення рятувальних робіт й обстеження малюнків Кам'яної Могили (рис. 2 на кол. вкл. І).

Значне місце у роботі археологічної експедиції М. Я. Рудинського зайняло вивчення Кам'яної Могили саме як геологічного явища. Повною мірою була простежена історія формування гротів і навісів пагорба [11, с. 23]. У продовженні п'яти сезонів (1951, 1952, 1954, 1956 і 1957 рр.) було повторно обстежено значну кількість печер, гротів і плит, раніше відкритих М. І. Веселовським, В. М. Даниленком і О. М. Бадером, а під час роботи експедиції М. Я. Рудинським виявле-

но ще 8 нових місцезнаходжень з петрогліфами, що дозволило визначити хронологічний діапазон зображень Кам'яної Могили епохою неоліту – бронзи (VI – поч. I тис. до н. е.). Однак подальші дослідження наскельних зображень Б. Д. Михайловим і відкриті ним пізньопалеолітичні стоянки поблизу пагорба розширили хронологічні рамки уявлень щодо появи петрогліфів і виявили більш давній пласт малюнків епохи пізнього палеоліту.

У першому польовому сезоні 1951 р. М. Я. Рудинський склав план-схему пагорбу Кам'яної Могили, до якої ввів наскрізну нумерацію гrotів та печер, іноді зберігаючи старі позначення попередніх дослідників. Крім того, відомі на кінець 1950-х рр. місцезнаходження він згрупував у сектори: північний, північно-західний, південно-західний, південний і східний [10, с. 23–24]. Така схема, як зазначав Б. Д. Михайлов, є найбільш раціональним методологічним прийомом у справі датування та інтерпретації стародавніх малюнків Кам'яної Могили [2, с. 43] (рис. 3).

Особливо ретельно вивчалися М. Я. Рудинським місцезнаходження №№ 17–24, в яких, на думку дослідника, простежувалися різночасові лінійно-геометричні малюнки, а також «Кінські плити» (№№ 25–28), «Плити стоп» та гrot Мамонта-Бика (№ 9) [2, с. 36].

Велика увага приділялася дослідником питанням інтерпретації наскельних зображень на плитах №№ 17–24. На думку М. Я. Рудинського, «вони дають підставу розглядати їх як перші на Кам'яній Могилі спроби на шляху оформлення образного письма» [8, с. 68]. У своїх публікаціях учений акцентував увагу на важливих деталях: використання природних нерівностей пісковика та «включення їх в створення зображення і композиції». Він припускав «можливим в зв'язку з цим висунути цілком виправдане припущення, що художнє оформлення того чи іншого гrotу або навісу, зокрема, навісу над гrotом (№ 5), могло бути... створення групи присвячених осіб..., що представляють на священній горі певний колектив, який має на ній своє святилище» [2, с. 36; 6, с. 27].

Під час роботи експедиції на Кам'яній Могилі М. Я. Рудинським вперше були виявлені так звані чуринги. Це — сакральні предмети, які виготовлені древньою людиною і наділені нею надприродними властивостями, що нібито сприяють благополуччю або пов'язані з тотемом.

Пізніше, в 1973 р., В. М. Даниленко розкопав гrot «Чуринг», де було знайдено більше 40 примірників кам'яних скульптур, вкритих гравіюваннями. У наступні роки Б. Д. Михайлов виявив значну кількість подібних чуринг на інших місцезнаходженнях пагорбу. На сьогоднішній день у фондах музею Національного історико-археологіч-

ного заповідника «Кам'яна Могила» налічується 219 таких пісковикових скульптур.

В історії вивчення пагорбу особливе місце займають полісуари — місця, де опрацьовувалися кам'яні знаряддя праці. Вони розташовувалися на поверхні великих і малих пісковикових плит та в їх ущелинах. Дослідження О. М. Бадера, В. М. Даниленка і М. Я. Рудинського на Кам'яній Могилі дали можливість виявити 14 місцезнаходжень і визначити типи та механіку нанесення полісуарів: яйцеподібні, овальні і круглі, мабуть, використовувалися для шліфування плоских кам'яних знарядь; вузькі і глибокі — для гострих. У 1990 р. Б. Д. Михайловим було відкрито ще 3 місцезнаходження полісуарів.

Довгий час у науці не було єдиної думки, яким часом датувати ці пам'ятки, що, як зазначав М. Я. Рудинський, могли б стати ключем до інтерпретації кам'яномогильських петрогліфів. І тільки в 1972 р. Б. Д. Михайловим розкопано поблизу Кам'яної Могили (с. Ново-Пилипівка) пізньоямне поховання кінця III — початку II тис. до н. е., перекрите двома великими пісковиковими плитами кам'яномогильського походження. На одній з них знаходився полісуар, який дав можливість зробити висновки, що і на пагорбі подібні місцезнаходження можуть датуватися не пізніше цього часу, найімовірніше — межею епох енеоліту — ранньої бронзи [5, с. 150–151].

Значним відкриттям М. Я. Рудинського на Кам'яній Могилі стали пам'ятки сарматського часу: кенотаф і частина комплексу з напівземлянкою на південному схилі пагорбу. Нові знахідки дозволили вченому висловити думку, що «пагорб Кам'яної Могили привертав до себе увагу місцевого... сарматського населення» [2, с. 37; 8, с. 7]. А в 1954 р. М. Я. Рудинський відкрив великий чашоподібний грот, розташований на південному сході біля підніжжя кам'яномогильського пагорба, де були виявлені сарматські предмети жіночого туалету: бронзове дзеркало, сердолікова намистина та інші прикраси, які використовувалися для проведення обряду. Це дозволило йому висловити припущення про те, що Кам'яна Могила була «священною горою» і для сарматів.

Під час археологічних досліджень М. Я. Рудинським проведена величезна робота з виготовлення документально точних гіпсових відбитків зображень петрогліфів Кам'яної Могили та введення їх до наукового обігу [1, с. 3].

Вагомий внесок у вивчення петрогліфів Кам'яної Могили М. Я. Рудинський позначив низкою наукових статей, що вийшли друком у 1952, 1953, 1955, 1957 рр. Посмертно опублікована монографія «Кам'яна Могила» доктора історичних наук М. Я. Рудинського, що побачила світ у 1961 р., «...увібрала в себе коротку історію і прийоми вивчення пам'ятки, корпус наскальних малюнків..., історичну

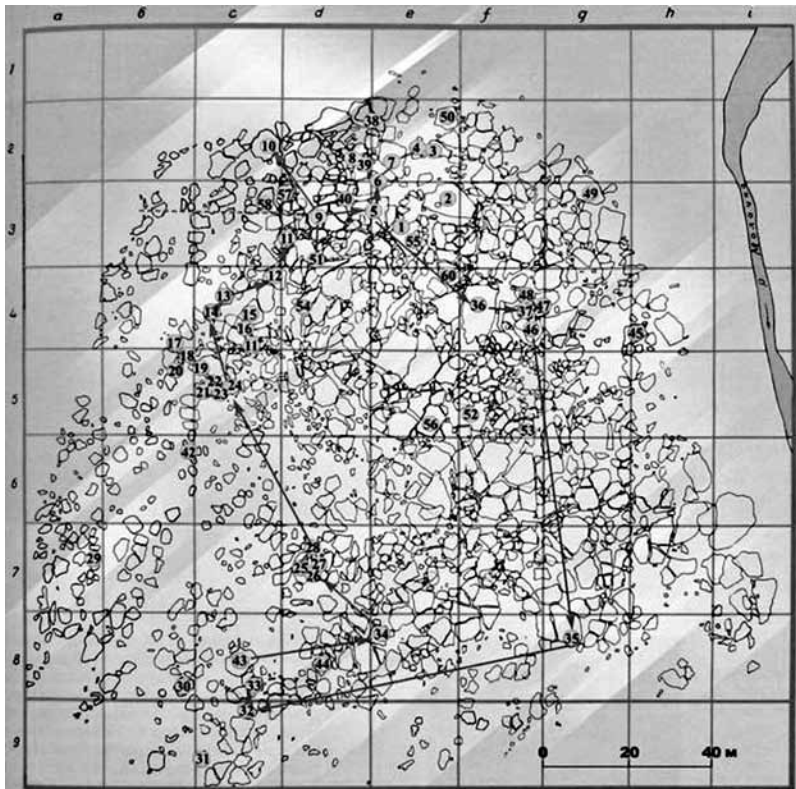

Рис. 3. План-схема пагорбу Кам'яна Могила.

характеристику і деяку інтерпретацію петрогліфічних комплексів» [2, с. 38]. Ця праця стала підсумком його багаторічних досліджень на Кам'яній Могилі.

Оцінюючи петрогліфи в цілому і місце унікальної пам'ятки в історичному ланцюгу вітчизняної та світової історії, М. Я. Рудинський писав: «...комплекс зображень Кам'яної Могили в якійсь частині своїй є одним із проявів того світогляду, який складався в цю епоху в межах широкого історико-культурного поясу, що простягнувся через Старий Світ між Індією і європейським узбережжям Атлантики» [10, с. 140].

Виходячи з унікальності степового феномена й історичної цінності петрогліфів Кам'яної Могили як пам'ятки первісної культури та мистецтва, а також завдяки невичерпному ентузіазму М. Я. Рудинського, Рада Міністрів України в 1954 р. оголосила територію в 15 га заповідною територією Академії наук Української РСР. У 1986 р. на базі пам'ятки стародавньої культури створено історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила», який в 2007 р. став державним, а в 2008 р. — національним.

Один з гротів пам'ятки носить назву «Кабінет Рудинського». На плиті цього гроту встановлена металева прямокутна пам'ятна дошка із портретним зображенням ученого і датами його досліджень (1951–1957 рр.) на Кам'яній Могилі (рис. 4 на кол. вкл. I).

Література

1. Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. — К.: Наукова думка, 1986. — 151 с.
2. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили / Б. Д. Михайлов. — К.: МАУП, 2005. — 296 с.
3. Михайлов Б. Д. Каменная Могила — подземный «эрмитаж» Приазовья / Б. Д. Михайлов. — К.: Таки sprawy, 2007. — 160 с.
4. Михайлов Б. Д. Кам'яна Могила — світова пам'ятка давньої культури / Б. Д. Михайлов. — Запоріжжя: Дике поле, 2008. — 180 с.
5. Михайлов Б. Д. Ямное погребение с полисуаром на Мелитопольщине / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности: сб. науч. ст. — Запорожье: Дикое поле, 2008. — С. 150–152.
6. Рудинский М. Я. Каменная Могила / М. Я. Рудинский // КСИА АН УССР. — К., 1952. — Вып. 1. — С. 21–31.
7. Рудинский М. Я. Каменная Могила / М. Я. Рудинский // КСИА АН УССР. — К., 1953. — Вып. 2. — С. 69–71.
8. Рудинский М. Я. К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы / М. Я. Рудинский // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вып. 5. — С. 64–70.
9. Рудинский М. Я. Петроглифический комплекс Каменной Могилы / М. Я. Рудинский // КСИА АН УССР. — К., 1957. — Вып. 7. — С. 20–31.
10. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила: (Корпус наскальних рисунків) / М. Я. Рудинський; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 140 с.
11. Титова Е. Н. М. Я. Рудинский — исследователь наскальных изображений с Каменной Могилы / Е. Н. Титова // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1987. — С. 23–25.

Н. И. Михайлова, О. В. Заматаева
**Вклад М. Я. Рудинского в изучение культового комплекса
Каменной Могилы**

Резюме

В статье освещены результаты исследования М. Я. Рудинского и отмечен его вклад в изучение петроглифов уникального памятника Каменная Могила. В научных статьях ученого и его монографии «Каменная Могила» обоснованно освещается вопрос хронологии и интерпретации наскальных изображений, а также роль петроглифов как особого источника духовной культуры и искусства первобытного общества на территории Евразии.

Ключевые слова: М. Я. Рудинский, Каменная Могила, петроглифы, полисуары, чуринги.

N. I. Mykhailova, O. V. Zamataieva
**The Contribution of M. Ya. Rudynskyi in the Researching of the Cult Complex
Kamiana Mohyla**

Summary

The article deals with the results of researching of unique archaeological site Kamiana Mohyla by M. Ya. Rudynskyi and his contribution into its recognition. In scientific articles of the scientist and his monograph «Kamiana Mohyla» the chronology and interpretation of rock carvings is justified. Also the role of the petroglyphs of Kamiana Mohyl as a special source of spiritual culture and art of primitive society on the territory of Eurasia is defined.

Keywords: M. Ya. Rudynsky, Kamiana Mohyla, petroglyphs, polisuars, churingas.

МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ ПОЛТАВЩИНИ 1920-х — ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

У статті розглядається розвиток польової археологічної діяльності музеїв Полтавщини впродовж 1920-х — початку 1930-х рр. Визначено науково-організаційні та консолідуючі центри археологічних досліджень регіону, а також загальну кількість археологічних пам'яток, досліджених музейними працівниками Полтавщини протягом зазначеного періоду.

Ключові слова: музейна археологія, музеї, Полтавщина, Полтавський Державний Музей ім. Володимира Короленка, Лохвицький музей ім. Григорія Сковороди, Державний округовий центральний музей Лубенщини, Прилуцький округовий музей, Роменський округовий музей.

Музейна археологія — це специфічний різновид науково-дослідної діяльності музеїв, яка передбачає організацію і проведення польових досліджень, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів, введення їх до наукового обігу, використання в експозиційній діяльності. Музейна археологія Полтавщини 1920-х — початку 1930-х рр., об'єднуючи сукупність археологічних досліджень, які проводились за активної участі музейних співробітників, є складовою частиною історії вітчизняної археологічної науки. Польові дослідження працівників Полтавського Державного Музею ім. Володимира Короленка, Лохвицького музею ім. Григорія Сковороди, Державного округового центрального музею Лубенщини, Прилуцького, Роменського округових і низки інших музеїв краю створюють картину наукових відкриттів різноманітних пам'яток української археології.

Окреслена проблематика у сучасному історіографічному доробку представлена науковими розвідками археологів, музеєзнавців і краєзнавців. Виділяючи дві головні групи цих праць, зазначимо, що для першої притаманні дослідження діяльності музейної установи або регіональної музейної мережі, історії археологічного вивчення регіону, розвитку історичного краєзнавства, формування музейних колекцій. Друга група досліджень присвячена персоналіям окремих науковців-музейників, які зробили певний внесок у розвиток археологічної науки на Полтавщині. Серед праць першої тематичної групи можна виділити роботи Б. Ванцака й О. Супруненка [5], Т. Дяченко [9], І. Козюри [13], Л. Лугової [14], Н. Німенко [43; 44; 46–49],

О. Супруненко [65], публікації архівних матеріалів з історії археологічних досліджень у Посуллі під редакцією Н. Німенко і В. Звагельського [10; 11]. Серед праць, що носять характер біографічних досліджень, великий інтерес для відтворення розвитку музейної археології Полтавщини 1920-х – першої половини 1930-х років становлять довідниково-енциклопедичні видання «Дослідники археології України» Г. Г. Мезенцевої [16], «Сумщина в іменах» під редактуванням В. Б. Звагельського [64], книги «Репресоване краєзнавство» [55] і «Реабілітовані історією» [53]. У зазначених роботах висвітлені основні віхи життя М. Макаренка, В. Грінченка, М. Рудинського, В. Щербаківського, М. Семенчика та інших. Доволі інформативними є й публікації, присвячені окремим дослідникам, наприклад, С. Магурі [45], М. Макаренку [42], О. Тахтаю [7], М. Рудинському [6; 8].

Метою цієї роботи є дослідження розвитку польової археологічної діяльності музеїв регіону і визначення здобутків археологів – музейних працівників Полтавщини 1920-х – початку 1930-х рр. у царині введення до наукового обігу здобутих під час розкопок артефактів.

За адміністративним поділом УСРР (Української Соціалістичної Радянської Республіки, з 1937 р. Української Радянської Соціалістичної Республіки – УРСР) 1923 р. Полтавська губернія складалася з Золотоніської (ліквідована 1925 р.), Прилуцької, Кременчуцької, Лубенської, Роменської, Полтавської, Красноградської (ліквідована 1925 р.) округ (територія сучасних Полтавської, частково Сумської, Харківської, Черкаської, Чернігівської областей) [50; 74]. До археологічних досліджень на Полтавщині було залучено 11 музейних установ: державний Центральний пролетарський музей (Полтавський державний музей ім. В. Короленка), округові Центральний музей Лубенщини, Роменський і Прилуцький музеї, районні Гадяцький ім. М. Драгоманова, Золотоніський, Красноградський, Лохвицький ім. Г. Сковороди, Миргородський, Сокиренський і Хорольський науковий музеї. У музеях – осередках краєзнавчих досліджень – протягом зазначеного періоду в царині археології працювали: Д. Венгловський (Золотоноша); Г. Нікіфоров (Красноград); М. Ренський (Лохвиця); І. Стеллецький та І. Плескач (Лубни); В. Омельченко (Миргород); В. Грінченко, М. Рудинський, В. Щербаківський, О. Тахтаю, І. Самойловський, Г. Філянська, М. Гавриленко, Я. Риженко (Полтава); В. Маслов (Прилуки); М. Семенчик, О. Гричук, В. Гричук (Ромни); І. Гриненко (Хорол).

Функції консолідації музейних археологічних і мистецтвознавчих досліджень на Полтавщині на загальнореспубліканському рівні у 1920-х – на початку 1930-х рр. виконував Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). Протягом перших післяреволюційних років ця інституція знаходилась у стані формування, тож взяти на себе завдан-

ня пов'язати «периферію з центром», систематизувати проведені у післяреволюційний час дослідження на місцях і спрямувати науковий пошук у загальнодержавних масштабах вдалося лише з середини 1920-х рр. ВУАК, як провідна установа, що координувала археологічні дослідження в Україні, фактично, впродовж другої половини 1924 – першої половини 1925 рр. видавав дозволи на проведення досліджень – відкриті листи або ж мандати [41, с. 70]. Дозвіл надсилався досліднику й після проведення археологічних робіт разом із науковим звітом повертався до канцелярії ВУАК. Ситуація з видачею дозволів змінилася з утворенням у 1926 р. Інспектури охорони пам'яток культури Укрнауки (Управління науковими установами Наркомату освіти УСРР). З цього часу Всеукраїнський комітет «не провадив безпосередньої адміністративної роботи охорони пам'яток культури, виконуючи в цих справах лише вищі науково-консультативні функції... Всі дозволи чи заборони на право археологічних розкопів, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту пам'яток культури [починає видавати] НКО по Укрнауці за науковим висновком ВУАКу...» [12]. Проте зміна адміністративних функцій суттєво не вплинула на статус ВУАК як науково-координаційного центру археологічних досліджень. Документи – дозволи на проведення досліджень співробітниками музеїв Полтавщини збереглися у фондах наукового архіву Інституту археології НАН України, зокрема, відкриті листи Івана Яковича Плескача [31] і Михайла Максимовича Семенчика [32] (рис. 1; 2).

Ще однією функцією, яку виконував ВУАК, було забезпечення археологічних експедицій на Полтавщині відповідними кваліфікованими кадрами, у разі нестачі їх на місцях, а також у випадку необхідності додаткового науково-методичного керівництва. Таку керівну й консультативну роль у регіоні почасти виконував дійсний член ВУАК Микола Омелянович Макаренко.

Проведення археологічних і мистецтвознавчих досліджень вимагало відповідних коштів. Тож доволі значним завданням, яке намагалися вирішити співробітники ВУАК задля сприяння археологічним дослідженням на Полтавщині, була допомога музеям в отриманні коштів на проведення розвідок і розкопок. Цю мету реалізовували за допомогою письмових звернень до місцевих виконавчих комітетів і час від часу це дійсно мало позитивні наслідки. З метою проведення дослідження різночасових курганів, городищ, стоянок, а також вивчення пам'яток архітектури і народної творчості впродовж 1928/1929 бюджетного року ВУАК звернувся до 40 окрвиконкомів із листами наступного змісту: «На території України заховалися чисельні пам'ятки минулого – могили, городища, вали тощо, що їх із ріжних доб залишили ріжні народи. Пам'ятки ці нищать оранка, обвали тощо, отож, для вивчення їх треба переводити розкопи та досліди, що

Рис. 1. Відкритий лист на ім'я І. Плескача (Державний окружний центральний музей Лубенщини) [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 202/12].

Рис. 2. Відкритий лист на ім'я М. Семенчика (Роменський окружний музей) [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 202/44].

вимагає певних коштів. Всеукраїнський Археологічний Комітет при Українській Академії Наук маючи на увазі вищезгадане вдається до ОВК з проханням допомоги йому в справі цих пам'яток за прикладом інших Окрвиконкомів (наприклад – Прилуцького, який зрозумів культурне значення таких дослідів і асигнує уже третій рік відповідні кошти на дослід, Сумського, Одеського, Луганського, Старобільського, Зинов'євського, Полтавського, Кременчуцького й інших та Звенигородського РВК)... На цю роботу [дослідження] потрібно було б коштів в розмірі 1000 карб. на рік, які ВУАК і просить ОВК асигнувати на рік 1929. Асигнуючи певні кошти на рік 1929, ВУАК ласкаво просить ОВК зазначити, на що саме асигнується їх: чи

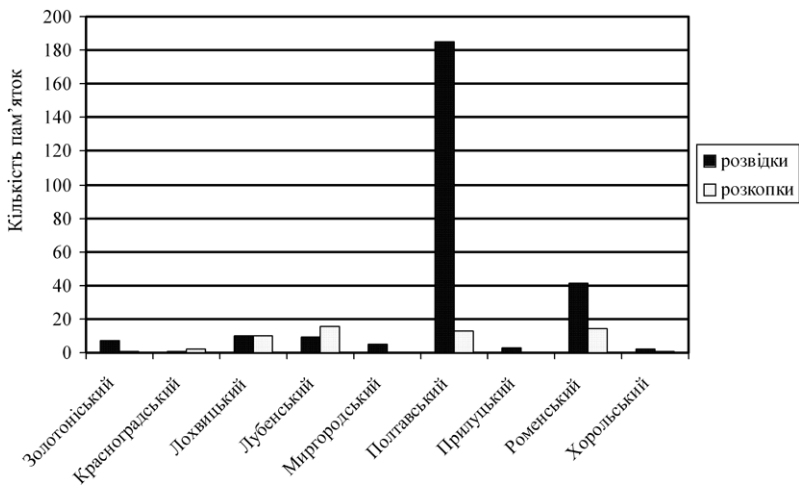

Рис. 3. Археологічна діяльність музеїв Полтавщини впродовж 1919–1934 рр.

на археологічні дослідження, чи на мистецькі, чи на ті і другі разом... Науковці-дослідники для керування зазначеними роботами, що повинні провадитися за участю місцевих наукових закладів (Музеїв, Краєзнавчих Гуртків, учительства тощо) будуть відряджені від Комітету при УАН. Здобуті під час розкопів матеріали буде передано до відповідного місцевого Музею...» [33].

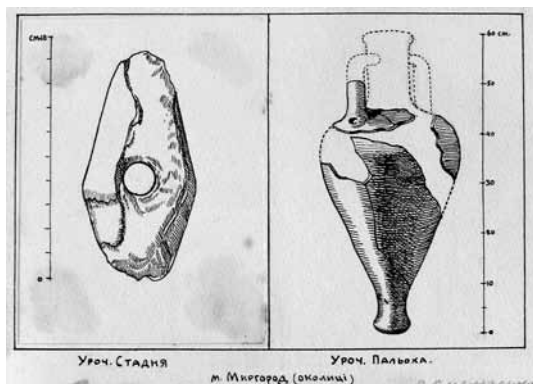
Крім загальнодержавних координуючих центрів музейної археології, впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. на Полтавщині сформувався й регіональний консолідуєчий осередок – Полтавський державний музей ім. В. Короленка. Зокрема, працівники цієї установи М. Рудинський і О. Тахтай брали дієву участь в археологічних дослідженнях Красноградського музею разом із Г. Нікіфоровим [69, арк. 318–320].

Протягом 1920-х – на початку 1930-х рр. за участі працівників музеїв Полтавщини було досліджено понад 300 археологічних пам'яток від доби палеоліту до пізнього середньовіччя (рис. 3). За вживаною впродовж 1920-х – 1930-х рр. культурно-хронологічною періодизацією були обстежені палеонтологічні місцезнаходження, пам'ятки кам'яної/передісторичної доби, епох енеоліту-бронзи, «культури скорчених кістяків», «бронзової доби з її заключними, вірніші – перехідними фазами до ранньої залізної доби», «скито-сарматського» й римського часу, «часів великої мандрівки народів», салтівської культури, слов'яно-руського періоду, XVI–XVIII ст.

Провідною формою археологічного дослідження пам'яток у цей період були рекогносцировки, розвідки, нагляд під час будівельних робіт (85 % від усієї кількості досліджених місцезнаходжень), що, головним чином, пояснювалось браком коштів на проведення систематичних стаціонарних розкопок, а також недостатнім досвідом проведення розкопок у працівників місцевих музеїв. Достеменно відомо, що розкопки за участі працівників музеїв Полтавщини були проведені на 56 археологічних місцезнаходженнях (15 %). Серед досліджених пам'яток переважали поселенські пам'ятки (стації/стоянки, поселення, городища, вали, укріплення, культурні шари замку – 47 %); значним був відсоток поховальних пам'яток (кургани, курганні групи/могильники, безкурганні могильники, окремі поховання, склеп – 41 %). Також обстежувались селітряні бурти, гончарне горно, зольники, майстерні, місце знахідки скарбу, майдани, підземні ходи, завал, окремі знахідки.

Наукова діяльність Гадяцького, Золотоніського, Красноградського, Прилуцького, Сокиренського і Хорольського музеїв висвітлена в архівних джерелах фрагментарно й неповно. Відомо, що Гадяцький музей планував провести розкопки курганів у районі й організувати археологічний гурток [70, арк. 4]. Сокиренський музей, який мав у структурі археологічний відділ, в рамках позамузейної наукової роботи «проводив вивчення та дослідження ближньої місцевості» [68, арк. 20]. Щодо археологічних досліджень Хорольського музею збереглися лише свідчення про розкопки І. Гриненка у м. Хорол в 1923 р., розвідки 1927 р. в околицях с. Ковалі, а також виявлення окремої знахідки доби енеоліту-бронзи у 1928 р. неподалік с. Трубайці (Хорольський р-н) (тут і далі в дужках зазначено місцезнаходження за сучасним територіально-адміністративним поділом України) [73, арк. 361 зв.]. В. Маслов, завідувач Прилуцьким музеєм, у 1928–1929 рр. провів розвідки в околицях с. Іваниця, хут. Копил (Ічнянський р-н) і неподалік с. Рудівка (Прилуцький р-н Чернігівської обл.) [35]. В. Омельченко, завідувач Миргородським музеєм, у 1927 р. здійснив розвідки в урочищах «Пальоха» й «Стадня» [25] (рис. 4) й у 1928 р. – в урочищах «Біля Мосту», «Ковалівщина», «Засядки» (м. Миргород) [73, арк. 59 зв.]. За участі Г. Нікіфорова, засновника й завідувача Красноградським музеєм, у 1926 р. досліджувався курганний могильник доби бронзи в околицях с. Климівка (Карлівський р-н Полтавської обл.) і стоянка з палеолітичними знахідками неподалік с. Берестовенька, у 1927 р. проведені розвідки біля с. Старовірці (Красноградський р-н Харківської обл.) [69, арк. 317–318 зв.]. Впродовж 1920–1924 рр. завідувач Золотоніським музеєм Д. Венгловський здійснив розвідки в околицях сс. Антонівка, Вереміївка, Каленики, Ліпляве, Прохорівка Черкаської області [18; 20].

Рис. 4. Матеріали до звіту В. Омельченка про археологічні дослідження Миргородського музею
[НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 116/10].

Співробітниками регіонального центру музейної археології Полтавщини – Полтавського пролетарського музею, було досліджено близько 200 пам'яток в межах сучасних Великобагачанського, Гадяцького, Глобинського, Диканського, Зіньківського, Карлівського, Козельщинського, Кременчуцького, Лазірківського, Лохвицького, Машівського, Новосанжарівського, Полтавського, Чутівського, Шишацького районів майбутньої Полтавської області, а також Зачепилівського, Коломацького, Красноградського, Первомайського, Сахновського районів Харківської області. Впродовж 1918–1921 рр. В. Щербаківський провів розкопки поселення доби бронзи в урочищі «Горби», поховання скіфо-сарматського часу в урочищі «Ясиновий Яр», обстеження пізньопалеолітичних стоянок у селах Гінці й Сергіївка [56; 57; 75; 76].

У 1921–1924 рр. археологічні роботи Полтавського музею очолював М. Рудинський, навіть після переїзду в 1924 р. до Києва дослідник продовжував надавати методичне керівництво розкопками, ініційованими музеєм. Зокрема, у 1923–1926 рр. під його керівництвом були проведені дослідження різночасових курганів і курганных могильників у околицях смт Нові Санжари (Новосанжарівський р-н), селах Кантемирівка (Чутівський р-н), Климівка (Карлівський р-н), Мачухи (Полтавський р-н). У 1925 р. В. Грінченко здійснив маршрутні розвідки від х. Петренки до м. Полтави і с. Ковалівка – м. Полтава. Впродовж 1926–1928 рр. О. Тахтай провів розвідки узбережжям річок Орчика і Берестовеньки. У 1930 р. І. Самойловський, який у період з 12 лютого по 18 грудня обіймав посаду наукового співробітника музею [4], здійснив розвідки вздовж узбережжя р. Псел. У науковому звіті до ВУАК він зазначав: «Згідно з оперативним планом Полтавського Державного Музею археологічні дослідження надалі намічено пере-

вести по Надпсіллю. Моїм завданням на цей рік було перевести розшуки од Дніпра і до Голтви по сточищу р. Псла на віддаленні кілом. 50» [36, арк. 1].

Археологічні дослідження Роменського музею проходили в межах сучасних Гадяцького і Лохвицького районів Полтавської, Недригайлівського і Роменського районів Сумської, частково Талалаївського району Чернігівської областей. Розкопки були проведені на 14 з 54 досліджених пам'яток: 1920 р. досліджено курган доби бронзи в с. Ведмеже [23; 72, арк. 14], 1923 р. – місцезнаходження з палеонтологічними знахідками в с. Басівка (Роменський р-н) [61], 1924 р. – слов'янські городища в урочищах «Монастирище» (під керівництвом М. О. Макаренка) [15; 23; 26; 37] і «Підгородок», місцезнаходження XVII ст. по вулиці Велика Монастирська (м. Ромни) [17], 1926 р. вивчався могильник на розі Шевченківської та Малої Монастирської вулиць у м. Ромни [24; 28], 1928 р. проведено розкопки на слов'янському городищі в урочищі «Панське», різночасових стоянок, городищ, курганних могильників в урочищах «Городок», «Мурашчине», «Городище», с. Бодаква (Лохвицький р-н), смт Недригайлів (Недригайлівський р-н) [26; 27; 32; 34; 40].

За участі співробітників округового центрального музею Лубенщини впродовж 1919–1934 рр. було досліджено 22 різночасові археологічні пам'ятки. Роботи проводились співробітниками установи І. Стеллецким і І. Плєскачем на території сучасного Лубенського району Полтавської області. У 1920 р. були розкопані кургани скіфського часу неподалік сс. Халепці, Мгар та в урочищі Замкова Гора (м. Лубни), а також кургани «слов'янської доби» в околицях с. Снітин [19, арк. 190], у 1923 р. – невеликі дослідження різночасових поселень неподалік сс. Висачки і Каменці, городища в урочищах «Вал» (с. Калайдинці), Замкова гора (м. Лубни), поселення в урочищі «Ришай Долина» (с. Халепці) [22], у 1928 р. – вивчалися кургани слов'янської доби в урочищах Гусакове (с. Лука) і Паськове (с. Хитці) [31; 38; 73, арк. 146 зв.].

Лохвицьким музеєм ім. Г. Сковороди досліджувалися 18 пам'яток. Археологічні польові роботи музею очолював завідувач установи М. Ренський. Розкопки проводились на десяти місцезнаходженнях: 1919, 1921 і 1924 р. – на могильнику давньоруського часу біля хут. Городище (Чорнухинський р-н Полтавської обл.) [54; 21], 1924 р. – на курганних могильниках і городищах слов'янської доби між м. Лохвиця й с. Скоробагатки (х. Горошка), в околицях с. Млини й с. Скоробагатки [54; 37], 1927 р. – на багатощаровому городищі недалеко від Харченкових хуторів [29; 30; 39; 40], 1928 р. – на могильнику слов'янської доби неподалік с. Бодаква (Лохвицький р-н) [54; 21; 29; 30; 39; 40].

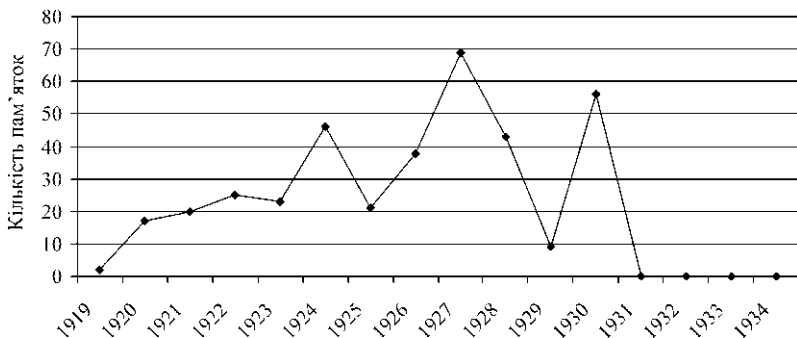

Рис. 5. Динаміка польової археологічної діяльності музеєвих установ Полтавщини у 1919–1934 рр.

Кількість щорічно досліджуваних археологічних пам'яток за участі співробітників музеїв Полтавщини, починаючи з 1919 р., поступово збільшувалась і досягла своїх максимальних показників у 1926–1928 рр. (рис. 5). У 1929 р. спостерігається зменшення числа польових досліджень, що не в останню чергу пов'язане з арештом завідуючого підвідділу археології Полтавського музею О. Тахтая. Запрошений на посаду заарештованого О. Тахтая І. Самойловський впродовж польового сезону 1930 р. обстежив 56 різночасових археологічних пам'яток [71, арк. 99]. Проте вже наступного 1931 р. І. Самойловський змінив місце роботи. Після цього розвідки й розкопки за участі музеєвих співробітників регіону практично припинилися.

Спалах активності музеєвої археології Полтавщини у другій половині 1920-х рр. та її згасання на початку 1930-х рр. цілком відповідає загальній періодизації музеєвої археології України зазначеного періоду. Перший період — становлення й організація музеєвих осередків як центрів регіональної археології (1919–1923 рр.). Цей етап позначився поодинокими польовими роботами, які проводили, головним чином, музеї дореволюційної доби, переважна ж більшість музеїв України в цей час займалася збиральництвом культурних цінностей з поміщицьких колекцій, отриманих у спадок від царської Росії. Другий період — розквіт польової музеєвої археології (1924–1930 рр.) — час, коли більшість музеїв проводили розвідки, рекогносцировки та розкопки. Третій період — згасання археологічної діяльності музеїв Радянської України через наступ на національну науку, масові репресії щодо археологів-музейників, знищення осередків краєзнавства (1930–1934 рр.). На цьому етапі поодинокі музеєві інституції «за інерцією» ще проводили археологічні дослідження [51; 52].

Низка пам'яток, які досліджувались за участі музейних співробітників Полтавщини у 1919–1934 рр., увійшла до узагальнюючих праць з археології України. Зокрема, Гінцівська палеолітична стоянка, яку вивчав В. Щербаківський у 1919 р. (також у 1914–1915 рр.); місцезнаходження кераміки ямково-гребінцевої культури в урочищі Біла Гора під Полтавою; поселення дніпро-донецької культури в с. Вереміївка; городища й кургани скіфського часу в Посуллі поблизу сіл Глинськ, Клепачі, Свиридівка, Басівка, Книшівка, Оксютинці, Великі Будки, Вовківці, Ярмолинці, Попівка, Хитці, Тишки, Броварки; кургани Ворсклянської локальної групи скіфоїдної лісостепової культури поблизу с. Мачухи; городище скіфського часу в смт Опішня; заруби-нецькі пам'ятки в околицях сс. Басівка й Верхня Мануйлівка; поселення й могильники черняхівської культури неподалік с. Новоселівка, м. Лохвиця й с. Кантемирівка; Новосанжарський (Зачепилівський) скарб — поховання болгарського кочівника; епонімна пам'ятка роменської культури городище «Монастирище» поблизу м. Ромен; городища другої половини I тис. н. е. в околицях сс. Бодаква, Ведмеже, Скоробагатьки; давньоруські могильники неподалік сіл Глинськ і Броварки [1; 2; 3].

Результати польових досліджень археологи — працівники музеїв вводили до наукового обігу, публікуючи у різноманітних виданнях. Проте через брак відповідного фінансування, кількість публікацій, присвячених польовим здобуткам музейної археології Полтавщини 1920-х — початку 1930-х рр. залишалася незначною. У переважній більшості — це статті й повідомлення М. Макаренка [15], М. Семенчика [61–63], М. Ренського [54], О. Тахтая [66; 67], М. Рудинського [56–59], В. Щербаківського [75; 76], які містять згадки про досліджені місцезнаходження або випадкові знахідки, надруковані в органах ВУАК («Записки ВУАК», «Хроніка археології та мистецтва», «Коротке звітання ВУАК») і Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка («Антропологія», «Бюлетень Кабінету антропології...»), ювілейному збірнику Полтавського державного музею, журналі «Краєзнавство», «Науковому збірнику за рік 1924», «Збірнику секції мистецтв», «Записках Українського наукового товариства на Полтавщині». За сприяння Кабінету антропології ім. Хв. Вовка у 1925 р. окремою брошурою також було видано працю М. Рудинського «Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стая в ур. Біла Гора під Полтавою» [60].

Викладені матеріали дають можливість відтворити картину музейної археології Полтавщини як комплексного явища. Впродовж 1920-х — початку 1930-х рр. археологічні дослідження проводили співробітники 11 музейних установ. Наукова діяльність цих осередків у галузі археології координувалась як загальнодержавною устано-

вою – ВУАК, так і регіональним центром, роль якого виконував Полтавський державний музей ім. В. Короленка. За участі працівників музеїв регіону було досліджено понад 300 місцезнаходжень різної культурно-хронологічної приналежності – від доби палеоліту до пізнього середньовіччя. Чимало пам'яток, що почали досліджуватись працівниками музеїв Полтавщини у 1919–1934 рр., стали хрестоматійними для української археології. Провідною формою досліджень були розвідки/рекогносцировки, що обумовлено браком належного фінансування. Після лабораторно-камерального опрацювання здобуті артефакти та археологічні комплекси готувались до введення у науковий обіг, проте через ряд об'єктивних причин лише небагатьом з них вдалось побачити світ у друкованих наукових виданнях.

Джерела та література

1. Археологія Української РСР: у 3-х т. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 1. – 451 с.
2. Археологія Української РСР: у 3-х т. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 2. – 502 с.
3. Археологія Української РСР: у 3-х т. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 3. – 501 с.
4. Архів відділу кадрів Інституту археології НАН України, спр. 10 (1955 р.), Самойловський Ілля Михайлович.
5. **Ванцак Б. С.** Подвижники українського музейництва (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький) / Борис Ванцак, Олександр Супруненко. – Полтава: [б. в.], 1995. – 136 с.
6. **Граб В. І.** Доля М. Я. Рудинського / В. І. Граб, О. Б. Супруненко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 91–100.
7. **Граб В. І.** Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко / ПКМ. – Полтава, 1991. – 78 с.
8. **Граб В. І.** Справа М. Я. Рудинського / В. І. Граб // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: зб. наук. ст. – Полтава, 1991. – С. 76–83.
9. **Дяченко Т.** Віхи становлення музейництва на Лубенщині / Т. Дяченко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2003. – С. 310–314.
10. З історії археологічних досліджень у Посуллі / Передмова, упоряд. та публ. Н. А. Німенко, В. Б. Звагельський // Сумська старовина. – 2007. – № XXI–XXII. – С. 160–175.
11. З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках ХХ ст. / Передм., упоряд. і комент. Н. А. Німенко, В. Б. Звагельський // Сумська старовина. – 2006. – № XVIII–XIX. – С. 180–206.
12. Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук // Охорона пам'яток культури на Україні. – Харків, 1927. – Зб. 1. – С. 152–153.

13. **Козюра І. В.** Розвиток історичного краєзнавства на Лубенщині в 20–30 рр. ХХ ст. / І. В. Козюра. – Лубни, 1997. – 36 с.
14. **Лугова Л.** Матеріали з розкопок В. Щербаківського у збірці Полтавського краєзнавчого музею / Любов Лугова, Ірина Мельникова // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – С. 290–299.
15. **Макаренко М. О.** Городище «Монастирище» / М. О. Макаренко // Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. – С. 3–23.
16. **Мезенцева Г. Г.** Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Г. Г. Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
17. **Моргунов Ю. Ю.** Предварительные данные о летописном городе Ромене / Ю. Ю. Моргунов // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми та перспективи: тез. доп. та повідом. до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. Листопад, 1990 р. – Суми; Ромни, 1990. – С. 61–62.
18. НА ІА НАНУ. – Ф. І (Хв. К. Вовк). – Спр. 436. – Арк. 30–33.
19. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 3. – 242 арк.
20. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 46/6. – 1 арк.
21. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 46/13. – 4 арк.
22. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 46/14. – 43 арк.
23. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 46/19. – 5 арк.
24. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/18. – 4 арк.
25. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/10. – 17 арк.
26. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/15. – 19 арк.
27. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/17а. – 14 арк.
28. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/7. – 2 арк.
29. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/10. – 6 арк.
30. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/11. – 4 арк.
31. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/12. – 36 арк.
32. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/44. – 14 арк.
33. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 221. – 14 арк.
34. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 252. – 7 арк.
35. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 309/24. – 27 арк.
36. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 327. – 57 арк.
37. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 538. – 17 арк.
38. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 548. – 73 арк.
39. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 550. – 10 арк.
40. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 557. – 3 арк.
41. **Нестуля С.** Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х рр.) / Світлана Нестуля. – Полтава: Археологія, 1997[1998]. – 102 с.
42. **Німенко Н. А.** Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) / Н. А. Німенко // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 5–25.

43. **Німенко Н. А.** З історії археологічних досліджень на Сумщині у 20-х роках ХХ ст. / Н. А. Німенко // Сумська старовина. – № ХХ. – 2006. – С. 53–67.
44. **Німенко Н. А.** З історії археологічних досліджень професора М. О. Макаренка на Звенигородщині / Н. А. Німенко // Сумська старовина. – 2006. – № XVIII–XIX. – С. 39–47.
45. **Німенко Н. А.** З когорти першовідкривачів (Сильвестр Магура – вихованець школи проф. М. Макаренка) / Н. А. Німенко // Наук. пр. іст. ф-ту / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 403–409.
46. **Німенко Н. А.** Міфічні та реальні скарби Глинського городища на Роменщині / Н. А. Німенко // Сумська старовина. – 2010. – № ХХХ. – С. 227–234.
47. **Німенко Н. А.** Формування основних напрямків діяльності музейних установ у 20-х роках ХХ ст. (на прикладі Роменського краєзнавчого музею) / Н. А. Німенко // Конопотські читання. – Конопот, 2010. – Вип. I. – С. 106–115.
48. **Німенко Н. А.** Становлення та розвиток музейної справи на Роменщині у 20-х роках ХХ ст. / Н. А. Німенко // Зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Сер. «Історія та географія». – 2009. – Вип. 35. – С. 195–198.
49. **Німенко Н.** Становлення пам'яткоохоронної діяльності на Роменщині у 20-ті рр. ХХ ст. (за матеріалами Державного архіву Сумської області) / Н. Німенко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тез. доп. V міжнар. студент. наук. археол. конференції (Чернігів, 14–16 квітня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 117–120.
50. Округа и районы У. С. С. Р. Утверждено президиумом ВУЦИК'а в заседании от 7 марта 1923. – б. г.: Изд. Народного комиссариата внутренних дел УССР, 1923. – 27 с.
51. **Пудовкіна [Яненко] А.** Музейна археологія Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: до постановки проблеми / Анна Пудовкіна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Харків, 2010. – Вип. 13. – С. 206–214.
52. **Пудовкіна [Яненко] А. С.** Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х рр. / А. С. Пудовкіна // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 10 (13). – С. 126–135.
53. Реабілітовані історією: [зб. пр.] / [редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 401, [23] с.
54. **Ренський М.** Розшуки та розкопи на Лохвиччині / М. Ренський // Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1925. – Ч. 1 – С. 39–40.
55. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Авт. кол.: Бабенко Л. Л. та ін.; редкол.: Тронько П. Т. (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.
56. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ

- ім. В. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 36–40.
57. **Рудинський М. Я.** Деякі підсумки та найближчі завдання палеотнологічних вивчень в межах УРСР. Палеоліт, Епіпалеоліт. Ранній неоліт / М. Я. Рудинський // Антропологія: Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1930. – К., 1931. – Вип. IV. – С. 145–184.
58. **Рудинський М. Я.** Досліди на Полтавщині: Климівка. Розшуки на Кременчуччині / М. Я. Рудинський // Коротке звітання Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 144–153.
59. **Рудинський М. Я.** Кантемирівські могили римської доби (Полтавська обл.) / М. Я. Рудинський // Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету. – К., 1930. – Т. I. – С. 127–158.
60. **Рудинський М. Я.** Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою / М. Я. Рудинський; УАН. Кабінет антропології та етнології. Відділ антропології та передісторії. – К.: [б. в.], 1925. – 15 с.
61. **Семенчик М.** Випадкові археологічні знахідки на Роменщині / Михайло Семенчик // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. I. – С. 69–71.
62. **Семенчик М.** Дослідча робота Роменського Округового Музею / Михайло Семенчик // Краєзнавство. – 1928. – № 2–3. – С. 55–56.
63. **Семенчик М.** Кілька передісторичних знахідок з Роменщини / Михайло Семенчик // Антропологія: Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 207–209.
64. Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник / Гол. ред. В. Б. Звагельський. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сум. ДУ, ВД «Фолігрант», 2004. – 776 с. (CLXVIII+608 с.).
65. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава: Видво ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 124, XII с.
66. **Тахтай О. К.** Археологічна робота [Полтавського] музею 1926–1927 рр. / О. К. Тахтай // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ ім. В. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 283–289.
67. **Тахтай О. К.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928 / О. К. Тахтай // Антропологія: Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1928. – К., 1929. – Вип. II. – С. 250–256.
68. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 262. – 510 арк.
69. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 172. – 383 арк.
70. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 2500. – 44 арк.
71. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3452. – 102 арк.
72. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8199. – 31 арк.
73. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 443. – 372 арк.

74. **Шабельніков В. І.** Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.) / В. І. Шабельніков. – Донецьк: Дон НУ, 2011. – 305 с.
75. [**Щербаківський В.**] Знайдення палеолітичного селища на Полтавщині // Збірник секції мистецтв / Укр. Наук. тов-во. – К., 1921. – Т. 1. – С. 153.
76. **Щербаківський В.** Розкопки в м. Городищі Лохвицького повіту року 1918 / Вадим Щербаківський // Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 61–78.

А. С. Яненко

Музейная археология Полтавщины в 1920-х – первой половине 1930-х гг.

Резюме

В статье рассматривается развитие полевой археологической деятельности музеев Полтавщины в 1920-х – первой половине 1930-х гг. Определены научно-организационные и консолидирующие центры археологических исследований, внутреннее взаимодействие музейных учреждений региона. Установлено общее количество археологических памятников, исследованных музейными сотрудниками Полтавщины в течение указанного периода.

Ключевые слова: музейная археология, музеи, Полтавщина, Полтавский Государственный Музей ім. Володимира Короленко, Лохвицкий музей ім. Григория Сковороды, Государственный окружной центральный музей Лубенщины, Прилукский окружной музей, Роменский окружной музей.

A. S. Yanenko

Museum Archeology in Poltava Region in the 1920s – the first half of the 1930s

Summary

An evolution of the field archaeology in museums of the Poltava region in the 1920s – the first half of the 1930s is observed in the article. Centres of scientific organization and consolidation of archaeological research are determined as well as internal interactions between the museum institutions of the region. The total number of archaeological sites that museum workers of the Poltava region studied during this period is also defined.

Keywords: museum archaeology, museums, Poltava region, the Volodymyr Korolenko Poltava National Museum, the Hryhorii Skovoroda Lohvytsa Museum, the Lubny Region National Central Museum, the Pryluky Region Museum, the Romny Region Museum.

ВИДАТНИЙ УЧИТЕЛЬ І ТАЛАНОВИТИЙ УЧЕНЬ

Про видатного науковця-археолога, педагога, музеєзнавця М. Я. Рудинського та його учня — археолога В. А. Грінченка, які пройшли тернистий життєвий шлях. Розглядається участь учених у першій новобудівній археологічній експедиції в Надпоріжжі.

Ключові слова: М. Я. Рудинський, В. А. Грінченко, Центральний пролетарський музей Полтавщини, Дніпрогесівська експедиція.

Михайло Якович Рудинський належить до когорти вчених, у яких вистачало часу та сил бути археологом, істориком, педагогом, писати вірші, редагувати та видавати книги, займатися музейною справою, рятувати історико-культурні цінності у бурхливі радянські часи та розбудовувати українську пам'яткоохоронну справу, разом із тим перебуваючи на керівних посадах [15, с. 44–48]. І все ж таки археологія була «любима гаряче справа... Надто захоплює, надто тягне... Кинути все це важко», — писав М. Я. Рудинський у листі до Д. І. Яворницького в 1924 р. [4, с. 454–455].

Дослідники відзначають, що у 1922–1924 рр., коли М. Я. Рудинський очолив Центральний пролетарський музей Полтавщини, відбувся підйом його польової науково-дослідницької роботи [15, с. 49]. Однотумцями Михайла Яковича були не тільки вже відомі на той час науковці (В. М. Щербаківський, К. В. Мощенко, В. О. Щепотьєв та ін.), а й молоді початківці, такі, як Володимир Автономович Грінченко, який влаштувався лаборантом до археологічного відділу не без підтримки М. Я. Рудинського [9, с. 205]. Саме під керівництвом М. Я. Рудинського молодий Грінченко починає набувати досвіду археологічних досліджень — бере участь у розвідках, розкопках курганів, поселень, стоянок, проводить виїзди до віддалених районів, обстежує території, збирає інформацію (рис. 1) [14, с. 14–16]. Так, у 1924 р. В. А. Грінченко відвідав Більськ з приводу зруйнованого поховання Перещепинського курганного могильника, з якого до музею потрапив вишуканий литий скіфський казан. Наслідком цієї знахідки стала перша стаття молодого вченого у харківському журналі «Знання» під назвою «Зі старої культури» [1, с. 111–114].

Восени 1924 р. М. Я. Рудинський змушений був покинути посаду директора музею як «антипролетарський елемент», що «не виконав ті завдання, які були поставлені Радвладою пролетмузею» та виїхав з Полтави до Києва [10, с. 205].

Наступний період в житті обох учених був пов'язаний із Запорізьким краєм, а саме з першою новобудівною Дніпрогесівською археологічною експедицією, яка при всіх недоліках зіграла величезну роль у пошуку та вивченні пам'яток археології у Надпоріжжі. У 1927 р. М. Я. Рудинський, який на той час був вченим секретарем президії ВУАКу, разом з іншими членами ВУАКу (Ф. М. Сап'яном, О. С. Федоровським та ін.) здійснив поїздку від Дніпропетровська до Кічкасу з метою обстеження території, що потрапляла до зони затоплення [6, с. 17–18]. Розуміючи масштабність будівельних робіт та чисельність археологічних об'єктів, що «вирізняло надпорозьку територію в незвичайно цікавий з археологічного боку край», він ставив питання про комплексну експедицію, аби використати «можливість зарятувати хоч частину незлічимої археологічної багатств цієї території» [11, с. 45–60]. Через більше двадцяти років, у 1950 р., він напише: «Територія Запорізької області і прилеглих до неї степових просторів Дніпропетровської і Херсонської областей є однією з найбагатших археологічними пам'ятками територій Союзу. Тисячі стародавніх могил, стоянок кочових племен і сталих поселень осілої людини, оборонних споруд – городищ і укріплень, що їх залишили після себе десятки народностей, які перебували в наших степах на протязі тисячоліть, вкривають простори нашого півдня. Не доводиться говорити про їх значення для науки. А втім, систематичне, планове дослідження їх почалося лише за радянської влади. Гігантські земляні роботи під час будівництва Дніпрогесу і розгорнуті на Дніпрі Академією наук Української РСР широкі археологічні дослідження виявили десятки і сотні невідомих доти визначних пам'яток найстародавнішої історії краю...» [12].

Створена за безпосередньою участю М. Я. Рудинського Дніпрогесівська експедиція під керівництвом Д. І. Яворницького об'єднала істориків, археологів, краєзнавців, спеціалістів з досвідом польової роботи: А. В. Грінченко, А. В. Добровольський, П. А. Козар, І. Ф. Левицький, М. О. Міллер, М. Я. Рудинський, П. І. Смолічев, О. К. Тахтаї. Саме тут молодий В. А. Грінченко отримав величезний досвід польової роботи. Цікавим є спостереження, як змінювався стиль у його листуванні з Д. І. Яворницьким. Якщо перші листи, датовані 1928 р., він підписує жартома, називаючись експедиційним прізвиськом «Голомозенький», то вже через рік – «Ваш Грінченко», «Ваш Володимир» або «Володимир Грінченко» [4, с. 134–148].

Рис. 1.
В. А. Грінченко.
1925 р.
Центральний про-
летарський музей
Полтавщини
(із сімейного архіву
доньки Світлани
Володимирівни
Грінченко).

Саме Днепрогесівська експедиція дала шанс В. А. Грінченку стати відомим дослідником: на його рахунок керівництво розкопками трети об'єктів, які проводилися у 1928 – 1931 рр. [9, с. 204–208]. Серед них курганні могильники біля с. Кічкас (у 1927–1928 рр. тут працював і М. Я. Рудинський), урочище Сагайдачного, черняхівські поселення біля сіл Привільне та Федорівка, відома Канцирська балка – аланський гончарний центр та ін. Але все ж таки В. А. Грінченко у більшості з фахівців і краєзнавців асоціюється з Вознесенським скарбом, виявленим і розкопаним у травні 1930 р. на ділянці «Майдан А» [2, с. 152–159]. Як відзначають учасники тих подій, молодий В. А. Грінченко проявляв себе як «хороший розвідник». Його неодноразово хвалили в своїх листах до Д. І. Яворницького співробітники експедиції Михайло Олександрович Міллер і Василь Степанович Соляник [4, с. 344, 504–505].

У зв'язку із браком дослідників та виділеного археологам часу, В. А. Грінченко брався за розкопки кількох об'єктів. В листі до Д. І. Яворницького від 23 травня 1930 р. він повідомляє «...розкопую кам'яне спорудження, доволі солідних розмірів і одноразово копаю могилу. Може трохи дивно, але це робиться зовсім не з метою заживання, а так диктують умови» [4, с. 143, 509]. Упродовж всього часу діяльності експедиції В. А. Грінченко не полишав роботи. Перебування ж М. Я. Рудинського у Дніпрогесівській експедиції було нетривалим. Його наукові інтереси переважно стосувалися ранніх періодів історії, а саме його цікавила епоха неоліту. В одному з листів до академіка Д. І. Яворницького, що датується 8 квітня 1928 р., він писав: «Копати могил і землянок не охочий. Боюся Вас цим розсердити, та,

правда ж бо, хочеться працювати по спеціальності, а я ж «неолитист», якщо можна так висловитися... Розпоряджайтеся мною, як хочете, тільки – згляньтеся на бога – й не засилайте до Кічкасу і на копання могил» [3, с. 189–197; 4, с. 461–462]. Напевне це і стало причиною його перебування в Дніпрогесівській експедиції два сезони (у 1927 – 1928 рр. брав участь у розкопках курганної групи I на правому березі Дніпра, біля селища Кічкас). Додалися ще й гострі суперечки з А. В. Добровольським, які призвели до того, що М. Я. Рудинський став проводити дослідження окремо [5, с. 256–257; 8, с. 151]. Як зазначав П. П. Курінний, «здобувши в Києві гроші, він (Рудинський – О. Д.) знов повернувся на Надпоріжжя і, одночасно з Дніпропетровською експедицією, але цілком самостійно і без жодного зв'язку з нею, досліджував Лоханський острів» [7, с.100–101]. Слід також відмітити, що у своїй автобіографії 1951 р. М. Я. Рудинський не акцентує увагу щодо своєї участі у Дніпрогесівській експедиції, лише мимохідь зазначає про особисті виїзди на розкопки і розвідки, в тому числі й на Дніпропетровщину (Запорізька область утворена у 1939 р. – О. Д.) [13, с. 5].

Подальша доля дослідників склалася трагічно. Обидва потрапили у маховик сталінських репресій. М. Я. Рудинський у 1934 р. був звинувачений у контрреволюційній діяльності та отримав три роки заслання [10, с. 517], повернувся до Києва тільки у 1944 р. В. А. Грінченко у 1939 р. за «антирадянську діяльність», «націоналізм» та «шкідництво» отримав п'ять років таборів. Відбувши покарання, він зміг повернутися до України лише у 1947 р. Якщо М. Я. Рудинський отримав запрошення працювати в Інституті археології АН УРСР і повернувся до улюбленого діла, то В. А. Грінченко, не дивлячись на пропозиції, через заборону проживання в столиці, змушений був полишити Київ й оселитися у родичів в Полтаві, сподіваючись на участь в роботі експедиції М. Я. Рудинського з метою розкопок Мачухського курганного могильника. Була надія на тимчасову співпрацю й у Полтавському краєзнавчому музеї. Проте, навесні 1948 р. він застудився і 19 квітня помер.

Педагогічний талант М. Я. Рудинського, його палке зацікавлення старожитностями, любов до науки і Полтавського музею, звісно ж, призвели до появи археолога В. А. Грінченка, який також зайняв своє гідне місце в українській археологічній науці.

Література

1. Грінченко В. А. Зі старої культури / В. А. Грінченко / Комент. Кулатової І. М. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред.

- О. Б. Супруненко; ред. кол.: В. В. Вождаєнко, І. І. Корост, Г. І. Фасій та ін.] – К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 111–114.
2. **Дровосекова О. В.** З історії відкриття Вознесенського комплексу / О. В. Дровосекова // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.] – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 152–159.
 3. **Дровосекова О.** Археолог М. Я. Рудинський на Запоріжжі / Оксана Дровосекова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМВК; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.] – Полтава: Дивосвіт, 2016. – Вип. XI. – С. 189–197.
 4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Укл.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піци, Н. Г. Чередник. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
 5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Укл.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
 6. **Ковалева И. Ф.** Участие М. Я. Рудинского в организации и работах Днепрогесовской 1927–1923 гг. экспедиции / И. Ф. Ковалева // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1987. – С. 17–18.
 7. **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний. – Вид. 2-е, репр.; передм. Супруненка О. Б. – Полтава, 1994. – Препринт. – 140 с.
 8. **Міллер М.** Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомпросу України (1927–1932) / М. Міллер // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. – Мюнхен, 1956. – Т. VI. – С. 147–179.
 9. **Нестуля О. О.** Сплундрована доля (В. А. Грінченко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і рр.): зб. наук. пр. – К.: Рідний край, 1991. – С. 204–208.
 10. **Нестуля О. О.** Рудинський Михайло Якович / О. О. Нестуля // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг. – Кн. 5 / Упорядн. О. А. Білоусько. – К.; Полтава: Оріяна, 2007. – С. 512–518.
 11. **Рудинський М.** Археологічна розвідка на Дніпрельстані / М. Рудинський // Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: збірник. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. I. – С. 45–60.
 12. **Рудинський М.** Постійна археологічна експедиція на українських новобудовах / М. Рудинський // Червоне Запоріжжя. – м. Запоріжжя. – 1950. – 27 жовтня. – № 217 (8068).
 13. **Рудинський М. Я.** Автобіографія / М. Я. Рудинський // М. Я. Рудинський (1887–1958) – археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: бібліографічний покажчик. – Полтава, 1993. – С. 3–6.

14. Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея в первые годы советской власти / А. Б. Супруненко // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1987. – С. 14–16.
15. Супруненко О. Б. Видатний археолог, пам'яткоохоронець, музейник і педагог – уродженець Охтирки / О. Б. Супруненко // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: зб. мат-лів I Міжрегіональних археологічних читань. – Суми, 2015. – С. 44–56.

О. В. Дровосекова

Выдающийся учитель и талантливый ученик

Резюме

О выдающемся ученом, педагоге, музейеведе и археологе М. Я. Рудинском и его ученике – археологе В. А. Гринченко, которые прошли тернистый путь в жизни и на научной ниве. Рассматривается участие ученых в первой новостроечной археологической экспедиции в Надпорожье – Днепротесовской экспедиции Наркомпроса Украины.

Ключевые слова: М. Я. Рудинский, В. А. Гринченко, Центральный пролетарский музей Полтавщины, Днепротесовская экспедиция.

O. V. Drovosekova

Prominent Teacher and Talented Student

Summary

Concerning prominent scientist, pedagogue, museologist and archaeologist M. Ya. Rudynskiy and his student – archaeologist V. A. Hrinchenko, who went a long and winding road in science. Participation of scientists in the first new-built archaeological expedition in Nadporozhzhia – the Dniper hydroelectric expedition of People's Commissariat of Education of Ukraine is observed.

Keywords: M. Ya. Rudynskiy, V. A. Hrinchenko, the Poltava Central Proletarian Museum, the Dniper hydroelectric expedition.

М. Я. РУДИНСЬКИЙ І ПИТАННЯ ОХОРОНИ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Розглядається діяльність М. Я. Рудинського, спрямована на охорону Кам'яної Могили і створення заповідної території Академії Наук Української РСР.

Ключові слова: М. Я. Рудинський, Кам'яна Могила, охорона, Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила».

Пагорб Кам'яна Могила, що знаходиться у Приазовському степу неподалік м. Мелітополя, є відомою всьому світові пам'яткою історії та археології. В гротах Кам'яної Могили зосереджено велику кількість витворів давнього образотворчого мистецтва — петрогліфів, що датуються дослідниками часом від епохи пізнього палеоліту до середньовіччя [1].

На сьогодні Кам'яна Могила віднесена до числа об'єктів культурної спадщини національного значення і внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Зобов'язання з охорони та збереження пам'ятки покладено на Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», основним завданням якого є вивчення, охорона та популяризація пам'ятки.

Зусиллями співробітників заповідника організована надійна охорона пагорба Кам'яної Могили і навколишньої території, визначені охоронні зони заповідника, які сприяють охороні та збереженню об'єктів нерухокої культурної спадщини (що у великій кількості оточують Кам'яну Могилу) та традиційного характеру середовища, розпочаті роботи з консервації місцезнаходжень з петрогліфами. Провідним напрямком роботи заповідника є діяльність, яка спрямована на включення пам'ятки до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Проте мало кому відомо, що до справи охорони Кам'яної Могили і створення заповідника чимало зусиль свого часу доклали відомий учений-археолог, музейник, мистецтвознавець та краєзнавець, колишній директор Полтавського краєзнавчого музею початку 1920-х років М. Я. Рудинський.

Як відомо, в 50-х роках ХХ ст., у зв'язку із планами радянського керівництва побудувати Південно-Українську зрошувальну систему

та створити в долині р. Молочної Молочанське водосховище, пагорб Кам'яної Могили опинився під загрозою знищення. У зв'язку з тим, що серед археологічних пам'яток у зоні затоплення Молочанського водосховища Кам'яна Могила була виключно складним та своєрідним історико-археологічним об'єктом, для її дослідження була створена особлива Мелітопольсько–Терпіннівська експедиція, очолювана М. Я. Рудинським [2; 5, с. 19].

На протязі двох польових сезонів у 1951–1952 рр. М. Я. Рудинський проводив охоронно–дослідницькі роботи на Кам'яній Могилі, намагаючись зібрати максимум інформації про цю унікальну пам'ятку перед тим, як вона буде похована під водами водосховища. За цей час тут було виявлено та досліджено 51 місцезнаходження з петрогліфами і 10 плит-шліфувадел [3, с. 11–31; 5, с. 20], проведено фіксацію петрогліфічних зображень за допомогою фотографування, замальовок і зняття естампів із зображень [5, с. 20]. З метою збереження оригінальних витворів прадавнього мистецтва розроблявся план перевезення плит із петрогліфами для експонування до легкого павільйону, який планували збудувати в Соцмістечку в с. Терпіння [3, с. 4–5].

У 1953 р., в зв'язку зі смертю Сталіна, нове радянське керівництво відмовилося від планів стосовно створення Молочанського водосховища. Саме в цьому році діяльність М. Я. Рудинського, який усією душею дослідника прикипів до Кам'яної Могили, була направлена на охорону цієї видатної пам'ятки давньої культури.

У липні – серпні цього ж року М. Я. Рудинський направив кілька листів інспектору в справах охорони пам'яток В. І. Наумовій та завідувачому обласним відділом культури в Запорізькій області І. С. Білому з проханням вжити заходи щодо охорони Кам'яної Могили. На підставі листів М. Я. Рудинського ці посадові особи прибули до с. Терпіння й уклали договір на охорону Кам'яної Могили з головою Терпіннівської сільської ради Г. Е. Козловим.

У жовтні 1953 р. М. Я. Рудинський здійснив робоче відрядження з питань охорони Кам'яної Могили. Метою цього відрядження стало обстеження пам'ятки для перевірки її стану та збереженості, а також відвідав установи й окремих осіб, які могли б посприяти її охороні [4, с. 1].

У справі охорони пам'ятки М. Я. Рудинський побував у В. Г. Несененка — завідувачого відділом культосвітніх установ у справах мистецтва та В. С. Шпори — завідувачого відділом культури Запорізького обкому КПУ, які обіцяли всіляко допомогти охороні Кам'яної Могили.

У м. Мелітополь М. Я. Рудинський домовився про певні охоронні заходи з директором Мелітопольського краєзнавчого музею Ф. Ф. Ку-

ликом і науковими співробітниками Н. І. Волчковою та М. А. Зосимовичем, які виявили бажання взяти участь в обстеженнях Кам'яної Могили [4, с. 1].

Внаслідок проведеного огляду й обстежень стан пам'ятки викликав у дослідника серйозне занепокоєння. Підкопи, що були закриті після робіт 1952 р., виявилися розкопаними відвідувачами або робітниками, які добре пам'ятали плити з петрогліфами і раз-у-раз показували їх охочим.

Великої шкоди пам'ятці заподіяли «пісковози» і нерозважні «каменярі» з околишніх колгоспів, радгоспів та Воєнмістечка у с. Терпіння, котрі вибрали чимало піску і винищили каміння на західному боці пагорба Кам'яної Могили. Під час огляду виявлено два великі котловани у підшві північно-західного сектора підвищення, а також поряд із плитами №№ 14–16 [4, с. 1–2].

М. Я. Рудинський констатував, що вибирання піску з Кам'яної Могили загрожує цілісності й непорушності пагорба, оскільки всіляке пошкодження пісковикової «подушки» може потягти за собою плити, що лежать на схилах пагорба.

Силами невеликої бригади робітників, обізнаних з пам'яткоохоронними заходами і розкопками, на Кам'яній Могилі було проведено невідкладні роботи зі збереження виявлених пам'яток, а саме консервацію-закидання плит із петрогліфами, а в деяких випадках — вкриття зображень розчином бутфара [4, с. 2].

Подальшим етапом робіт стало прокопування канав «проти машинного» призначення — рівчачка, що запобігав під'їзду до Кам'яної Могили місцевих «пошуковців» будівельних матеріалів.

Також з охоронною метою на поверхнях двох великих плит на північно-західному та північному схилах пагорба М. Я. Рудинським було влаштовано охоронні написи такого змісту:

Академія наук УРСР
Заповідна територія.
Брати пісок і камінь
ЗАБОРОНЕНО
Порушення карається
Законом.

Під час робіт 1953 р. М. Я. Рудинським проведено чимало екскурсій та бесід з мешканцями Воєнмістечка і села Терпіння, а також здійснено кілька освітніх бесід з групами відвідувачів щодо значення Кам'яної Могили як унікальної археологічної пам'ятки та необхідності її збереження. Також за ініціативи М. Я. Рудинського в обласній газеті «Червоне Запоріжжя» була надрукована пам'яткоохоронна й культурно-освітня стаття «Кам'яна могила» [4, с. 3].

Таким чином, результати обстежень, здійснених М. Я. Рудинським, показали, що договір, укладений влітку 1953 р. між Запорізьким управлінням культури та Терпіннівською сільською радою не мав бажаних наслідків. Тому за клопотанням дослідника й інспектора з охорони пам'яток культури В. І. Науменкової, начальник управління культури Семешко затвердив проект договору Обласного управління культури з Терпіннівським колгоспом ім. Сталіна із зобов'язанням охороняти територію Кам'яної Могили за такими пунктами:

1. Категорично заборонити вивезення піску й каміння;
2. Прокопати охоронні канали на протязі 100 м попід північним та західним схилами пагорба у вказаних місцях;
3. Встановити меморіальну (охоронну) дошку;
4. Виділити для охорони території Кам'яної Могили сторожа.

Для підписання охоронного договору М. Я. Рудинський разом із В. І. Науменковою виїхали до с. Терпіння, де 27 жовтня 1953 року договір був підписаний останньою та головою колгоспу І. С. Пшеничним [4, с. 3–4].

Після огляду території з представником колгоспу було визначено місця біля підшви Кам'яної Могили, які необхідно було обкопати «проти машинними» ровами, а також передано проект оформлення охоронної дошки, для установки її в північно-західному секторі території Кам'яної Могили.

Зі свого боку голова Терпіннівської сільської ради Г. Н. Козлов вжив заходів до здійснення ефективної охорони пам'ятки і виділив для цього сторожа з числа терпіннівських колгоспників [4, с. 4].

На думку М. Я. Рудинського, всі зазначені вище заходи повинні були мати позитивні наслідки і не допустити подальших пошкоджень території Кам'яної Могили, оскільки її намічено було оголосити заповідною територією Академії наук Української РСР [4, с. 4].

Завдяки зусиллям М. Я. Рудинського Президія Академії Наук УРСР у своїй постанові від 20 жовтня 1953 р. ухвалила оголосити територією Кам'яної Могили заповідною територією і порушила перед Радою Міністрів УРСР питання про виділення Академії Наук під заповідник потрібної ділянки площею 15–16 га. Рішенням Ради Міністрів УРСР від 7 липня 1954 р. Академії Наук було виділено під заповідник «Кам'яна Могила» із земель колгоспу ім. Сталіна Мелітопольського району Запорізької області в селі Терпіння площу в 15 гектарів [5, с. 21].

Таким чином, задяки організаційній та пам'яткоохоронній діяльності М. Я. Рудинського було започатковане створення заповідної території на Кам'яній Могилі як перший етап фундації майбутнього

історико-археологічного заповідника, наразі широко відомого в Україні і світі.

Джерела та література

1. Михайлов Б. Петрогліфи Кам'яної Могили: семантика, хронологія, інтерпретація / Борис Михайлов. — К.: МАУП, 2005. — 296 с.
2. Рудинский М. Я. Отчет Мелитопольско-Терпенневской экспедиции за 1951 год / Рудинский М. Я.; ИА АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф. 1952/6.
3. Рудинський М. Я. Звіт Мелітопольсько-Терпінівської експедиції за 1952 рік / М. Я. Рудинський; ІА АН УРСР // НА ІА НАНУ. — Ф. 1952/8.
4. Рудинський М. Я. Результати відрядження в питаннях охорони Кам'яної Могили між 13-м і 28 жовтня 1953 року / Рудинський М. Я. // НА ІА НАНУ. — Ф. 10.
5. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила / М. Я. Рудинський; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Наукова думка, 1961. — 140 с.; табл.

В. С. Джос

М. Я. Рудинский и вопросы охраны Каменной Могилы

Резюме

На сегодняшний день Каменная Могила — известный всему миру памятник истории и археологии. Обязательства по охране и сохранению памятника возложены на Национальный историко-археологический заповедник «Каменная Могила», основным заданием которого является изучение, охрана и популяризация этого памятника.

Мало кому известно, что к охране Каменной Могилы немало усилий приложил известный ученый-археолог М. Я. Рудинский. В октябре 1953 г. М. Я. Рудинский осуществил рабочую командировку, целью которой было обследование и проверка состояния памятника после работ 1952 г., а также посещение организаций и отдельных лиц, которые могли бы содействовать его охране.

Результаты обследования показали, что состояние памятника является неудовлетворительным. С целью сохранения всех составляющих комплекса был проведен ряд охранных мероприятий. По ходатайству М. Я. Рудинского составлен и подписан договор Запорожского областного управления культуры с Терпенневским колхозом им. Сталина об охране Каменной Могилы.

Благодаря памятникоохранной и практической деятельности М. Я. Рудинского Каменная Могила 7 июня 1954 года была объявлена заповедной территорией Академии наук Украинской ССР.

Ключевые слова: М. Я. Рудинский, Каменная Могила, охрана, заповедная территория, Национальный историко-археологический заповедник «Каменная Могила».

M. Ya. Rudynskyi and questions of Kamiana Mohyla protections

Summary

Nowadays Kamiana Mohyla is the monument of history and archaeology, known all around the world. Obligations on the monument protection are entrusted to the National historical and archaeological reserve “Kamiana Mohyla”, which main task is to research, preserve and popularize the monument.

Few knows, that the famous scientist-archaeologist M. Ya. Rudynskyi made great efforts to save Kamiana Mohyla. In October, 1953 M. Ya. Rudynskyi made a working trip aimed to research the monument in order to check its condition after 1952 works, as well as to visit organizations and definite persons, who could promote its protection.

The results of the research, conducted by M. Ya. Rudynskyi showed that the monument condition was unsatisfactory. To protect all the monument parts several protection activities have been made, and, by M. Ya. Rudynskyi's application, there was made and signed the treaty of Zaporozhye Oblast culture management and Stalin Terpenye communal farm about obligations to protect Kamiana Mohyla.

Due to the M. Ya. Rudynskyi's activity, Kamiana Mohyla was proclaimed to be the preserve territory of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic on June 7, 1954.

Keywords: M. Ya. Rudynskyi, Kamiana Mohyla, protection, preserve territory, National Historical Archaeological Preserved Territory “Kamiana Mohyla”.

Б. Д. МИХАЙЛОВ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ПЕТРОГЛИФОВ КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

О Борисе Дмитриевиче Михайлове (1936 – 2008) как выдающемся исследователе петроглифических комплексов Каменной Могилы.

Ключевые слова: Б. Д. Михайлов, Каменная Могила, петроглифы, изображения.

Более двух веков Каменная Могила — выдающийся памятник искусства и идеологии прошлого привлекает к себе внимание исследователей. Академик П. И. Кеппен и В. И. Веселовский, О. Н. Бадер и М. Я. Рудинский, В. Н. Даниленко и А. А. Формозов — все они в той или иной мере внесли свой вклад в изучение этого уникального памятника природы и истории. О. Н. Бадер и В. Н. Даниленко считали, что история Каменной Могилы начинается еще в верхнем палеолите, М. Я. Рудинский, — что рисунки этого памятника выполнены в эпоху бронзы.

Последние десятилетия исследованием Каменной Могилы очень активно занимался Б. Д. Михайлов. Из четырех монографий, специально посвященных этому выдающемуся памятнику, две принадлежат ему (1994, 1999) [13; 14]. Сотрудник и младший коллега В. Н. Даниленко, он плодотворно развивал его идеи. Кропотливое исследование новых местонахождений, интересные открытия, сделанные им, позволили Б. Д. Михайлову высказать и обосновать новые идеи в интерпретации находок на Каменной Могиле. Наверное, не все из них выдержат испытание временем, однако в изучении древней идеологии каждое мнение, каждая идея, как бы они ни казались маловероятными, заслуживают внимательного к ним отношения и освещения в историографии. При реконструировании религиозных систем древности в условиях, когда принципиально разные смысловые понятия могут иметь одинаковое материальное выражение, практически любая новая точка зрения имеет научное значение. Конечно, если она базируется на добротном источниковедческом фундаменте.

Б. Д. Михайлов сочетал в себе качества и полевика-археолога, и исследователя-интерпретатора, что очень важно для исследования такой сложной области человеческой деятельности, как идеология. Им открыто 17 новых гротов. Среди них такой интересный объект,

как грот Вишапа-Дракона. К сожалению, жизнь ученого преждевременно оборвалась 27 декабря 2008 г.

Последняя книга Б. Д. Михайлова (1999) [12], подвела итог более чем 60-летним исследованиям Каменной Могилы и сорокалетним исследованиям самого Б. Д. Михайлова. В монографии дана исчерпывающая история изучения Каменной Могилы.

Уникальность Каменной Могилы среди сглаженного степного ландшафта явилась подосновой и одной из побудительных причин выбора этого места в качестве одного из центральных святилищ в Северном Причерноморье. Аналогичны причины выбора древним населением в качестве святилища и Большой Хортицы [6]. Уникальность ландшафта Хортицы и Каменной Могилы среди степного привычного однообразного пейзажа привлекали внимание древнего населения, требовали объяснения этому феномену, способствовали сакрализации этих уникальных мест.

Б. Д. Михайлов уделял большое внимание методике выделения рисунков Каменной Могилы. В последней монографии одной из центральных является глава «Стратиграфическое соотношение и стилистико-типологические признаки петроглифов. Полисуары». Это наиболее полное описание источников. Сложность в формировании источников по Каменной Могиле состоит в том, что изображения очень плохо распознаются. Эта работа требует большого опыта и знаний. Данная задача для Б. Д. Михайлова была одной из главных. Он писал: «... в изучении петроглифов Каменной Могилы важно правильно распознать и соотнести рисунки с тем или иным видом животного, антропоморфного изображения или отдельными символами, определенными образами, которые составляют подчас единый сюжетный узел и позволяют моделировать духовный мир древнего человека» [12, с. 34]. Автором была проделана огромная работа по верификации источников. Им самим открыт целый пласт изображений, в том числе принципиально новых.

Для датировки рисунков Б. Д. Михайловым, кроме традиционных стилистических особенностей, широко использовались результаты раскопок вблизи открытых рисунков [11]. Особенно часто этот метод используется для определения возраста полисуаров. В целом полисуары датируются от эпохи раннего неолита до ямно-катакомбного времени [12, с. 81].

Наиболее интересны исследования Б. Д. Михайлова по датировке и интерпретации изображений Каменной Могилы. Пользуясь уточненной хронологией отдельных изображений и целых их комплексов, он подтверждал или критиковал, предлагал свои интерпретации разновременным комплексам этого уникального памятника. Б. Д. Михайлов решительно встал на защиту точки зрения В. Н. Дани-

ленно о присутствии на Каменной Могиле позднепалеолитических изображений. Критики позднепалеолитического возраста этих рисунков апеллировали к тому факту, что в окрестностях памятника отсутствуют какие-либо позднепалеолитические материалы. Автор монографии были открыты две стоянки, датируемые именно поздним палеолитом [11; 14; 15]. Это не единственные свидетельства присутствия человека в Северо-Западном Приазовье в эпоху палеолита. Разведки и раскопки Н. П. Оленковского, Н. Д. Праслова и других исследователей [17; 20] показали, что Таврия была населена в это время человеком. Таким образом, один из аргументов, приводимых критиками палеолитического времени рисунков Каменной Могилы, был опровергнут. Второй аргумент, суть которого состоит в том, что песчаник Каменной Могилы очень мягкий и не может сохранять такое длительное время петроглифы, также не выдерживает критики. По заключению геологов каменномогильский песчаник со временем окислился и превратился в достаточно твердый камень, покрываясь своеобразной коркой [12, с. 83–84]. Незначительное присутствие изображений мамонта в гротах Каменной Могилы Б. Д. Михайлов объяснял потеплением климата и откочевкой мамонтов на север [12, с. 84], что выглядит достаточно убедительно.

При анализе позднепалеолитических изображений из пещеры Козы Б. Д. Михайлов использовал принцип мирового древа. Птицы в верхней части фризов ассоциировались им с небом, мамонт и копытные — с землей, средним миром, а змея — с миром подземным. Такая трактовка не противоречила общетеоретическим положениям и логично объясняла эмпирические факты. Подземный, нижний мир отождествлялся древними людьми с миром потусторонним. Поэтому можно полагать, что уже в верхнем палеолите у населения Северного Причерноморья существовали определенные представления о потустороннем мире. Такое утверждение не лишено логики, поскольку именно в Северном Причерноморье уже для мезолита известны погребения, где умершие лежат в позе вытянуто на спине. По мнению Н. А. Чмыхова, вытянутая на спине поза умерших является индикатором наличия у данного населения развитых представлений о загробном мире [32; 33].

Анализируя женские образы Каменной Могилы, Б. Д. Михайлов видел в них несколько функциональных направлений, что подтверждается и выводами других ученых [1; 2 и др.].

В целом Б. Д. Михайлов датировал палеолитический пласт изображений финальным палеолитом. Это представляется обоснованным. Возможно, именно в это время среди населения, оставившего рисунки на Каменной могиле, возникает один из образов, получивших позднее широкое распространение, — образ фантастического

зверя. Речь идет о так называемом мамонте-быке. Четкость его изображений, сочетание в них признаков как мамонта (бивни, хобот), так и быка (туловище) породили длительную дискуссию о том, что же это за животное. Возможно, финальнопалеолитическое население, знавшее понаслышке о мамонтах, ушедших к тому времени на север, создало синкретический образ, воспроизводя лишь наиболее поражавшие воображение древнего человека детали мамонта, вписывая их в контур привычного к тому времени копытного. Судя по тому, что бык с хоботом продолжал изображаться и в неолите, этот образ существовал длительное время и, не исключено, был центральным для святилища в финальном палеолите — неолите.

На Каменной Могиле известна целая серия блоков — конкреций с изображениями. Благодаря исследованиям Б. Д. Михайлова число их увеличилось в три раза. Анализируя семантику изображений на конкрециях — чурингах, он не без основания приводил мысль В. Н. Даниленко о том, что «ребусное первобытное искусство нашло удивительное продолжение в зверином стиле скифского искусства, когда из одной фигуры свернувшегося зверя (при повороте) рождается совершенно новый образ» [3, с. 88–89].

Мезолитическое искусство представлено на Каменной Могиле типичными для этого времени образами, связанными с охотой. Это позволяет достаточно четко его интерпретировать. Б. Д. Михайлов интерпретировал один из рисунков как изображение женщины, сидящей верхом на носороге. Думается, что намечаемая Б. Д. Михайловым связь этого изображения с мифом о Европе заслуживает внимания и может быть в дальнейшем весьма продуктивной идеей.

Качественно новый тип изображений, по мнению Б. Д. Михайлова [12, с. 91], появляется в эпоху неолита.

Б. Д. Михайлов
(1936–2008)

Б. Д. Михайлов связывал с неолитом целый блок изображений, хотя и отмечал, что распознавание неолитических изображений долгое время оставалось сложной задачей [12, с. 92]. Трактовки неолитических рисунков продолжают традиции, заложенные В. Н. Даниленко. В частности, это касается пещеры Артемиды, водоплавающих птиц, рыб и т. д. Б. Д. Михайлов справедливо связывал рыб с нижним миром в целом. Все же, рассматривая изображения неолитической эпохи на Каменной Могиле, следует признать, что «неолитическое искусство Каменной Могилы по своему мифопоэтическому содержанию продолжает искусство эпохи позднего палеолита» [12, с. 94]. Это позволяет высказать предположение, что этнически население новокаменного века было генетически связано со своими предшественниками.

Подавляющее количество петроглифов Каменной Могилы единодушно относится специалистами к эпохе энеолита-бронзы. Обилие символов и образов этой эпохи явилось для некоторых исследователей основанием для отрицания длительного существования Каменной Могилы как святилища [30]. Тем не менее, действительно в эпоху энеолита-бронзы святилище переживает подлинный расцвет. На это время приходится пик изобразительной деятельности. Б. Д. Михайлов правильно видел аналогии изображениям на Каменной Могиле этого времени в изображениях на каменных стелах, керамике, в погребениях эпохи энеолита-бронзы Северного Причерноморья.

Среди изображений этого времени автор обращает внимание на «шалаш», которые, по его мнению, воспроизводят коллективные или индивидуальные могильники [12, с. 96]. Не отвергая такой трактовки, можно предложить и другую. Так, А. С. Смирнов, специально рассмотревший сюжет «загон с животными», пришел к выводу, что это изображения храмов, посвященных «богине-матери или матери-земле» [31, с. 579].

Этот сюжет хорошо известен и в иконографии Месопотамии, и в памятниках искусства мегалитических культур Западной и Восточной Европы. Известно, что архетип Великой Матери один из древнейших. Поэтому его появление на Каменной Могиле в эпоху, когда связи между Древним Ближним Востоком и Северным Причерноморьем упрочиваются, является закономерным явлением. Эта трактовка не противоречит и той версии, которую развивает Б. Д. Михайлов, считавший, что «шалаш» на трипольских сосудах является курганом [12, с. 97], поскольку курган также ассоциируется с лоном матери-земли.

Большой заслугой Б. Д. Михайлова является открытие им в линейно-геометрических рисунках древних письмен. Отдельные

попытки выделить письмена на Каменной Могиле предпринимались и ранее [4], но их, как правило, относили к поздним эпохам. Б. Д. Михайлов первым, привлекая ранее неопубликованные материалы раскопок О. Н. Бадера, используя собственные исследования, пришел к выводу о ямно-катакомбном времени их появления [13]. Трудно переоценить значение открытия писем на Каменной Могиле для понимания уровня развития ямно-катакомбного общества, его происхождения, времени появления письменности в Северном Причерноморье. Дело в том, что в погребениях катакомбной общности, в частности, ингульской культуры, также были обнаружены рисунки, идентичные или очень близкие раннеконсонатным алфавитам Восточного Средиземноморья, критскому линейному письму А и т. д. [22; 23; 25; 26; 27].

Катакомбные погребения, содержавшие знаки, были раскопаны еще в первой половине 80-х годов XX в., однако, благодаря В. В. Отрощенко и Ю. Я. Рассамакину, их долгое время считали растительным орнаментом. В тексте их отчета сказано: «... Рисунок состоит из волнистых линий и завитков» [19, с. 42]. В другом месте читаем, что рисунок «... содержал элементы растительного орнамента» [19, с. 49]. Точка зрения авторов отчета долгое время препятствовала правильному пониманию этого феномена. Даже более того, вывод В. В. Отрощенко и Ю. Я. Рассамакина негативно повлиял на других исследователей, которые находили подобные изображения. Так в отчете А. А. Моруженко указывается: «У изголовья на тлене подстилки прослежены остатки орнамента в виде полос алой охры» [16, с. 9]. В публикации этого погребения Р. А. Литвиненко писал: «В районе головы на подстилке зафиксированы остатки орнамента из тонких полос алой охры в виде отдельных линий, углов, петель и волн» [9, с. 274–282]. Однако, уже сам перечень найденного свидетельствует в пользу того, что перед нами знаки, идентичные тем, что открыты в других катакомбах [23].

Сопоставление групп знаков, выделенных на основании анализа погребального обряда, керамики, оружия, других источников ямно-катакомбного общества с материалами Каменной Могилы позволило утверждать о значительном сходстве их между собой [24; 26, с. 36–37, табл. 1]. Из 24 групп знаков совпадают 14, т. е. больше половины. Это углы или 7-видные знаки, узкие и высокие загнутые сверху крючки, широкие крючки, N-видные знаки, гребешковидные знаки, знаки типа W, A-видные знаки, крестовидные и др. Они появляются на эпоху раньше, чем считалось до сих пор. Думается, что и на Каменной Могиле знаки буквенного и слогового письма, выделенные Б. Д. Михайловым, относятся к ямно-катакомбной эпохе, когда, по нашему мнению, это святилище было одним из главных в северопри-

черноморском этно-социальном организме [21; 24]. По моему мнению, Молочанское святилище служило местом поклонения для населения этноса-гегемона, а Каменная Могила — для местного ямного населения. Оба святилища находятся друг с другом в прямой видимости и, без сомнения, составляли единый комплекс в ямно-катакомбную эпоху. Расстояние между ними составляло около 27 км, причем Молочанское святилище находилось на высоком правом берегу р. Молочной, а Каменная Могила — в долине. Разница по высоте между обоими святилищами составляла около 80 м.

Вывод Б. Д. Михайлова, что значительная часть изображений нанесена на Каменной Могиле в ямно-катакомбную эпоху, подтверждает мой вывод о том, что это святилище было одним из главных у местного ямного и восточнокатакомбного населения. В противовес Молочанскому святилищу, а, возможно, и в дополнение к нему. Главным божеством для населения, использовавшего Каменную Могилу в катакомбное время, был Вишاپ—дракон. Плиты стоп также, по заключению Б. Д. Михайлова, относятся к данной эпохе. Однако семантически их нагрузка, видимо, несколько иная, чем в камерах катакомбных могил, где они выступают как обереги, воплощение лучших качеств умерших.

На каменных стелах стопы, как правило, изображаются на поясе, что с точки зрения анатомии является нонсенсом. Если же рассматривать пояс как рубеж между миром нижним, потусторонним и миром средним, то их роль как посредников, медиаторов становится очевидной.

Б. Д. Михайлов обоснованно разделял изображения стоп на отдельные группы, полагая, что одиночные стопы связаны со следом героя Индры-Вишну, Геракла, парные стопы связаны с достижением загробного царства, а ряд изображений может быть отождествлен с лапами медведя [12, с. 109].

Основываясь на находках в погребениях ямно-катакомбного времени различных транспортных средств, автор монографии датирует их изображения на Каменной Могиле эпохой бронзы. Однако находки моделек колес в поздне трипольских слоях [8] позволяют расширить датировку изображений колесниц. Они, очевидно, должны датироваться, как и рисунки лошадей, эпохой энеолита — средней бронзой.

Выявление среди петроглифов Каменной Могилы рисунков, связанных с судоходством, является целиком заслугой Б. Д. Михайлова. Среди обнаруженных изображений судов имеются такие, которые находят, по мнению автора, аналогии в находках на Крите, Дораке и т. д. [12, с. 116]. Лодки и суда датируются по-разному, однако часть из них относится к эпохе ранней и средней бронзы. Это еще раз под-

тверждает точку зрения автора этой статьи, что катакомбное население могло проникать в Северное Причерноморье морским путем, минуя и Балканы, и Кавказ. Морской путь появления на Северном Кавказе носителей дольменной культуры предполагает и В. И. Марковин [10].

На Каменной Могиле представлены также материалы поздней бронзы (сосуд), гуннского и позднекочевнического времени, христианские символы, которые, по мнению Б. Д. Михайлова, могут быть отнесены к рубежу I – II тыс. н. э. Очень слабо на Каменной Могиле представлена сарматская эпоха. Только интуитивно Б. Д. Михайлов предполагал наличие скифского искусства [12, с. 123]. Видимо, такое положение неслучайно.

Таким образом, в существовании Каменной Могилы как святилища можно проследить две большие эпохи. Одна из них охватывает период от позднего палеолита до конца ямно-катакомбной эпохи, другая — от эпохи поздней бронзы до средневековья. В первый период наблюдается преемственность в развитии сюжетов, например, «небесный бык», «охотничьи сцены» и т. д. Мировоззрение этого населения аналогично или очень близко как Западной Европе, так и Восточной Европе и Древнему Востоку. Энеолит и ранняя бронза вплоть до ямно-катакомбного времени характеризуются появлением принципиально новых сюжетов, изображений. Это конские плиты, изображения судов, знаки, аналогичные письменным системам Ближнего Востока, рисунки колесниц, святилище-грот дракона-Вишапа и т. д. Именно в этот период ярко прослеживаются связи Каменной Могилы с ближневосточными религиозными системами, в целом — с Ближневосточной культурой. Невозможность расчленить изображения ямно-катакомбного времени косвенно свидетельствует в пользу длительного периода сосуществования различных групп ямного и катакомбного населения. В местные культы проникают новые, катакомбные, в том числе, ингульские элементы. Так, по заключению Н. Д. Довженко и О. Б. Солтыса, рисунки стоп характерны прежде всего для погребений ингульской культуры [5].

С. Ж. Пустоваловым обосновывалось мнение о формировании в пределах Северопричерноморского этно-социального организма единой надэтнической религии [25; 27; 28]. Культ моделированных черепов распространяется со временем не только среди ингульского населения, но и практикуется восточнокатакомбным и поздняямным. Присутствие на Каменной Могиле ингульских символов также, по моему мнению, отражает процесс сложения надэтнической религии для сосуществующего в рамках одного общества разнотничного населения.

Исходя из контекста нахождения главного святилища этого времени на Каменной Могиле в гроте и учитывая подчиненное положение ямного и восточнокатакомбного населения, можно предположить, что церемонии здесь проходили тайно, во всяком случае, число присутствующих было очень ограниченным. Тогда как ритуалы на Молочанском святилище носили публичный характер, в них были задействованы сотни, если не тысячи людей и животных.

Ориентация основной оси Молочанского святилища на летнее солнцестояние подчеркивает его связь с солнцем. Изображение каменного топора, найденное во время раскопок Молочанского святилища, позволяет связывать его с божеством типа Тешшуба – Адада.

Казалось бы, с распадом катакомбного этносоциального организма местные автохтонные культы должны были бы расцвести. Однако этого почему-то не произошло. Найденный на Каменной Могиле срубный горшок только подчеркивает заброшенность святилища. Это одинокая жертва, всего лишь дань ушедшему в прошлое, тризна. Срубные сосуды на курганах — это вполне обычная находка. Объясняется заброшенность святилища и тем, что у срубного иранского населения основная культовая жизнь проходила в других местах, которыми являлись длинные курганы [18]. Формирование этого типа курганов начинается еще в ямную эпоху [25], однако подлинный расцвет их наблюдается именно в срубное время [7; 29].

Вероятно, в это время Каменная Могила перестает играть роль одного из главных святилищ в Таврических степях. Рисунок в пещерах и гротах, алтари перестают быть понятными окружающему населению. Смысл их оказался утраченным. Данный факт косвенно свидетельствует в пользу того, что в позднекатакомбное время, на стыке катакомбной и срубной эпох, степное население в значительной степени меняется.

Поэтому наличие на Каменной Могиле образцов скифского искусства в свете изложенного выше представляется проблематичным, хотя, без сомнения, в скифское время возрождаются многие катакомбные традиции.

Некоторое оживление человеческой деятельности на территории святилища в отдельные эпохи не меняет общей картины: Каменная Могила навсегда утрачивает свое былое значение. Здесь, вероятно, хоронят колдунов, совершают отдельные магические обряды, однако регулярности в этом нет.

В целом весом и выразителен вклад Б. Д. Михайлова в исследование этого уникального памятника.

Б. Д. Михайлов с большим уважением относился к своим предшественникам. Интересны предложенные им интерпретации найденных изображений. Они свидетельствуют о широкой эрудиции

этого автора, его знаниях, умении «читать листы каменной книги». Аргументация им своих положений, привлечение археологических, исторических и этнографических параллелей, а также аналогий продолжает будить мысль, позволяет соглашаться или искать новые объяснения рассмотренным древним шедеврам. И это залог долгой научной жизни положений и толкований изображений Каменной Могилы, высказанных и обоснованных Б. Д. Михайловым, который с честью продолжал исследовательские традиции, заложенные М. Я. Рудинским и В. Н. Даниленко.

Литература

1. **Абрамова З. А.** Палеолитическое искусство на территории СССР / З. А. Абрамова // САИ. – Вып. А-43. – М.; Л., 1962.
2. **Горелик А. Ф.** Находки предметов изобразительной деятельности палеолитического человека у х. Рогалик (Украина) / А. Ф. Горелик // РА. – М., 1997. – № 2.
3. **Даниленко В. Н.** Исторические сюжеты некоторых шедевров эллинско-скифской торевтики / В. Н. Даниленко // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: тез. докл. конф. – Одесса, 1975.
4. **Даниленко В. М.** Кам'яна Могила. – К.: Наукова думка, 1986.
5. **Довженко Н. Д.** О традиции изображения «стоп» в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья / Н. Д. Довженко, О. Б. Солтыс // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: сб. науч. тр. – К., 1991.
6. **Завгородній Ю. Ю.** Сакральний вимір острова Хортиця / Ю. Ю. Завгородній, М. А. Остапенко // Культурологічні студії. – К., 1999. – Вип. 2.
7. **Ковалева И. Ф.** Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы / И. Ф. Ковалёва // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы: сб. науч. ст. – Днепропетровск, 1988.
8. **Корвін-Піотровський О. Г.** Колісний транспорт трипільсько-кукутенської спільності / О. Г. Корвін-Піотровський, Т. Г. Мовша // Культурологічні студії. – К., 1999. – Вип. 2.
9. **Литвиненко Р. А.** Катакомбное погребение с двухколесной повозкой из правобережной Донетчины / Р. А. Литвиненко // Хозяйство древнего населения Украины: сб. науч. тр. – К., 1995.
10. **Марковин В. И.** Дольмены Западного Кавказа / В. И. Марковин. – М., 1978.
11. **Михайлов Б. Д.** Каменная Могила и ее окрестности: сб. науч. ст. / Б. Д. Михайлов. – Запорожье: Дикое поле, 2003. – 173 с.
12. **Михайлов Б. Д.** Петроглифы Каменной Могилы / Б. Д. Михайлов. – Запорожье; Москва, 1999.
13. **Михайлов Б. Д.** Петроглифы Каменной Могилы на Украине / Б. Д. Михайлов. – Запорожье, 1994.

14. Михайлов Б. Д. Позднепалеолитическое местонахождение вблизи Каменной Могилы / Б. Д. Михайлов // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. — Херсон, 1992.
15. Михайлов Б. Д. Пізньопалеолітичне місцезнаходження на р. Молочна / Б. Д. Михайлов // Археологія. — К., 1982. — № 38.
16. Моруженко А. А. Отчет о раскопках курганов в Донецкой области в 1989 г. / Моруженко А. А. и др. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. — 1989/52.
17. Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра / Н. П. Оленковский. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — К., 1989.
18. Отрощенко В. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины. (По материалам срубной культуры) / В. В. Отрощенко // Обряды и верования древнего населения Украины: сб. науч. тр. — К.: Наукова думка, 1990.
19. Отрощенко В. В. Отчет о работе Запорожской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г. / Отрощенко В. В., Рассамкин Ю. Я. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. — 1983/1.
20. Праслов Н. Д. Югинская палеолитическая стоянка в Приазовье / Н. Д. Праслов // СА. — М., 1963. — № 3.
21. Пустовалов С. Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов // Поховальний обряд давнього населення України: зб. наук. ст. — К.: Наукова думка, 1991.
22. Пустовалов С. Ж. К вопросу о наличии знаковой системы у населения катакомбной общности Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей. Энеолит — бронзовый век: тез. докл. конф. — Донецк, 1996.
23. Пустовалов С. Ж. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я? / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НА УКМА. — К., 1997. — Т. 2: Культура.
24. Пустовалов С. Ж. О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1998. — Вып. 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. — С. 22—51.
25. Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры / С. Ж. Пустовалов // Stratum plus. — 1999. — № 2. — С. 222—255.
26. Пустовалов С. Ж. Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у Північному Причорномор'ї / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НА УКМА. — К., 2000. — Т. 18: Теорія та історія культури.
27. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. — К.: Шлях, 2005. — 412 с.
28. Пустовалов С. Ж. Етно-соціальна структура ямно-катакомбного населення Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. — Умань: ФОП Жовтий, 2015. — 189 с.

29. **Мозолевський Б. М., Пустовалов С. Ж.** Курган «Довга Могила» з групи Чортотлика / Б. М. Мозолевський, С. Ж. Пустовалов // Культурологічні студії. – К., 1999. – Вип. 2.
30. **Рудинський М. Я.** Кам'яна Могила: (Корпус наскельних рисунків). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
31. **Смирнов А. М.** Сюжет «загон для скота и животные» на энеолитических стенах Причерноморья: вариант аналогий и интерпретации / А. М. Смирнов // Stratum plus. – 2000. – № 2.
32. **Чмыхов Н. А.** Истоки язычества Руси / Н. А. Чмыхов. – К., 1990.
33. **Чмыхов М. О.** Давня культура / М. О. Чмыхов. – К., 1994.

С. Ж. Пустовалов

Б. Д. Михайлов – дослідник петрогліфів Кам'яної Могили

Резюме

Розглядається внесок Бориса Дмитровича Михайлова (1936 – 2008) у вивчення петрогліфічних комплексів Кам'яної Могили, його інтерпретації виявлених зображень, що свідчать про широку ерудицію їх автора, знання і вміння «читати листи кам'яної книги». Аргументація дослідником своїх положень, залучення археологічних, історичних та етнографічних паралелей, а також аналогій продовжує будити думки, дозволяє погодитися або шукати нові пояснення стародавнім шедеврам. І в цьому полягають підстави для тривалого наукового життя положень та інтерпретацій зображень, запропонованих Б. Д. Михайловим, який продовжив дослідницькі традиції М. Я. Рудинського та В. М. Даниленка.

Ключові слова: Б. Д. Михайлов, Кам'яна Могила, петрогліфи, зображення.

S. J. Pustovalov

B. D. Mykhailov as a Researcher of Petroglyphs at Kamiana Mohyla

Summary

An impact of Borys Dmytrovych Mykhailov (1936 – 2008) into researching of petroglyphic complexes of Kamiana Mohyla, his interpretations of found images, that proves great erudition of the author, his knowledge and skills in “reading pages of a stone book” is observed. The researcher’s argumentation of his states, using archaeological, historical and ethnographic parallels is keep on interesting, let agree or look for another explanations for ancient masterpieces. And that is a point for long scientific life and interpretations of images, proposed by B. D. Mykhailov, who carried on research traditions of M. Ya. Rudynskyi and V. M. Danylenko.

Keywords: B. D. Mykhailov, Kamiana Mogyla, petroglyphs, image.

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ГІНЦІ: ДОСЛІДНИКИ, ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕЗУЛЬТАТИ

У статті висвітлено історію досліджень палеолітичної стоянки Гінці, відкритої в 1873 р. – першої на території Східної Європи. Показано роль у вивченні пам'ятки Ф. І. Камінського, В. М. Щербаківського, І. Ф. Левицького, В. Я. Сергіна, Л. А. Яковлевої та інших учених. Відображено головні результати розкопок поселення мисливців на мамута пізньої пори верхнього палеоліту.

Ключові слова: палеоліт, Гінці, стоянка, дослідження, Ф. І. Камінський, В. М. Щербаківський, І. Ф. Левицький, В. Я. Сергін, Л. А. Яковлева.

Гінці – символ вітчизняного палеолітознавства. З відкриття пам'ятки в 1873 р. почалося дослідження палеоліту всієї Східної Європи. Доволі цікава історія вивчення стоянки. У розлозі переліку вчених, які польовими роботами і теоретичними узагальненнями творили картину етнокультурного, соціально-економічного та духовного розвитку стародавнього населення відповідного регіону, присутні імена багатьох відомих особистостей.

Наукове відкриття Гінців відбулося у зв'язку зі здійсненням 1871 р. у маєтку Г. С. Кир'якова земляних робіт. Виявлені під час копання господарської ями окремі вироби з кременю не привернули уваги поміщика, частину ж кісток мамута через 2 роки він доставив до Лубенської чоловічої гімназії [27, с. 5].

Деякі фахівці схильні вважати першовідкривачем Гінців саме Г. С. Кир'якова [72, с. 103]. Та хто знає, як довго стоянка залишалася невідомою для науки, якби дарунком власника маєтку не зацікавився викладач лубенської гімназії Ф. І. Камінський, який відразу, за сприяння Г. С. Кир'якова, виїхав на місце, оглянув і обкопав стінки ще однієї ями, площею близько 18 кв. м, де знайшов 47 виробів з кременю, кістани шило та вістря, а також 14 кісток мамута [39]. Ці речі стали експонатами археологічного кабінету гімназії [72, с. 53, 103, 291–292]. Геологічні умови залагання культурних решток обстежив прибулий невдовзі на запрошення Ф. І. Камінського професор геології Київського університету К. М. Феофілактов [81].

Наслідки цих робіт оцінюють по-різному. М. Я. Рудинський твердив, що вони «не виявляли картини палеолітичної стації з належною повнотою й не давали правильної характеристики гонцівської палеолітичної культури» [58, с. 33]. І. Г. Шовкопляс вказав на обмежені завдання дослідників – отримати якомога більше речових знахідок і з'ясувати геологічні умови [73, с. 7–8]. Натомість П. Й. Борисковський, з огляду на тогочасний рівень розвитку науки, наголосив, що перша палеолітична пам'ятка України була ретельно вивчена як археологічно, так і геологічно [6, с. 15].

Головне ж, що відкриття Гінців спростувало хибні твердження авторитетних західних фахівців, таких як І.-Я. Ворсо, К. Гревінгк, начебто територія Східної Європи за палеоліту була незаселеною [4, с. 85; 5, с. 6; 72, с. 117; 73, с. 6; 75, с. 7; 76, с. 34].

Дослідження пам'ятки справили вплив і на розвиток інших гуманітарних та природничих наук. Зокрема, виявлення К. М. Феофілактовим 2-х горизонтів морени, розділених шаром лесу, відіграло велику роль у формуванні льодовикової теорії та надало докази неодноразовості материкових зледенень [38, с. 62].

Про відкриття стоянки наукові кола дізналися з доповіді Ф. І. Камінського, надісланої III археологічному з'їзду (Київ, 1874 р.) і зачитаної Д. Я. Самоквасовим, та доповіді К. М. Феофілактова, проілюстрованих безпосередньо знахідками. Друком матеріали з'їзду вийшли у 1878 р.

Фурору, втім, не сталося. Обговорення виступів обмежилося єдиним запитанням – як мешканці стоянки розбивали кістки мамута? Діячів тогочасної «офіційної» археології більше цікавило вивчення античних міст Північного Причорномор'я і курганів степових скіфів задля поповнення ермітажних колекцій витворами давніх ювелірів [55, с. 32, 34].

Хоча 1870-ті рр. відзначалися відкриттям у Російській імперії ще кількох пам'яток, кінець XIX ст. характеризував занепад уваги до палеоліту. Поодинокі відомі стоянки не піддавалися ґрунтовним польовим дослідженням, жодна з колекцій не була вивчена і видана згідно з вимогами, які висувала провідна західноєвропейська наука [3, с. 60; 30, с. 344]. Відтак і в Гінцях траплялися час від часу тільки аматорські розшуки.

Після Ф. І. Камінського збирав артефакти за господарських робіт на пам'ятці Г. С. Кир'яков – аж до смерті у 1883 р. [71, с. 20; 72, с. 50, 103]. 1891 р. за ходом земельних робіт наглянула нова власниця маєтку лубенська поміщиця й меценатка К. М. Скаржинська. Знайдені кістки та кремені (нуклеуси й кілька десятків знарядь) надійшли до збірки її приватного музею [72, с. 25, 73, 105, 209].

1902 р. пам'ятку відвідав геолог М. І. Криштафович, зацікавлений у з'ясуванні геологічного віку палеолітичних стацій [27, с. 8; 41], та його обстеження самостійної археологічної мети не мало.

Водночас матеріали Гінців широко використовувалися при написанні узагальнюючих праць про кам'яну добу Східної Європи. Звітками про знахідки крем'яних знарядь в одному шарі з кістками мамута біля «Хонтцовь на р. Удай» одним із перших зацікавився Д. М. Анучін. Відповідну інформацію він подав у коментарях до російського перекладу книги Д. Леббока «Доісторичні часи» [42, с. 484].

Належне місце знайшлося Гінцям у капітальному дослідженні О. С. Уварова «Археология России. Каменный период» [80, с. 111] та в російському виданні книги професора Празького університету Л. Нідерле «Людство в доісторичні часи» [45, с. 54]. 1915 р. стоянка ввійшла до першого зводу палеолітичних пам'яток території Російської імперії [70, с. 151–153].

У межах материкової частини України Гінці довгий час зоставалися однією з шести безсумнівно достовірних палеолітичних стоянок, спільно з Кирилівкою і Мізином (досить повно досліджених у дореволуційний період), а також менш знаними Врублівцями, Студеницею та Бакотою [51, с. 7; 98]. Саме таким колом пам'яток оперували іноземні автори, розмірковуючи про спосіб життя та природне оточення палеолітичної людини цієї частини Європи [89; 92, р. 183–184].

На жаль, відомість давнього поселення обернулася для нього хижацькими приступами. Як непрофесійні, навіть грабницькі, браконьєрські чи варварські, кваліфіковані розкопки приват-доцента медичного факультету університету св. Володимира Р. І. Гельвіга, здійснені з розкриттям досить великої площі у 1904–1906 рр. Про результати робіт майбутній ректор Таврійського університету відомостей не залишив, навіть не подбав про збереження знахідок [27, с. 9; 66, с. 5; 67, с. 10].

Після того, як писав В. М. Щербаківський, «селище розкопувано було усяким, хто тільки хотів», аж до якихось студентів, котрі копали ночами і «розігрівали себе горілкою» [78, с. 61].

Отже, вслід за П. П. Єфименком констатуємо: чотири десятиріччя, що минули по відкриттю Гінців, не були плідними – професійні археологи безпосередньо «в полі» пам'ятку не вивчали, а любительські розкопки тільки зіпсували значну частину її площі [30, с. 440].

Першими масштабними й комплексними дослідженнями, здійсненими на належному рівні, стали роботи В. М. Щербаківського, завідуючого Археологічним відділом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, згодом відомого археолога, мистецтвознавця, етнолога та музейного діяча [14].

Загалом упродовж 1914–1916 рр. було розкрито лише 80 кв. м. Площа нового розкопу з півночі примкнула до розкопу Гельвіга, який, у свою чергу, межував із ямами, раніше обстеженими Ф. І. Камінським і К. М. Скаржинською, та господарськими ямами поміщиків Кир'якових [27, с. 20; 78, с. 65].

Вдале розташування розкопу дозволило відразу ж виявити, а в наступному році розкрити 5 палеолітичних об'єктів у вигляді скупчень кісток та інших матеріалів: один, як з'ясувалося згодом, був рештками стаціонарного житла з кісток мамута (купа І, за позначенням дослідника), інші – ям господарського призначення (купи II–V). Усі вони виявилися ретельно розчищеними й зафіксованими на планах, при цьому значна увага приділялася просторовому розташуванню кісток. Задля подальшого перевезення й експонування скупчень монолітами у музеї залишені на своїх місцях найбільші кістки були законсервовані й засипані ґрунтом [61; 78, с. 66–67; 96].

Для огляду пам'ятки, вивчення її матеріалів *in situ* й отримання наукових консультацій В. М. Щербаківський запросив відомих археологів (В. О. Городцов, Л. Є. Чикаленко) та представників природничих наук (геологи В. І. Вернадський, О. П. Павлов, Г. Ф. Мірчинк, палеонтолог М. В. Павлова). З матеріалами розкопок у Полтавському музеї ознайомився Ф. К. Вовк [78, с. 62–63].

Безперечні авторитети у галузі первісної археології зі врахуванням вимог і можливостей часу атестують роботи 1914–1916 рр. як зразкові, досконалі в методичному відношенні. Завдяки ретельності, залученню багатьох видатних спеціалістів, ґрунтовності описів вони значною мірою прояснили особливості давнього поселення. Саме розкопки Ф. К. Вовком Мізину, а невдовзі Гінців В. М. Щербаківським вивели вітчизняну науку про палеоліт із тривалого стану животіння [4, с. 91; 30, с. 345, 440].

Провідний знавець палеоліту Середньодніпровського регіону В. Я. Сергін підкреслював: хоча ні полтавський дослідник, ні учасник розкопок 1915 р. В. О. Городцов у власних працях [26, с. 285–290; 27], не збагнули сутності виявлених об'єктів, їхня документація виявилася настільки якісною, що дозволила згодом віднайти «ключ» до пам'ятки. Фактичне опублікування цими вченими першого плану «кістяного» житла відіграло важливу роль у формуванні уявлень про характер та форми палеолітичного домобудівництва [64, с. 43; 66, с. 5; 67, с. 10].

Визначити дійсний характер розкритого скупчення як руїн житла обом дослідникам завадили вузькі рамки вкоріненої на той час парадигми – мешканців рівнинних стоянок верхнього палеоліту вважали номадами, чий кочовий спосіб життя не допускав спорудження довготривалих помешкань [12; 17].

Опрацювати належним чином здобуті матеріали В. М. Щербаківському не дозволила вимушена еміграція. Та інтерес до теми він зберіг і на чужині, про що свідчать відповідні статті [13; 96; 97]. У західній археологічній періодиці повідомлення про нові розкопки пам'ятки [90; 91] з'явилися раніше – на підставі публікації вченого 1919 р. [78].

Окремою історіографічною проблемою довгий час зоставалося питання причетності до польових досліджень Гінців видатного природознавця В. І. Вернадського. Достовірним слід уважати тільки дворазове відвідання стоянки майбутнім основоположником вчення про біосферу та ноосферу в 1915 р. Підготовлена ним праця геолого-стратиграфічного змісту своєчасно не вийшла друком і вважалася втраченою. Матеріалами пам'ятки В. І. Вернадський цікавився практично до кінця життя. З'ясувати всі ці обставини вдалося завдяки виявленню, вивченню і публікації рукопису вченого [10; 11, с. 117–128, 310–314; 18–20].

1935 р. в Гінцях працювала експедиція Інституту археології АН УСРР та Державного Історичного музею (м. Москва), очолена І. Ф. Левицьким, за діяльної участі О. Я. Брюсова та І. Г. Підоплічка. Головні розкопки були закладені у бік східного яру і на південь від ділянки, вивченої впродовж 1914–1916 рр. Розкривши 480 кв. м, група натрапила на периферію основних комплексів (часткове, на 37 кв. м, перекриття розкопу В. М. Щербаківського дозволило уточнити контури ям і житла) [43, с. 197, 219; рис. 1]. Відтак дослідження краще висвітлювали питання стратиграфії та геологічних умов, ніж планування та характеру пам'ятки. Зокрема з'ясувалося, що площа стоянки є значно більшою, а культурний шар утворюють кілька горизонтів [32, с. 552; 66, с. 5; 67, с. 10].

Хоча стаття І. Ф. Левицького з детальним викладенням результатів розкопок вийшла тільки у 1947 р., інформація про основні здобутки експедиції швидко стала надбанням наукової громадськості. Учасники робіт О. Я. Брюсов та І. Г. Підоплічко доповіли про них наприкінці 1935 р. на пленумі комісії з вивчення викопної людини Радянської секції INQUA [79, с. 218–219] і невдовзі оприлюднили друком свої спостереження й висновки [9; 50].

Крем'яний інвентар з розкопок 1935 р., що надійшов до Державного історичного музею, опрацював, у тому числі трасологічно, П. Й. Борисковський. Він же ґрунтовно узагальнив і видав усі накопичені на початок 1950-х рр. матеріали [6, с. 305–327].

Геологічні умови пам'ятки і склад фауністичних решток на той час і в наступні десятиліття були розглянуті в низці фахових праць [28, с. 89–94; 40, с. 110–2; 44, с. 52; 49, с. 286–289; 52, с. 107; 53, с. 11, 45–61, 154; 54, с. 370].

У 1977–1980, 1985 рр. розкопками в Гінцях займався В. Я. Сергін. Він почав із площі, в цілому дослідженої В. М. Щербаківським, а згодом частково розкритої та без розбирання засипаної І. Ф. Левицьким. Крім того, вчений обстежив ділянки на північ і захід від розкопу 1915 р., що раніше не вивчалися [66, с. 5–6; 67, с. 10].

Із 1993 р., завдяки співробітництву між Інститутом археології НАН України, Центром Національних досліджень Франції та Університетом І Пантеон–Сорбона, на пам'ятці провадяться масштабні роботи під керівництвом Л. А. Яковлевої і Ф. Джінджана. Участь у них беруть вітчизняні й зарубіжні геоморфологи, геологи, палеогеографи, ґрунтознавці, палінологи, археозоологи, трасологи, реставратори. Завершено вивчення першого житлово-господарського комплексу, відомого з попередніх робіт, та його периферії, виявлено ряд інших об'єктів і комплексів житлового та господарського призначення, здійснено цінні стратиграфічні та планіграфічні спостереження, з'ясовано сезонні особливості функціонування поселення [82; 84, с. 31–34; 85–88; 94].

130-та річниця відкриття Гінцівської стоянки була відзначена проведенням у м. Лубни на Полтавщині міжнародної наукової конференції [36; 37].

До проблем хронологічної, культурної та господарської інтерпретації пам'ятки

Пам'ятка займає мис другої надзаплавної тераси р. Удай. З півдня площадку мису замикає високий вододільний схил, з інших боків обмежують балки та велика улоговина ріки. Подібні місця, тобто захищені з тилу миси тодішніх перших терас, що здіймалися над рікою на 5–7 м і відкривали панораму її долини з широкою заплавою, особливо приваблювали первісних мисливців Середньої Наддніпрянщини [34, с. 46].

Палеолітичні рештки залягають на глибині 2,2–4,0 м, пересічно 2,4–3,0 м від сучасної поверхні у нижній частині делювіальних лесоподібних суглинків, над алювіальними шаруватими лесоподібними супісками. Значний розкид знахідок по вертикалі спричинений неодноразовістю заселення та дуже розвиненими явищами гляціодислокацій, обумовленими давнім мерзлотним режимом. У відповідності з рельєфом культурні нашарування простягаються похило на північний схід, охоплюючи на рівні горизонту І площу до 4000 кв. м [6, с. 305, 308, 326; 8, с. 34; 9, с. 89–90; 28, с. 89–94; 33, с. 272; 50, с. 113–116; 66, с. 5; 67, с. 11].

Доревольційні дослідники трактували пам'ятку як одношарову. І. Ф. Левицький виділив 5 культурних горизонтів, але чітко виражені – 2, позначені літерами k та l. Останній залягав на 0,7–0,9 м нижче,

мав найбільшу потужність і протяжність [43, с. 205]. З цими стратиграфічними спостереженнями в цілому погодились інші вчені [2, с. 145; 6, с. 308; 25, с. 9, 10; 73, с. 92, 285, 289; 74, с. 40].

Дисонансом звучали заяви І. Г. Підоплічка. Спершу він твердив, що перекриття річковим алювієм кількох горизонтів вказує на дію повеней, які заливали місцевість водою і замулювали культурний шар, тому мешкання на стоянці не могло бути стабільним і відновлювалося сезонно [51, с. 11, 31–32]. Потім дослідник вирішив, що, позаяк за складом фауністичних решток, крем'яних чи кістяних виробів нашарування не відрізняються, знахідки, пов'язані з верхнім горизонтом, змиті з високих ділянок пам'ятки, тож про її дво- чи багатшаровість мова йти не повинна [54, с. 370].

Останні розкопки Гінців засвідчили поширення 2-х культурних горизонтів: верхній співпадає з горизонтом *k*; нижній, основний, з кількома житлово-господарськими комплексами, — з горизонтом *l* [67, с. 11; 82; 85, с. 489].

Істотно скориговані твердження П. Й. Борисковського, сформульовані в розвиток спостережень І. Ф. Левицького, про використання мешканцями поселення горизонту *l* тривалого та міцного житла-напівземлянки і пов'язаних із ним господарських ям узимку, а відділених чималою відстанню тимчасового наземного житла і вогнищ, які розкладалися всередині легких хижок чи просто неба, — влітку. Звідси робилися висновки щодо осілого життя общини мисливців на мамутів і цілорічного функціонування їхнього великого становища впродовж досить довгого часу.

У подальшому, вважаючи, відбувся перехід мешканців поселення до періодичних перекочівель і проживання у сезонних стійбищах, утворених із легких наземних жител і відкритих зовнішніх вогнищ. Цьому стадіальному зрушенню відповідали матеріали горизонту *k* [5, с. 23–24, 37–38; 6, с. 308–313, 326–327, 411, 415; 8, с. 9, 35].

Нині фахівці твердять про сезонні поселення, що розташовувалися на місі: холодної пори року — з рештками стаціонарних жител із кісток та глибоких ям (нижній горизонт) і теплої пори — зі слідами існування вогнищ та легких наземних жител (верхній горизонт) [48, с. 65]. Періодично полишати основні місця мешкання і повертатися знову гінцівську общину змушував ритмічний характер економіки: зумовлене річним господарським циклом використання в різні сезони розбіжних ділянок мисливської території, а також необхідність поповнення запасів мінеральної та органічної сировини [85, с. 489].

З руїн «кістяних» жител найбільш ретельно вивчено й схарактеризовано рештки споруди, виявленої В. М. Шербаківським (купа І). Згодом у польових умовах її досліджували І. Ф. Левицький, В. Я. Сергін, Л. А. Яковлева. На підставі описів і планів перших двох авторів у

середині ХХ ст. об'єкт неодноразово аналізувався в літературі [6, с. 309–310; 8, с. 35; 73, с. 263–264].

В. Я. Сергін припускав, що кругла в плані споруда діаметром близько 5,5 м мала купольну форму перекриття та вхідну арку з бивнів мамута. Учений наполягав на наземному типі вогнища, влаштованого в центральній частині житла, дещо зміщено до входу, а невеликі ямки на підлозі, що прилягали до краю вогнища, пов'язав із приготуванням їжі та зберіганням побутових речей [60, с. 307; 61; 63; 64, с. 46–49; 66, с. 6; 67, с. 11; 68, с. 16, 29].

Л. А. Яковлева вважає вогнище заглибленим. За її підрахунками, житло було споруджене з 28 вкопаних по колу черепів мамутів, а також вертикально вкопаних лопаток і тазових кісток, скріплених через штучні отвори. Істотну конструктивну роль відіграли близько 30 бивнів. Для зміцнення каркасу в долівку були вбили трубчасті кістки, а поміж ними вставлялися жердини, що також підтримували остов будівлі. Ззовні помешкання обклали кістками мамута для посилення конструкції і підвищення його герметичності.

Довкола споруди розташовувалися 9 ям-сховищ різної форми й розміру, заповнених кістками мамута й іншими артефактами, невеликі вогнища та майданчики, де провадили обробку деревини, бивнів, кісток і шкур [85, с. 489–490]. Разом ці об'єкти утворювали єдиний житлово-господарський комплекс.

Великі ями призначались, як довів В. Я. Сергін, для зберігання продуктів харчування. Кожна слугувала не більше року. Викопували їх до настання морозів, потім завантажували м'ясом, запаси якого періодично поповнювали. З приходом тепла і неможливістю використання сховища за безпосередньою функцією сюди скидали різноманітні відходи, накопичені в житлі, та непотрібні громіздкі предмети з поверхні поселення [65, с. 26–28].

Тлумачення деяких об'єктів з розкопок 1935 р. як залишків легких наземних тимчасових жител В. Я. Сергін аргументовано спростував. При цьому можливості існування таких споруд він не заперечив, тільки зауважив, що виділяти їх фахівці ще не навчилися [62, с. 15–17, 20, прим. 22].

Неподалік описаного комплексу Л. А. Яковлева виявила рештки овального, трохи заглибленого в ґрунт малого житла діаметром 3,0 м, зведеного за допомогою 2-х великих бивнів мамута. Утворену ними арку підтримувала конструкція з альвеоли черепа та великої трубчастої кістки зі штучним отвором, що були вертикально закріплені у центрі долівки. Знахідки з підлоги житла й поруч нього (гравіровані чи зі слідами вохри кістки тварин, молоток із рогу північного оленя, прикраса з зуба бізона), наявність біля споруди вогнища «з потужним скупченням жовтої вохри у центрі», навели дослідницю на думку про

особливе, пов'язане з ідеологічними уявленнями призначення цієї частини поселення [85, с. 490].

До складу другого житлово-господарського комплексу входила видовжена конструкція з кісток і бивнів мамута. Вона відіграла роль заслони й окреслювала велику ділянку стійбища, на якій провадили роботи з обробки кременю і бивня, виготовлення червоної та жовтої фарб, обробляли шкури й шили одяг. На невеличкому майданчику, пов'язаному з останньою діяльністю, трапилися підвіска з бивня мамута та намистина з чорноморської мушлі *Nassa reticulata* Linne [85, с. 490–491].

Окрім виробничих зон, улаштованих просто неба, виявлено смітники, що виникли внаслідок періодичного прибирання долівки житла, чистки вогнищ, різноманітних господарських робіт на майданчиках. Вони насичені попелом, перегорілим кістковим вугіллям, відходами обробки кременю, зіпсованими знаряддями, фрагментами кісток тварин і бивнів [85, с. 491].

На північ від виробничих зон відкрите потужне компактне скупчення з черепів, довгих і пласких кісток та бивнів мамута – руїни великого житла. Засвідчено, що при зведенні споруди застосовувались і свіжі кістки, і старі розтріскані [85, с. 491].

Особливістю Гінців, за вказівкою Л. А. Яковлевої, є освоєння давніми мешканцями не тільки площадки мису, де розміщувалися житлово-господарські комплекси, а й значних прилеглих територій на його північно-східному та східному схилах, в ярах і в улоговині річки. Там здійснювали утилізацію туш, сортували кістки мамутів та поодинокі від інших тварин для подальшого їх застосування для різних потреб, насамперед зведення жител і опалення. Використання природних остеологічних колекторів, що містили рештки мамутів обох статей та всіх вікових груп, було важливою складовою способу життя мисливців верхнього палеоліту регіону. Наявність потужних скупчень кісток ставала ключовою для влаштування і функціонування поселень [83, с. 77, 80; 85, с. 491].

Колекції крем'яних і кістяних виробів, фауністичних матеріалів, накопичені за всі роки досліджень Гінців, у повному обсязі не опрацьовані та не видані. Їх зберігають Національний музей історії України, Інститут археології та Інститут зоології НАН України (м. Київ), Інститут археології РАН, Державний історичний музей (м. Москва), Полтавський і Лубенський краєзнавчі музеї [6, с. 313–323; 8, с. 9, 34–35; 43, с. 212–215, 223–224; 67; 82].

Історія та сучасний склад збірки Полтавського краєзнавчого музею, що включала знахідки Г. С. Кир'якова, які згодом потрапили до музею К. М. Скаржинської, її власні матеріали та речі з розкопок В. М. Щербаківського [58, с. 31, 34; 72, с. 83, 291–292; 77, с. 1–3], висвіт-

лені в кількох публікаціях [16; 21; 72, с. 44, 51, 173, 185, 190, 192, 195, 265].

Лихоліття Другої світової війни спричинило загибель чи депаспортизацію значної кількості речей, однак і вціліла частина колекції є досить представницькою та цілком адекватно відтворює загальні особливості крем'яної та кістяної індустрії пам'ятки, зафіксовані у період, що передував втраті решти матеріалів [26, с. 288–289; 27, с. 28–32; 32, с. 553–555; 58, с. 34; 78, с. 70–75; 96].

За відомостями про роботи 1935 р. М. І. Гладких узагальнив інформацію про типолого-статистичний склад крем'яних комплексів горизонтів *k* та *l*, провів порівняльний аналіз їх між собою та з іншими пам'ятками верхнього палеоліту Середньої Наддніпрянини [25, с. 10, 15, 18].

Згодом спробу обчислити загальну кількість виробів із кременю, виявлених усіма дослідженнями, у розрізі окремих горизонтів здійснив В. Я. Сергін [67, с. 11].

Матеріали горизонту *k* з розкопок І. Ф. Левицького у фондах Національного музею історії України опрацював і видав, порівнявши основні типолого-статистичні й технологічні показники з рештою комплексів межирицького типу, Д. Ю. Нужний [48, с. 65, 71–75, рис. 8; 9; 11].

Присутність в обох горизонтах Гінців подвійних і підокруглих скребачок, при домінуванні кінцевих опуклолезових на вкорочених платівках, превалювання бічних скісноретушних різців, серійність їхніх напівфабрикатів у вигляді косих вістер, склад мікролітів, сформованих на досить вузьких платівках за допомогою стрімкого ретушування бічної окрайки (платівки із затупленою окрайкою, видовжені прямокутники, ланцетоподібні мікровістря), технологія розщеплення кременю, провідний тип заготовки — середньоширока недбало огранована платівка, ряд інших рис знаходять переконливі паралелі в матеріалах Добранічівки, Межирич та ряду інших стоянок [8, с. 33; 22; 23; 25, с. 6–9; 46, с. 3–19].

Кістяну індустрію Гінців характеризують досить крупні загострені стрижні з бивня мамута, що могли слугувати наконечниками дротиків. З розрізаних по діагоналі трубчастих кісток зайця або песця виготовлялися шила (проколки) завдовжки до 9 см. Також наявні тонкі голки з вушком. Кілька молоткоподібних знарядь виготовлені з рогу північного оленя. До оригінальних форм відноситься мініатюрний «жезл» — видовжений виріб із бивня, що звужується до обох кінців, а в середній, розширеній частині має круглий отвір близько 1 см діаметром [6, с. 323–324; 16, с. 240–244; 8, с. 34–35; 73, с. 205; 82]. Вже перші публікатори припускали, що ця річ слугувала застібкою

одягу або шпилькою для закріплення волосся на голові [26, с. 289; 78, с. 70–71].

Науковці неодноразово зверталися до різноманітно оздоблених виробів і прикрас, виготовлених із кістки й бивня [6, с. 324; 8, с. 35].

Відомі на середину ХХ ст. витвори косторізного мистецтва та близькі до них речі описала З. О. Абрамова, виділивши в Гінцях такі форми: скульптурні вироби; прикраси, вірогідно, підвіски, виготовлені з зубів тварин, переважно з іклів хижаків; орнамент, виконаний на бивнях мамута і на уламках кістки й рогу [1, с. 40, 72; табл. 1; XXXIX, 4, 5]. Однак, оскільки до перших помилково зараховано «жезл» та оздоблений кільцевими поперечними нарізками наконечник дротика [16, с. 244], твердити про скульптурні вироби недоречно, а перелік зразків мистецтва, що походять з пам'ятки, слід доповнити, відштовхуючись від класифікації дослідниці, орнаментом, нанесеним на побутові предмети.

Починаючи з іноземних статей 1920-х рр., увагу багатьох учених привернув уламок бивня, знайдений В. М. Шербаківським в одній з господарських ям. Уздовж предмету вигравірована тонка, злегка вигнута лінія, від якої під прямим кутом відходять, чергуючись, лінії різної довжини: 32 довгих, 78 коротких (кожна довга розділяє групи коротших). Незв'язане з контурами бивня оздоблення, певно, мало якийсь зміст, окрім орнаментального [6, с. 324, рис. 168; 8, с. 35; 90; 91, р. 275, 276; 96, с. 112, 115]. О. Маршак убачав у ньому місячно-календарний запис [95, р. 38–41, fig. 5; 6]. «Рахівною лінійкою», придатною для фіксації подій місячного циклу, називають виріб вітчизняні автори [29, с. 107–108].

З. О. Абрамова і деякі інші науковці вважали підвіскою відокремлену половину нижньої щелепи ведмедя з просвердленим отвором і збереженим у ній іклом [6, рис. 167, 6; 25, с. 11]. Проте, за спостереженнями С. А. Семенова, подібні знаряддя людина палеоліту застосовувала для розколювання трубчастих кісток при видобуванні мозку [59, с. 185].

Фахівці традиційно вказують на численні аналоги всьому спектру матеріалів Гінців поміж пам'яток верхнього палеоліту Середньодніпровського басейну [5, с. 24–25; 6, с. 157; 7, с. 177; 8, с. 9; 73, с. 89, 97, 144, 158, 168, 170, 177, 182, 194, 199, 205, 209, 253, 263–264, 296, 299, 300, 302; 74, с. 41].

Хронологічна позиція пам'ятки окреслена давно. Попри різницю в термінології, виділених періодизаційних стадіях, практично всі автори зійшлися на відносно пізній порі верхньопалеолітичної доби. Так само майже однотайно, з певною варіацією в номенклатурі та співвідпорядкованості окреслених угруповань, визначене культур-

но-типологічне місце поселення [15, с. 36–38; 24, с. 102; 25, с. 19, 22; 26, с. 247, 290; 31; 47, с. 54; 57, с. 199, 201; 58, с. 34; 73, с. 299–303; 74, с. 42].

Нині культурна належність Гінців у широкому плані визначається як мікро- або епігравецька [35, с. 10–12; 99, р. 335]. А висновки про вік обох горизонтів підкріплені виразною серією дат C14 AMS, що концентруються біля позначки 14 500 BP [56, с. 356; 69, с. 55–56; 85, с. 489; 93, р. 128].

З моменту наукового відкриття Гінцівська стоянка неодноразово ставала об'єктом розкопок і обстежень, розкрита значна частина площі пам'ятки, отримано чимало археологічних та фауністичних знахідок. Дослідження решток поселення дали фахівцям численні дані для узагальнень і реконструкції історії верхньопалеолітичного населення Середньої Наддніпряни. Здобуті матеріали неодноразово публікувалися й аналізувалися у вітчизняній та закордонній фаховій літературі, однак всеохоплюючого монографічного висвітлення не отримали й досі. Водночас завдяки значенню виявлення стоянки для розвитку палеолітознавства в Україні, інформативній вагомості пам'ятка стала широко відомою. Дані про неї увійшли практично в усі узагальнюючі й оглядові праці про кам'яну добу Східної Європи, підручники і довідники з палеоліту та первісної історії, деякі масові енциклопедичні видання.

Література

1. **Абрамова З. А.** Палеолитическое искусство на территории СССР / З. А. Абрамова // САИ. – 1962. – Вып. А 4–3. – 85 с., 63 табл. ил.
2. **Береговая Н. А.** Палеолитические местонахождения СССР / Н. А. Береговая // МИА. – 1960. – № 81. – 220 с.
3. **Бонч-Осмоловский Г. А.** 10 лет советских работ по палеолиту / Г. А. Бонч-Осмоловский // Природа. – 1934. – № 2. – С. 60–64.
4. **Борисковский П. Й.** Огляд історії вивчення палеоліту України / П. Й. Борисковский // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 85–99.
5. **Борисковский П. И.** Палеолит Украины. Историко-археологические очерки: Автореф. дис... докт. ист. наук / Борисковский П. И. – Л., 1951. – 38 с.
6. **Борисковский П. И.** Палеолит Украины: (Историко-археологические очерки) / П. И. Борисковский // МИА. – 1953. – № 40. – 464 с.
7. **Борисковский П. И.** Некоторые вопросы развития позднепалеолитической культуры Русской равнины / П. И. Борисковский // Палеолит и неолит СССР. Т. III / МИА. – 1957. – № 59. – С. 174–190.
8. **Борисковский П.И.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья / П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов // САИ. – 1964. – Вып. А 1–5. – 56 с., 31 табл. ил.
9. **Брюсов А. Я.** Гонцовская стоянка / А. Я. Брюсов // СА. – 1940. – № 5. – С. 88–92.

10. **Вернадский В. И.** [Статья] О результатах раскопок в с. Гонцы Лубенского уезда и материалы к ней 1914–1915 / Публ., текстол. та археогр. обробка тексту, прим. С. Кигим, І. Гавриленка // В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – С. 108–124.
11. **Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського.** – Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Кн. 2: Вибрані праці / Авт.-укл.: І. М. Гавриленко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна та ін. – К.: Друкарня НБУВ, 2011. – 584 с.
12. **Гавриленко І. М. В.** Щербаківський і житла Гінцівської стоянки: відкриття, яке не могло відбутися / І. М. Гавриленко // Титульний етнос: здобутки, втрати. – Полтава; Опішне, 2002. – С. 29–39.
13. **Гавриленко І. М.** Стаття В. Щербаківського про деякі палеолітичні та палеонтологічні місцезнаходження України (Sčerbakiwskij V. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. – Leipzig, 1927. – Band IV. – S. 27–30, mit 2 Abb.) / І. М. Гавриленко // Кам'яна доба України. – К., 2002. – С. 106–111.
14. **Гавриленко І. М.** Вадим Щербаківський та дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки / І. М. Гавриленко // Кам'яна доба України. – 2003. – Вип. 4. – С. 53–81.
15. **Гавриленко І. М.** Етнокультурний розвиток Лісостепового Лівобережжя Дніпра у палеоліті / І. М. Гавриленко // АЛЛУ. – 2003. – № 2/2002–1/2003. – С. 35–42.
16. **Гавриленко І. М.** Кам'яні та кістяні вироби Гінцівського пізньопалеолітичного поселення (за матеріалами Полтавського краєзнавчого музею) / І. М. Гавриленко // Археологический альманах. – 2003. – № 13. – С. 232–249.
17. **Гавриленко І. М.** Дослідження Вадимом Щербаківським решток палеолітичного житла в Гінцях: нездійснене відкриття / І. М. Гавриленко // Кам'яна доба України. – 2011. – Вип. 14. – С. 133–140.
18. **Гавриленко И. Н.** Участие Владимира Вернадского в исследованиях палеолитической стоянки Гонцы / И. Н. Гавриленко // История археологии: личности и школы: мат-лы Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. – СПб.: Нестор-История, 2011. – С. 134–140.
19. **Гавриленко І.** Участь Володимира Вернадського в дослідженнях Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки / Ігор Гавриленко, Світлана Кигим // В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – С. 125–143.
20. **Гавриленко И. Н.** Участие В. И. Вернадского в исследованиях поселения палеолитического человека в Гонцах / И. Н. Гавриленко, С. Л. Кигим // Биосфера. – 2011. – Т. 3. – № 2. – С. 276–293.
21. **Гавриленко І. М.** Матеріали Гінцівської палеолітичної стоянки у Полтавському краєзнавчому музеї (з історії формування колекції) / Гавриленко І. М., Лугова Л. М., Мельникова І. С. // АЛЛУ. – 2002. – № 1. – С. 51–64.

22. **Гладких М. И.** Каменный инвентарь Добраничевской стоянки / М. И. Гладких // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К.: Наукова думка, 1968. – Вып. II. – С. 83–89.
23. **Гладких М. И.** Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч / М. И. Гладких // Археологія. – 1971. – № 3. – С. 58–63.
24. **Гладких М. И.** Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї / М. И. Гладких // УІЖ. – 1971. – № 10. – С. 99–102.
25. **Гладких М. И.** Поздний палеолит лесостепного Приднепровья: Автореф. дис... канд. ист. наук / М. И. Гладких. – Л., 1973. – 22 с.
26. **Городцов В. А.** Археология. Т. 1: Каменный период / В. А. Городцов. – М., Пг.: Госиздат, 1923. – 397 с.
27. **Городцов В. А.** Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. / В. А. Городцов // Труды отделения археологии РАНИОН. – 1926. – Вып. I. – С. 5–40.
28. **Громов В. И.** Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) / В. И. Громов // Труды Ин-та геологич. наук. – 1948. – Вып. 64. – 521 с.
29. Давня історія України: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – 558 с.
30. **Ефименко П. П.** Дородовое общество: Очерки по истории первобытно-коммунистического общества / П. П. Ефименко // Известия ГАИМК. – 1934. – № 79. – 532 с.
31. **Ефименко П. П.** Современное состояние советской науки об ископаемом человеке / П. П. Ефименко // Материалы по четвертичному периоду СССР. – 1950. – Вып. 2. – С. 81–89.
32. **Ефименко П. П.** Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени / П. П. Ефименко. – 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.
33. **Ефименко П. П.** Палеолитические местонахождения СССР / П. П. Ефименко, Н. А. Береговая // Палеолит и неолит СССР / МИА. – 1941. – № 2. – С. 254–292.
34. **Залізняк Л. Л.** Мисливці на мамонтів: від екзотичних домислів до прозаїчних реалій / Л. Л. Залізняк // Кам'яна доба України. – 2003. – Вип. 2. – С. 42–57.
35. **Залізняк Л. Л.** Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України / Л. Л. Залізняк // Археологія. – 2010. – № 4. – С. 3–19.
36. **Залізняк Л. Л.** Вступ / Л. Л. Залізняк, І. М. Гавриленко, Л. А. Яковлева // Кам'яна доба України. – 2003. – Вип. 4. – С. 8–10.
37. **Залізняк Л. Л.** Міжнародна конференція «Гінцівська стоянка та проблеми кам'яної доби України» / Л. Л. Залізняк, І. М. Гавриленко, Л. А. Яковлева // Археологія. – 2003. – № 2. – С. 142–144.
38. **Имбри Дж.** Тайны ледниковых эпох: пер. с англ. / Дж. Имбри, К. П. Имбри. – М.: Прогресс, 1988. – 264 с.

39. **Каминский Ф. И.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам / Ф. И. Каминский // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. I. – С. 147–152.
40. **Корнієць Н. Л.** Про причини вимирання мамонта на території України / Н. Л. Корнієць // Випокні фауни України і суміжних територій. – 1962. – Вип. 1. – С. 91–169.
41. **Криштафович Н. И.** Станции древнейшего палеолитического человека на территории Европейской России и их геологический возраст / Н. И. Криштафович // Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей. – СПб., 1902. – № 4. – С. 133–134.
42. **Леббок Д.** Доисторические времена: пер. под ред. Д. Н. Анучина / Д. Леббок. – М., 1876. – II, 491, VII с.
43. **Левицький І. Ф.** Гонцівська палеолітична стоянка (За даними досліджень 1935 р.) / І. Ф. Левицький // Палеоліт і неоліт України. – 1947. – Т. I. – С. 197–247.
44. **Мирчинк Г. Ф.** Геологические условия нахождения палеолитических стоянок в СССР и их значение для восстановления четвертичной истории / Г. Ф. Мирчинк // Труды II Международной конференции ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – М.; Л., 1934. – Вып. V. – С. 45–54.
45. **Нидерле Л.** Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель: Пер. с чеш. Ф. К. Волкова, под ред. Д. Н. Анучина / Л. Нидерле. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1898. – XXVII, 655 с.
46. **Нужний Д. Ю.** Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу / Д. Ю. Нужний // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 3–23.
47. **Нужний Д. Ю.** Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу / Д. Ю. Нужний // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 37–56.
48. **Нужний Д. Ю.** Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра / Д. Ю. Нужний // Кам'яна доба України. – К., 2002. – С. 57–81.
49. **Павлов А. П.** Геологическая история европейских земель и морей в связи с историей ископаемого человека / А. П. Павлов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 343 с.
50. **Підопличко І. Г.** Фауна Гонцовской палеолитической стоянки / И. Г. Підопличко // Природа. – 1936. – № 2. – С. 113–116.
51. **Підоплічка І. Г.** Дослідження палеоліту в УРСР / І. Г. Підоплічка // Палеоліт і неоліт України. – 1947. – Т. I. – С. 7–39.
52. **Підоплічко І. Г.** Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І. Г. Підоплічко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Вип. 2. – 235 с.
53. **Підопличко І. Г.** Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине / И. Г. Підопличко. – К.: Наукова думка, 1969. – 163 с.
54. **Підопличко І. Г.** Поздний палеолит Украинского Полесья (Некоторые вопросы стратиграфии и периодизации) / И. Г. Підопличко,

- И. Г. Шовкопляс // Четвертичный период. – 1961. – Вып. 13–15. – С. 363–376.
55. **Радиевская Т. Н.** Первый археологический опыт Викентия Хвойки / Т. Н. Радиевская, Н. Н. Беленко // История археологии: личности и школы: мат-лы Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. – СПб.: Нестор-История, 2011. – С. 32–40.
56. Радиоуглеродные даты // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 356–359.
57. **Рогачев А. Н.** Поздний палеолит Русской равнины и Крыма / А. Н. Рогачев, В. М. Аникович // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162–271.
58. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
59. **Семенов С. А.** Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) / С. А. Семенов // МИА. – 1957. – № 54. – 240 с.
60. **Сергин В. Я.** Рец.: И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Изд-во «Наукова думка». 1969 / В. Я. Сергин // СА. – 1971. – № 3. – С. 306–307.
61. **Сергин В. Я.** Исследование палеолитического жилища в Гонцах // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 20.
62. **Сергин В. Я.** Палеолитические поселения среднеднепровского типа и их историко-культурное значение / В. Я. Сергин // КСИА. – 1979. – Вып. 157. – С. 15–20.
63. **Сергин В. Я.** Раскопки Гонцовского палеолитического поселения / В. Я. Сергин // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 402.
64. **Сергин В. Я.** Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении / В. Я. Сергин // КСИА. – 1981. – Вып. 165. – С. 43–50.
65. **Сергин В. Я.** Назначение больших ям на палеолитических поселениях / В. Я. Сергин // КСИА. – 1983. – Вып. 173. – С. 23–31.
66. **Сергин В. Я.** Раскопки Гонцовского поселения / В. Я. Сергин // 1000-летие города Лубны: тез. докл. и сообщ. обл. науч.-практич. конф. – Лубны, 1988. – С. 5–7.
67. **Сергин В. Я.** Гонцовское палеолитическое поселение / В. Я. Сергин // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практич. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1989. – С. 10–12.
68. **Сергин В. Я.** Палеолитические поселения Европейской части СССР (памятники с жильем обустройством): Автореф. дис... докт. ист. наук / В. Я. Сергин. – М., 1992. – 54 с.
69. **Синицын А. А.** Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы / А. А. Синицын, Н. Д. Праслов, Ю. С. Свеженцев, Л. Д. Сулержицкий // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. – СПб., 1997. – С. 21–66.

70. **Спицын А. А.** Русский палеолит / А. А. Спицын // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – 1915. – Т. XI. – С. 133–172.
71. **Супруненко А. Б.** Археологические изыскания и собрание Г. С. Кирьякова / А. Б. Супруненко // Проблемы археологии Сумщины: тез. докл. обл. науч.-практич. конф. – Сумы, 1989. – С. 19–21.
72. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко. – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
73. **Шовкопляс И. Г.** Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху) / И. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1965. – 327 с.
74. **Шовкопляс І. Г.** До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій) / І. Г. Шовкопляс // Археологія. – 1969. – Т. XXII. – С. 31–54.
75. **Шовкопляс И. Г.** Из истории изучения палеолита Полтавщины / И. Г. Шовкопляс // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювілейн. наук. конф. – Полтава, 1991. – Ч. II: Археологія Полтавщини. – С. 7–8.
76. **Шовкопляс І. Г.** Пам'ятки найдавнішого минулого Переяславщини / І. Г. Шовкопляс // Тези всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький, 1994. – С. 33–34.
77. **Щербаківський В.** Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музею з коротким описом передисторичного життя на Полтавщині / Щербаківський В. – Полтава: Друкарня Я. Е. Брауде, 1919. – IV, 25 с.
78. **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. / Вадим Щербаківський // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 61–78.
79. **Трусова С. А.** Пленум Комиссии по изучению ископаемого человека Советской секции INQUA / С. А. Трусова // СА. – 1937. – № 2. – С. 215–221.
80. **Уваров А. С.** Археология России. Каменный период / А. С. Уваров. – М.: В Синодальной тип., 1881. – Т. I. – X, 439 с.
81. **Феофилактов К. М.** О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае Лубенского уезда Полтавской губ. / К. М. Феофилактов // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. I. – С. 153–159.
82. **Яковлева Л. А.** Дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці / Л. А. Яковлева // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 156.
83. **Яковлева Л. А.** Поселения з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну / Л. А. Яковлева // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 72–83.

84. **Яковлева Л. А.** Основні етапи досліджень поселень з житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців) / Л. А. Яковлева // Кам'яна доба України. – 2003. – Вип. 4. – С. 18–42.
85. **Яковлева Л. А.** Розкопки на пізньопалеолітичному поселенні Гінці / Л. А. Яковлева // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К.: ІА НАН України, 2010. – С. 489–491.
86. **Яковлева Л. А.** Новые археологические исследования на позднепалеолитической стоянке Гонцы / Яковлева Л. А., Джинджан Ф. // ПАЗ: зб. наук. пр. – Полтава, 1995. – Ч. 3. – С. 21–25.
87. **Яковлева Л. А.** Новые исследования в Гонцах / Л. А. Яковлева, Ф. Джинджан // Междунар. конф. «Каменный век Европейских равнин». – Сергиев Посад, 1997. – С. 18–19.
88. **Яковлева Л.** Новые исследования верхнепалеолитической стоянки Гонцы на Украине / / Л. Яковлева, Ф. Джинджан // Каменный век европейских равнин: объекты из органических материалов и структура поселений как отражение человеческой культуры. – Сергиев Посад, 2001. – С. 47–50.
89. **Bay J.** Note sur l'âge de la pierre en Ukraine / J. Bay // L'Anthropologie. – 1895. – Т. VI. – № 1. – P. 1–2.
90. **Breuil H.** Chtcherbakivsky (W.). Les fouilles de la station paléolithique (Magdalénien) dans le village de Hentzi, district de Loubni, gouv. de Poltava (Ukraine), en 1914 et 1915 / H. Breuil // L'Anthropologie. – 1924. – Т. XXXIV. – № 5. – P. 427.
91. **Burkitt M. C.** Archaeological Work in Ukrain by Professor Ščerbakivskyi / M. C. Burkitt // The Antiquaries journal. – July 1925 (Vol. V, № 3). – P. 273–277.
92. **Hoeses M.** Der diluviale Mensch in Europa: die Kulturstufen der älteren Steinzeit M. Hoeses. – Braunschweig: F. Vieweg und sohn, 1903. – XIV, 227 p.
93. **Iakovleva L.** Les datations C14 sur les habitats de la Grande Plaine Russe orientale / L. Iakovleva // Actes du colloque «C14 Archéologie». – 1998. – P. 123–131.
94. **Iakovleva L.** New investigation in the mammoth bone hut site of Ginsy (Ukraine) in context of the epigravettin dwellings of the Middle Dnieper basin / L. Iakovleva, F. Djindjian // International Conference on Mammoth sit studies. – University of Kansas, 1998. – P. 7–10.
95. **Marshack A.** The roots of civilization. The cognitive beginnings of man's first art, symbol and notation / A. Marshack. – N.Y., 1972. – 413 p.
96. **Scerbakiwskij V.** Eine paläolithische Station in Honci (Ukraine) / V. Scerbakiwskij // Die Eiszeit. – 1926. – B. III., H. 2. – S. 100–116.
97. **Ščerbakiwskij V.** Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine / V. Ščerbakiwskij // Die Eiszeit. – 1927. – B. IV. – S. 27–30.
98. **Volkov Th.** Découvertes archéologiques en Ukraine et en Russie Blanche / Th. Volkov // L'Anthropologie. – 1894. – Т. V. – № 4. – P. 506.

99. **Zaliznyak L.** Terminal Palaeolithic of Ukraine, Belarus and Lithuania (Survey of cultural differentiation) / L. Zaliznyak // *Folia Quaternaria*. – 1999. – № 70. – P. 333–361.

И. Н. Гавриленко

**К истории изучения палеолитической стоянки Гонцы:
исследователи, исследования, результаты**

Резюме

В статье отражена история исследований палеолитической стоянки Гонцы, открытой в 1873 г. — первой из известных на территории Восточной Европы. Показана роль в изучении памятника Ф. И. Каминского, В. М. Щербакивского, И. Ф. Левицкого, В. Я. Сергина, Л. А. Яковлевой и других ученых. Отображены главные результаты раскопок поселения охотников на мамонта поздней поры верхнего палеолита.

Ключевые слова: палеолит, Гонцы, стоянка, исследования, Ф. И. Каминский, В. М. Щербаковский, И. Ф. Левицкий, В. Я. Сергин, Л. А. Яковлева.

I. N. Gavrylenko

To the History of Gintsi Paleolithic Site Exploration: Researchers, Research and Results

Summary

The paper deals with the history of Gintsi paleolithic site exploration, which was the first to be discovered in the Eastern Europe as far back as 1873. It uncovers the role of F. I. Kaminskyi, V. M. Sherbakiwskyi, I. F. Levitskyi, V. Ya. Sergin, L. A. Yakovleva and other scholars in the research of the site. The paper represents the main achievements of excavations of that mammoth hunter's settlement of the upper Paleolithic stage.

Keywords: the Paleolithic stage, Gintsi, site, research, F. I. Kaminskyi, V. M. Sherbakiwskyi, I. F. Levitskyi, V. Y. Sergin, L. A. Yakovleva.

КІЛЬКА НОВИХ КАМ'ЯНИХ СТЕЛ У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Публікація нових надходжень зразків стародавньої монументальної скульптури до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у 2017 році.

Ключові слова: стели, Бутенки, Черкасівка, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, скансен.

Тривалий час вважалося, що для Полтавщини в поховальному обряді доби енеоліту – бронзового віку майже зовсім не було характерним використання монументальної скульптури. Проте, знахідки витворів стародавньої поховальної пластики з каменю в курганах південного заходу і сходу області, пов'язаних за походженням із родовищами гранітів узбережжя Дніпра [8, с. 8–10; 23, с. 27, рис. 22; 29, с. 46–47], впевнили в існуванні на Україні ще одного осередку поширення стародавніх кам'яних стел — а саме масиву степів і терасових лісостепів Лівобережжя Дніпра в пониззях Псла та Ворскли. Кілька таких скульптур було виявлено влітку 2017 р. Вони поповнили колекцію скансену Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Так, на початку літа поряд із ремонтним шосе Р-22 «Олександрія – Полтава», праворуч від автошляхового мосту (за 20 м) через річку Кобелячок (Кобелячка) — праву притоку р. Ворскли (лівобічний басейн Дніпра), на північ від с. Бутенки Кобеляцького району Полтавської обл. виявлено стелоподібну брилу. Її вигорнули шляхобудівельники, лаштуючи насип біля реконструйованого мосту. Брила лежала в ґрунті над схилом берега і була вигорнута від краю меж орних угідь. А неподалік — за 70 м на північний захід, — на підвищенні другої тераси правого берега річки знаходилися рештки насипу давно вже розгорнутого і дуже розораного невеликого кургану. Кам'яну гранітну плиту вагою близько 60 кг співробітники музею і науковці Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації вийняли з відвалу і завантажили до автомобіля (рис. 1).

Плитчаста брила підовальних, швидше, «стоподібних» обрисів з сірого граніту цілком вписувалась до ряду стел архаїчної форми. За

Рис. 1. Бутенки, с. Стела, привезена на подвір'я музею. Старший науковий співробітник О. І. Орел за очищенням архаїчної скульптури. *Червень 2017 р.*

визначенням кандидата геологічних наук, доцента Дніпровської національної гірничої академії І. С. Нікітенка, камінь для виготовлення зразка монументальної скульптури був взятий із поверхневих відслонень виходів граніту узбережжя Дніпра (наприклад, наявних в районі сучасного Шматківського гранітного кар'єру неподалік с. Карпівки Кременчуцького району), майже за 50 км на південний захід від місця знахідки. У курганах Кобеляччини подібних стел знайдено зовсім небагато (всього дві) [2, с. 8, рис. 1; опубл. з помилковою атрибуцією: 20, с. 82–83, рис. 1].

Загальні обриси та розміри плити цілком узгоджуються зі знахідками стел, використаних або перевикористаних у заслонах вхідних шахт-колодязів катакомбних поховань кінця III – першої третини II тис. до н. е., зокрема, відомих у курганах біля с. Василівки Кобеляцького

Рис. 2. Бутенки, с.
Стела, лицевий бік,
зволожений водою.
Сірий граніт.

району [2, с. 8], окрузі м. Горішні Плавні [26, с. 19–20; 31, с. 277, рис. 307], сс. Єривівки та Лавриківки [28; 30], Петрашівки [29, с. 48–49; 32, с. 18–19] і Салівки [27, с. 42–45] Кременчуцького району Полтавської області.

Стела виготовлена з пласкої плити сірого граніту, близької до овальної форми. Вужчий закруглений край надає їй певних антропоморфних ознак, проте не має завершеної вираженості. Дещо товща і важча основа з давнім одностороннім сколом від лицевого боку зі слідами вивітріння позначає ймовірне місце встановлення в ґрунт (рис. 2). Стела може бути співвіднесена з типом І групи Б за Є. Ю. Новицьким [9, с. 42, 56, табл. ІІ], а подібну за обрисами плити з Новоселиці дослідник пов'язував з ранньою старожитністю XXV – XXII ст. до н. е. у Північно-Західному Причорномор'ї [9, с. 36, табл. І: 8].

Висота стели — 63,5 см, її максимальна ширина — 39,2 см, товщина — 9,0–11,5 см. Бічні краї природньо закруглені внаслідок дії ерозії (рис. 1; 2), отже, для виготовлення скульптури використовувалася

вивітрена плитчаста брила, що утворилася внаслідок ерозійних процесів у поверхневих виходах гранітів.

На вивітреній поверхні у верхній частині лицевого боку плити проступають чотири зовсім неглибокі заглибини округло-видовжених обрисів, розширені в один бік, що нагадують зображення стоп. Три з них зверху розташовані напівколом, більша нижче — в протилежному напрямку. Нанесені на камені зображення незначні за глибиною (0,5–0,7 см), затерті і влаштовані на місці сколів, що з'явилися внаслідок акуратних ударів кам'яним знаряддям. Розміри «стопоподібних» заглибин — від 4,2 × 7,5 до 6,3 × 15,4 см. Останні краще помітні на залитій водою поверхні (рис. 2; 3).

Зображення стоп добре відомі в монументальній кам'яній пластичі доби раннього металу й серед петрогліфічних зображень тієї епохи [36, с. 7, 9]. Вони розміщені на чималій кількості стел, зокрема, всіх ідолах натальївського типу [9, рис. 21–23; 35, табл. I; 38, с. 181; 39, с. 105], в тому числі Федорівському з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [21, с. 33–34; 22, с. 154–156; 29, с. 31], петрогліфах на плитах Кам'яної Могили, на які особливу увагу звернув М. Я. Рудинський [7, с. 11–12; 17, с. 66, табл. XXI: 71–72; XXII–XXIII: 91–94; рис. 59–60; 36, с. 5–8], і ряді таких же зображень з гірських районів Євразії, каменях-слідовиках лісових просторів Сходу Європи [21, с. 33–34; 29, с. 31; 37, с. 111–137] тощо. Відомі також численні контури чи плями стоп, виконані з вохри, що знаходилися на стінках, склепінні й дні катакомбних інгульських поховань [12, с. 22–41; 13, с. 95; 15, с. 68–69; 18, с. 205–206], зокрема, в захороненнях на південному заході Полтавщини [24, с. 96–97, рис. 63: 12; 25, с. 30, 33, рис. 25; 31, с. 281, рис. 316; 32, с. 73, рис. 77]. Такі зображення розглядаються як магічні чи релігійно-космогонічного характеру — реальне втілення (аватара) сонячного життєдайного божества, яке крокує Всесвітом [13, с. 95; 15, с. 138; 36, с. 14]. Їх пов'язують з календарно-обрядовою символікою [9, с. 95]. Проте в останній час більше розглядають в контексті символів верховного чоловічого божества — «небесного лучника», захисника й творця простору, відомого в індійському пантеоні як Вішну [4, с. 43]. Три головні кроки бога Вішну по життю — народження, становлення й опанування світу — знайшли відображення у «Рігведі» [14, I. 155.4], і саме зображення трьох стоп В. М. Даниленко пов'язував з його кроками по Всесвіту [3, с. 62–63]. Наявність у композиції комбінації 3+1 стоп інколи схиляють дослідників до розуміння присутності в семантиці зображення образу всеохоплюючого творця того ж пантеону — Пуруші — Атмана — Брахмана [40, с. 572]. Хоча стопи, розташовані по колу, узгоджуються з міфом про те, що вийшовши на зов Індри з потойбічного світу, Вішну закрив річний цикл у вигляді «колеса, що обертається», і, ство-

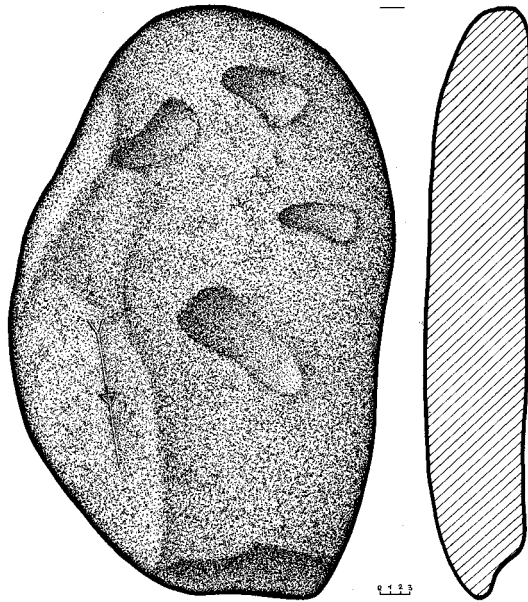

Рис. 3. Бутенки, с.
 Стела. Сирій граніт.
 Прорисовка.

рюючи світи трьома своїми кроками, виріс від карлика до гіганта [14, I. 155.1]. Чотири кроки асоціюються також із річним циклом-круговоротом у природі чи зникаючим та оновлюючимся світом в кінці чергового «дня Брахми» [40, с. 507].

Іконографічний ряд лицевого боку скульптури доповнений ще одним прокресленим зображенням. Воно знаходиться у нижній правій частині скосу вивіреної лицевої площини. Це — пряма, майже вертикальна прокреслена лінія завдовжки більше 16 см, завширшки 2—4 мм і глибиною 2—3 мм, що зверху увінчана невисоким роздвоєнням в боки, на кшталт «палиці брахмана» (рис. 3). Посередині це зображення перетиналося ледь помітним невеличким прокресленим рівнобічним трикутником висотою і шириною близько 30 мм.

Зображення «палиць брахмана» або гілок-рогаток жерців відоме в ямних та катакомбних старожитностях степових просторів Північного Причорномор'я й стабільно асоціюється за тлумаченням з аксесуарами служителів культу. Хоча подібних знахідок значно менше, ніж посохів-герлиг, які частіше пов'язуються з календарними атрибутами Вішну [40, с. 311, 314—315].

Зворотній бік плити плаский, зі слідами вивірювання (рис. 3). Останнє вказує на те, що стела знаходилася на поверхні кургану. Вона

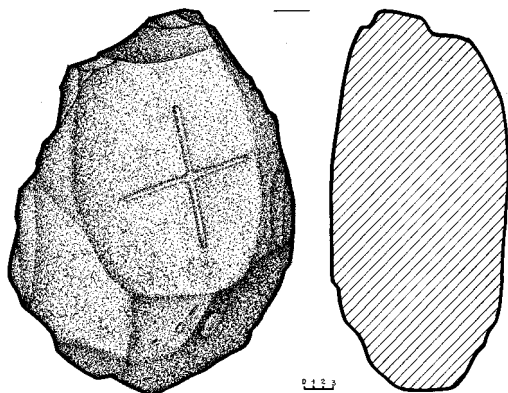

Рис. 4. Черкасівка, с.
Стела. Сірий граніт.
Прорисовка.

могла бути виготовленою ще пізньонеолітичними чи ранньоюмними племенами, які нанесли на поверхню «стопоподібні» зображення кроків Вішну в більш давньому сюжеті річного циклу чи вособлення повторів згасання й відродження природи. Останній і вже прокреслений елемент іконографії типу «палиці» священнослужителя, на наш погляд, з'явився дещо пізніше, і пов'язаний із поховальною практикою катакомбних племен бронзового віку, які й могли використати давню скульптуру для влаштування закладу чи перекриття колодязя катакомбного захоронення. Принаймні, зауважимо, що знахідки відбитків чи решток таких палиць уже двічі траплялися авторам у катакомбних похованнях інгульської культури, зокрема, в похованні 15 кургану № 1 групи I біля кол. с. Лавриківки Пришибської сільської ради Кременчуцького району на Полтавщині [28, арк. 40, рис. 145: 1; 150]. Вміщення перевикористаних давніх стел чи їх уламків до входів катакомбних захоронень також неодноразово спостерігалось в курганах околиць м. Горішні Плавні [31, с. 279, 305; 34, арк. 253–256, рис. 13–16, 22].

Як на нашу думку, стела наприкінці XIX ст. була виорана і переміщена з одного із невеликих курганів у складі кількох груп в околицях села [19, с. 51]. Таким курганом, вірогідно, був найближчий до річки і шосе, розташований неподалік межі ріллі і берега р. Кобелячок, за 70–80 м від сучасного автодорожного мосту. Стела могла використовуватися як межовий знак [напр.: 31, с. 225], а з колгоспним усуспільненням угідь була полишена на польовій дорозі й потрапила до одного з виямків. Саме звідти її й вигорнути будівельники, підсипаючи схили насипу ремонтваного шосе ґрунтом, взятим з околу поза територією сільськогосподарських угідь.

Пам'ятка первісного монументального мистецтва перевезена до скансену в Полтаві (рис. 1) й посіла достойне місце в експозиції просто неба на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Наслідком появи публікацій про попередню знахідку в пресі [1, с. 10; 11, с. 1: фото], повідомлень про неї в мережах Інтернету невдовзі стало виявлення ще однієї стародавньої скульптури в околицях м. Полтави — на території с. Черкасівка Черкасівської сільської ради Полтавського району Полтавської області. Її доставив до Полтавського краєзнавчого музею головний інженер закладу А. Я. Свистун.

Стелоподібний камінь є підовальною за обрисами товстою і масивною сірогранітною брилою з вивітряними сколами зі всіх боків та двома більш-менш рівними — лицевою і зворотньою гранями. Невеликі розміри і масивність (близько 30 кг) вказує на її використання як каменю для позначення входу шахти колодязя катакомбного поховання доби раннього бронзового віку [27, с. 29, рис. 31; 31, с. 277, рис. 307; 32, с. 72, рис. 76, кол. вкл. VIII: 1]. Брила була вигорнута під час сільськогосподарських робіт з вершини одного із курганів великої групи насипів на правому високому березі р. Коломак над с. Черкасівкою [5, с. 20; 16, с. 128, рис. 1]. Це сталося в останній чверті XX ст. Тоді ж камінь перевезли до села для будівництва. Проте, він так і зостався бовваніти на подвір'ї одного зі власників.

Висота стелоподібного каменю — 43,4 см, його максимальна ширина — 30,3 см, товщина — 19,5 см. Бічні краї сколоті й вивітрені (рис. 4).

На лицевій грані наявний прокреслений затупленим металевим предметом рисунок — майже прямий хрест розмірами 15,1 × 15,3 см. Ширина канавки заглиблення — 0,3–0,4 см, її глибина — не більше 0,2–0,3 см.

Зважаючи на умови знахідки, можемо припустити, що камінь був взятий з насипу кургану і перетягнутий до його центру під час проведення геодезичної зйомки карт-триверстовок у середині XIX ст. Він використовувався як реперна позначка — триангуляційна точка кординування на місцевості. Зображення ж у вигляді прямого хреста було нанесене геодезистами для точної установки теодоліта або кіпрегеля виском на прокреслений перетин прямих хреста. В насипах курганів подібні основи точок координування, з наявністю хрестоподібних ліній, не раз знаходили під час розкопок чи руйнувань [10, с. 99, рис. 2; 33, арк. 99–100, рис. 22–23]. Найчастіше такі невеликі камені, а то й стели, вибиралися геодезистами безпосередньо з насипів, де були залишені здебільшого катакомбним населенням як позначки входів до камер захоронень [31, с. 279, рис. 312]. Інколи для цього використовували й цілі стели чи їх уламки [6, с. 138, фото 3].

Стелоподібний камінь наразі знаходиться в скансені Полтавсько-краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Сподіваємося, що добірка зразків стародавньої кам'яної скульптури та культових елементів давніх споруд у музеї буде поповнюватися, а чергові публікації цього щорічника зберігатимуть інформацію про не досить звичні для теренів Полтавщини витвори стародавнього монументального мистецтва та культової практики давнього населення краю, на які свого часу не звертали достатньої уваги спеціалісти.

Джерела та література

1. **Бовкун С.** Латали трасу — знайшли сенсацію. Стародавню поховальну стелу випадково викопали із землі ремонтники / Сергій Бовкун // Експрес. — м. Львів. — 2017. — 3 липня. — № 3783. — С. 10: фото.
2. **Гейко А. В.** Нове поховання представника катакомбної культурно-історичної спільноти з Поворскля / Гейко А. В., Артем'єв А. В. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С. 7–9.
3. **Даниленко В. М.** Кам'яна Могила / В. М. Даниленко; АН УРСР, Ін-т археол. — К. : Наукова думка, 1986. — 152 с.
4. **Ковалёва И. Ф.** Социальная и духовная культура племён бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева; Дн. ГУ. — Днепропетровск : Изд-во Дн. ГУ, 1989. — 90 с.
5. **Ляпушкин И. И.** Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них / И. И. Ляпушкин // СА. — М., 1951. — Т. XV. — С. 17–43.
6. **Мельникова І. С.** Курганний могильник, доба енеоліту — раннього залізного віку (IV — I тис. до н. е.) [Бутенки, с., Пісківська сільська рада] / І. С. Мельникова, О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельщинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. — С. 137–140. — № 52.
7. **Михайлов Б. Д.** Петроглифы Каменной Могилы на Украине (семантика, хронология, интерпретация) / Б. Д. Михайлов. — Запорожье : ИПК «Запоріжжя», 1994. — 196 с.
8. **Нікітенко І. С.** Результати мінералогічного та петрографічного дослідження стародавніх кам'яних стел і поховальних споруд з Горішніх Плавнів / Нікітенко І. С., Супруненко О. Б. // Геолого-мінералогічний вісник Криворізького національного університету / Криворізьк. НУ. — Кривий Ріг, 2016. — № 2 (36). — С. 5–11.
9. **Новицкий Е. Ю.** Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий // Вестник Одесского охрального археологического центра / Одесс. охр. археол. центр. — Одесса, 1990. — Вып. II. — 184 с.
10. **Охріменко А. І.** Знахідка доби фінальної бронзи з Котелевщини / Охріменко А. І. // ПАЗ — 1999 / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава : Археологія, 1999. — С. 97–99.
11. **Пругло Я.** На Полтавщині знайшли стелу... / Ян Пругло // Вечірня Полтава. — м. Полтава. — 2017. — 19 липня. — № 29 (1273). — С. 1: 3 фото.

12. **Пустовалов С. Ж.** К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: сб. науч. ст. — К. : РАМУС, 1991. — С. 22–41.
13. **Пустовалов С. Ж.** Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. — К. : Шлях, 2005. — 412 с.
14. Ригведа. Избранные гимны / Пер., ком. и вступ. ст. Елизаренковой Т. Я. — М. : Наука, 1972. — 418 с.
15. **Ричков М. О.** Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу / М. О. Ричков // Археологія. — К., 1982. — № 38. — С. 64–70.
16. **Рудинський М. Я.** Кантамирівські могили римської доби / М. Я. Рудинський // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 127–158.
17. **Рудинський М. Я.** Кам'яна Могила: (Корпус наскальних рисунків) / М. Я. Рудинський / АН УРСР, Ін-т археол. — К. : Вид во АН УРСР, 1961. — 140 с.
18. **Санжаров С. Н.** Катакомбное погребение близ г. Северска / С. Н. Санжаров // СА. — М., 1983. — № 3. — С. 202–207.
19. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. — К. : Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.
20. **Скорий С.** Монументальна скульптура скіфського часу з Кобеляцького району на Полтавщині / Сергій Скорий, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. — Полтава : Дивосвіт, 2011. — Вип. VI. — С. 82–88.
21. **Супруненко А. Б.** О Фёдоровском идоле и кургане / А. Б. Супруненко // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; ЛКМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. — С. 80–86.
22. **Супруненко А. Б.** Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области / А. Б. Супруненко // СА. — М. : Наука, 1991. — № 3. — С. 153–160.
23. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. — Полтава: Археологія, 1998. — 157 с.
24. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, за участю С. В. Маєвської // АЛЛУ. — Полтава, 2004. — № 1-2 (15-16). — С. 47–135.
25. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава : Вид-во «Гротеск»; ВЦ «Археологія», 2007. — 142 с. — (Старожитності околиць Комсомольська: част. V).
26. **Супруненко О. Б.** Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / УК

- ПОДА; ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – К.; Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 16–40.
27. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – 104 с., 5 кол. вкл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, част. VII).
 28. **Супруненко О. Б.** Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження на території колишнього с. Лавриківка Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл. у 2010 р. / Супруненко О. Б., за участю Шерстюка В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2010 / б. н.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 648. – Т. I та II. – 351 арк.
 29. **Супруненко А. Б.** Фёдоровский идол и курган / Супруненко А. Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 84 с., 4 цв. вкл.
 30. **Супруненко О. Б.** Звіт про розкопки курганів в Нижньому Припсіллі, поблизу м. Комсомольськ на Полтавщині 2011 р. / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2011 / б. н. – 206 арк.
 31. **Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2011. – 472 с., XXIV кол. вкл.
 32. **Супруненко О. Б.** Петрашівський курган доби енеоліту – бронзового віку / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – 140 с., 8 кол. вкл.
 33. **Супруненко О. Б.** Звіт про науково-рятивні дослідження курганів у Кременчуцькому та на межі з Козельщинським районами Полтавської обл. у 2014 р.: в 2-х т. / Супруненко О. Б.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014/ б. н. – 177, 220 арк.
 34. **Супруненко О. Б.** Звіт про дослідження курганів у Кременчуцькому районі на Полтавщині в 2015 р. / Супруненко О. Б.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/ б. н. – 345 арк.
 35. **Телегін Д. Я.** Кам'яні «боги» мідного віку України: доповідь, прочит. авт. на міжнар. конф. «Кам'яні боги Європи» в м. Аоста, Італія, 1998 р. / Д. Я. Телегін, І. Д. Потехіна / УТОПІК. – К., 1998. – 46 с., 1 вкл.
 36. **Титова Е. Н.** Об интерпретации и хронологии композиций со ступнями из Каменной Могилы / Е. Н. Титова // Материалы по хронологии археологических памятников Украины: сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 5–15.
 37. **Формозов А. А.** Камень «Щеглец» близ Новгорода и камни-следовики / А. А. Формозов // Сов. этнография. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – № 5. – С. 111–137.
 38. **Формозов А. А.** Очерки по первобытному искусству / А. А. Формозов. – М.: Наука, 1969. – 255 с.

39. **Формозов А. А.** Памятники первобытного искусства на территории СССР / А. А. Формозов. — Изд. 2-е, доп. и пер. — М. : Наука, 1980. — 136 с.
40. **Шилов Ю. А.** Прародина ариев: обряды, мифы, история / Юрий Шилов. — Второе изд., перераб. и доп. — М.; К.; Минск, 2013. — 816 с.

И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко
Несколько новых каменных стел в собрании музея

Резюме

В публикации вводятся в научный оборот новые образцы древней монументальной каменной скульптуры, которые поступили в собрание Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского летом 2017 г. Особый интерес вызывает стела эпохи раннего бронзового века с изображениями четырех стоп и «палицы брахмана», виявленная неподалеку с. Бутенки Кобелякского района на Полтавщине. Еще одной новой находкой является стелообразный камень — маркер входа катакомбного захоронения с насыпи одного из курганов группы у с. Черкасовка Полтавского района Полтавской области. Камень (небольшая стела) использовался как отметка точки координирования на местности геодезистами во время подготовки карт-трехверстовок середины XIX ст.

Ключевые слова: стела, Бутенки, Черкасовка, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского, скансен.

I. N. Kulatova, O. B. Suprunenko
Several New Stone Steles in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Gathering
Summary

Some new samples of ancient monumental stone sculpture, brought to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum in summer 2017, are inducted into scientific circle. Special interest is caused by the early Bronze Age stele with depiction of four foot-prints and “Brahman stick”, found near Butenky village Kobyliaky district Poltava region. Another new finding is a stele-like stone — marker of an entrance to Catacomb burials of one barrows belonged to a group near Cherkasivka village Poltava district Poltava region. The stone (small stele) was used as a mark of coordination point at the location by geodesists during three-verst maps of the mid 19th century making.

Keywords: stele, Butenky village, Cherkasivka village, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, open-air museum.

КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА НА ПОЛТАВЩИНІ

Публікуються матеріали розкопок кургану № 3 Сторожівського курганного могильника на Полтавщині, що містив поховання доби середньої – пізньої бронзи: катакомбної та зрубної культурних спільностей.

Ключові слова: Поворскля, Сторожове, доба бронзи, курганний могильник, поховання, бережнівсько-маївська зрубна культура, донецька та інгульська катакомбні культури.

Доба бронзового віку (III – II тис. до н. е.) на теренах сучасної Лівобережної України пов'язана, в першу чергу, з історією двох великих культурно-історичних або культурних спільнот (КС): катакомбної (середній бронзовий вік) та зрубної (пізній період епохи бронзи). Пам'ятки цих спільнот репрезентовані, перш за все, курганними похованнями.

Групи курганів і майданний комплекс біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області знаходяться на високому правому березі р. Коломак (лівої притоки Ворскли), на мисоподібному виступі, обмеженому ярами. Ця місцевість, за дослідженнями похованих курганних ґрунтів Ж. М. Матвіїшиної, О. Г. Пархоменка, А. С. Кушніра [15, с. 63–82; 12, с. 30–37] та Ю. Г. Чендєва [24, с. 26–30], в епоху бронзи входила до степового ареалу. Майданний комплекс «Сторожова могила» (від цього топоніму походить і назва села) утворений із курганів епохи бронзи, відомий з XVII ст. [2, с. 405; 22, с. 13].

Перші археологічні обстеження цієї пам'ятки були проведені саме М. Я. Рудинським у 1924 р. [18, с. 52; 19, с. 29–131], яким вперше було описано та картографовано майданний комплекс й великі кургани північної частини могильника. Повторні розвідки здійснені співробітником Полтавського краєзнавчого музею Г. О. Сидоренко у 1945 р., яка відкрила південну групу малих насипів та описала зруйнований бліндажем та окопами курган, відзначивши наявність у ньому катакомбно-го поховання (індексований, як № 26, досліджений у 2013–2014 рр.) [21].

У 1987 р. майданна споруда оглянута І. М. Кулатовою та О. Б. Супрунєнком [11, арк. 21–22; 10, с. 63], якими було знято окомірний план

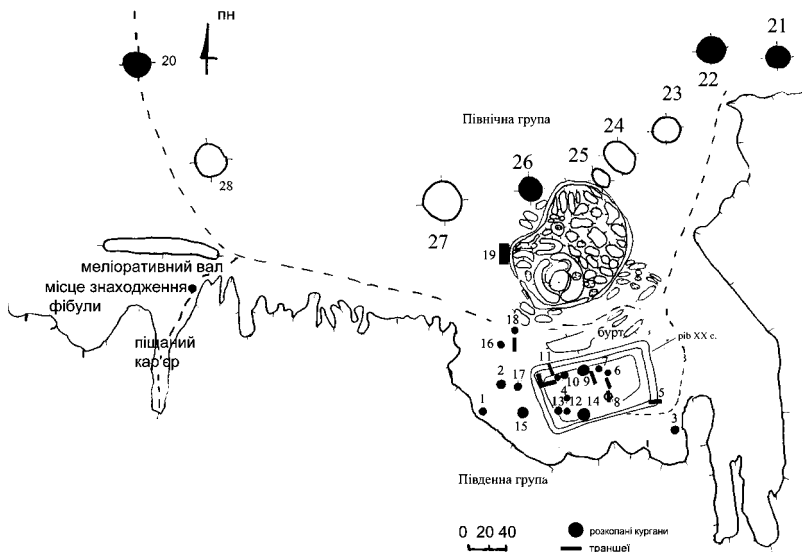

Рис. 1. План Сторожівського могильника.

могильника та висунуте припущення про існування тут козацького табору.

У 2002 р. майданний комплекс досліджувався С. В. Сапегіним — зроблений переріз двох бургтів, знятий план майданної групи та груп курганів, проведені часткові розкопки «кургану зрубного часу із впускним похованням скіфської доби, пошкодженого скотомогильником» [20] (згідно нашої нумерації цьому кургану був присвоєний № 3). Саме останньому кургану присвячена ця публікація.

Комплексне дослідження Сторожівської курганної групи здійснене в 2007–2015 рр. Спільною експедицією Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Інституту керамології НАН України [4, с. 334–345; 5, с. 132–139; 6, с. 367–368; 7, с. 174–179]. Могильник налічує 28 насипів, з них 19 розміщені досить компактно на південь від майдану «Сторожова могила» на краю надзаплавної тераси. З вивчених на сьогодні 22 курганів, п'ять — №№ 3, 18, 20, 22, 26 — відносяться до епохи бронзи (рис. 1).

Курган № 3 є крайнім зі сходу в групі. Насип напівсферичний, овальної у плані форми, його розміри 10 × 12 м. Курган знаходиться на межі яру і частково «сповз» по схилу. Через руйнування центру

грабіжницькою ямою первісна висота не встановлюється. Найвища збережена точка – 0,84 м. Центральна частина кургану в районі грабіжницької ями частково розкопана С. В. Сапегіним у 2002 р. Курган був датований дослідником зрубним часом, із впускним скіфським похованням [20, с. 5–6, рис. 3, 9–13].

Курган споруджений над основним похованням, вірогідно, інгульської катакомбної культури (ІКК) доби середньої бронзи, згодом до його насипу впущено ще два поховання цієї ж культури, а пізніше – щонайменше 11 поховань бережнівсько-маївської зрувної культури (БМЗК) доби пізньої бронзи.

Незважаючи на пошкодження центральної частини, добре простежена стратиграфія кургану. Первинний насип (І), вірогідно, споруджено над інгульським похованням 14. Він складався з перемішаного жовто-сірого ґрунту (материкового лесу та чорнозему), його діаметр 8–9 м. Давній горизонт фіксувався у всіх профілях бровок. У плані та профілях простежено материкові викиди з впускних катакомбних поховань 8 та 13, які залягали поверх первинного насипу. Насип ІІ зведено над цими похованнями, він повністю перекривав первинний і складався з чорноземного ґрунту сіро-чорного кольору з білуватими включеннями. У останній насип впущені зрубні поховання, які не супроводжувалися конструктивними досипками (рис. 2).

Грабіжницька яма зруйнувала центральну частину насипу, в тому числі повністю основне поховання і частково кілька впускних. У різних частинах насипу виявлено розрізнені людські кістки зі зруйнованих поховань та фрагмент стінки ліпленого горщика доби бронзи.

Поховання 1 (впускне, БМЗК) виявлене у південно-західному секторі кургану, на глибині 0,81 м від R0 (далі всі глибини відносно репера). Обрисів могильної ями не простежено. У похованні знаходився кістяк чоловіка (?) 40–45 років* у дуже зібганому положенні на лівому боці, головою на північний схід. Положення рук через погану збереженість кістяка не встановлюється. Поховання безінвентарне (рис. 4: 1).

Поховання 2 (впускне, БМЗК) знайдено у південно-західній полі кургану. Обрисів могильної ями не простежено. На глибині 0,95 м знаходився скелет дорослої людини дуже поганої збереженості – вціліли лише фрагменти зводу черепа. Поряд з ним стояв невеликий горщик, який дещо завалився набік (рис. 4: 2).

Горщик глиняний ліплений з вираженим ребром на рівні вище середини висоти. Вінця прями, їх край ледь потовщений і косо зрізаний назовні. Шия та плечі горщика прикрашені двома рядами від-

* Усі антропологічні характеристики наводяться за результатами досліджень антрополога-одонтолога ЦОДПА, кандидата медичних наук А. В. Артем'єва.

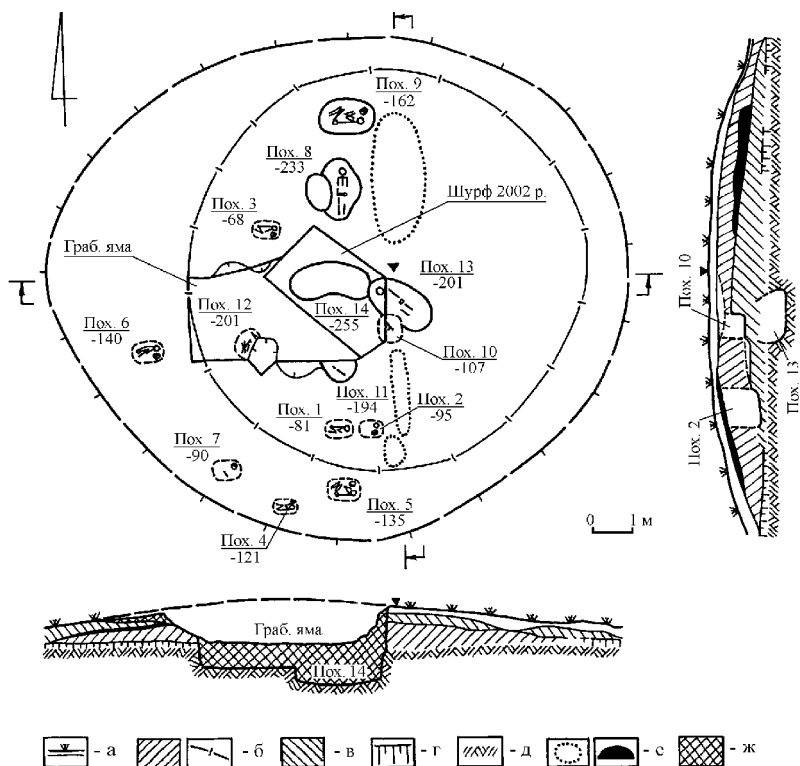

Рис. 2. Сторожове. План та розріз кургану № 3:

- а – дерновий шар; б – первинний насип; в – вторинний насип;
 г – похований горизонт; д – материк; е – материкові викиди з поховань;
 ж – пізні перекопи.

битків косо поставленої палички (рис. 4: 3). Висота посудини 8,2 см, діаметр вінець 11,5 см, тулуба 12,4 см, денця 6,9 см.

Поховання 3 (впускне, БМЗК) виявлене в північно-західному секторі кургану. Яма не простежувалася. Похований – особа 12-14 років – знаходився на глибині 0,68 м – лежав на правому боці у зібганому положенні. Ноги зігнуті в колінах. Ліве плече вздовж тулуба, решта кісток рук не збереглася. Череп роздавлений, під ним знаходилися маленькі цяточки червоної вохри. За потилицею на боці лежав горщик (рис. 4: 4).

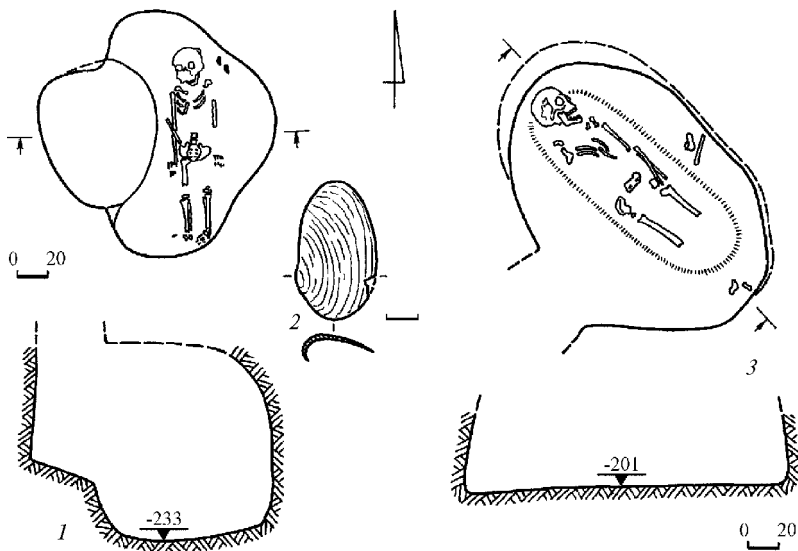

Рис. 3. Сторожове, курган № 3. Плани та перетини поховань ІКК 8 (1) і 13 (3), інвентар з пох. 8 – мушля (2).

Горщик глиняний ліплений банкоподібної форми, неорнаментований (рис. 4: 5). Розміри: висота 10 см, діаметр вінець 12,7 см, денця 7,5 см.

Поховання 4 (впускне, БМЗК) знаходилося у південно-західному секторі кургану. Межі могильної ями не простежувалися. На глибині 1,21 м виявлено кістяк людини у віці 16-20 років. Небіжчик лежав у зібганому положенні на правому боці, головою на південь. Ноги зігнуті в колінах, долоні рук складені перед обличчям. Майже впритул до лоба було поставлено посудину (збереглася у розвалі). За потилицею знайдено дві стінки від інших керамічних горщиків (один прикрашений ритованим орнаментом), під черепом в районі вилиці – бронзовий виріб (рис. 4: 6).

1. Посудина глиняна ліплена банкоподібної форми, з тонкими майже прямими стінками та потоншеними вінцями. Весь тулуб вкритий тонким ритованим орнаментом з горизонтальних, вертикальних та косих ліній, що утворюють складну нерегулярну композицію (рис. 4: 7). Висота посудинки 6,4 см, діаметр вінець 10 см, денця 7 см (рис. 7 на кол. вкл. III).

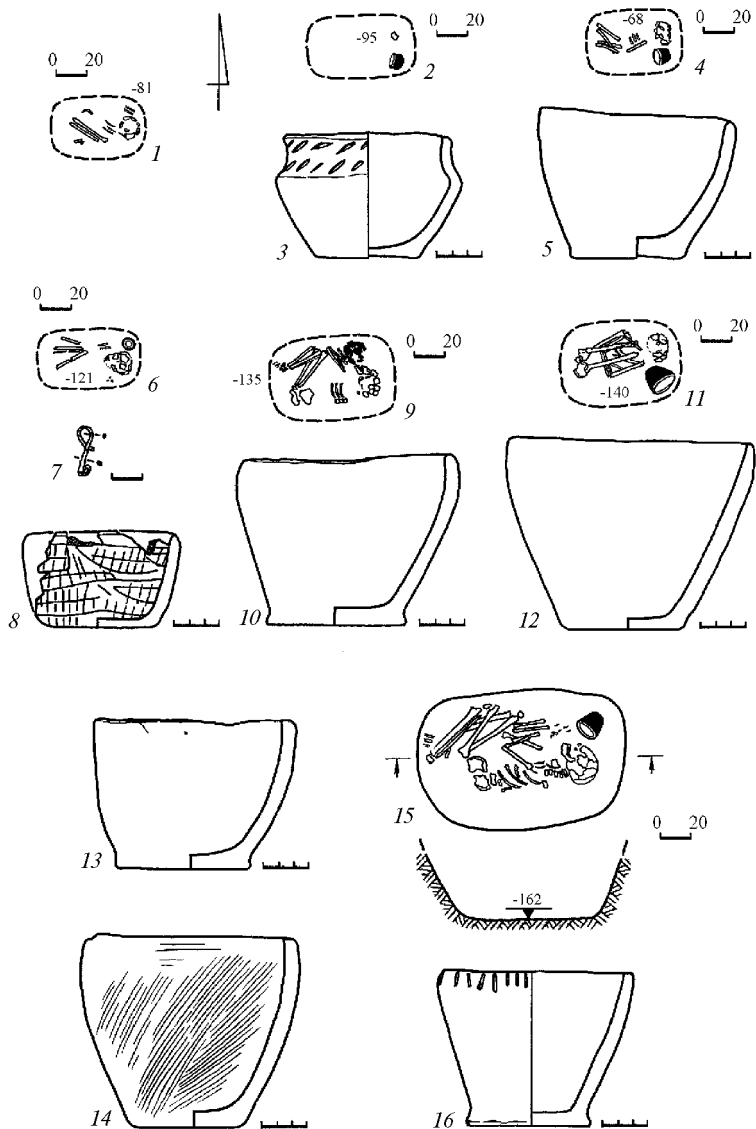

Рис. 4. Сторожове, курган № 3. Плани та інвентар поховань БМЗК:
 1 – пох. 1; 2, 3 – пох. 2; 4, 5 – пох. 3; 6-8 – пох. 4; 9, 10 – пох. 5; 11, 12 – пох. 6;
 13 – пох. 7; 14 – пох. 10; 15-16 – пох. 9.
 3, 5, 8, 10, 12-14, 16 – кераміка; 7 – бронза.

2. Прикраса (скронева підвіска-?), виготовлена з тонкого бронзового дроту. Один край зігнутий у петлю, інший закінчується маленьким вушком, в яке вставлена ще одна, менша петелька (рис. 4: 8). Розміри виробу 2,0 × 0,7 см.

Поховання 5 (впускне, БМЗК) виявлене на південний захід від центру кургану на глибині 1,35 м. Яма не простежувалася. Небіжчиця – жінка (?) 18-20 років – лежала у зібганому положенні на правому боці, головою на схід, обличчям на північ. Ноги зігнуті в колінах, стопи на рівні тазу. Руки зігнуті в ліктях, кисті під головою. Впритул до лицьової частини черепа поставлена посудина, яка збереглася у розвали (рис. 4: 9). Зверху на кістках помітні сліди тліну білого кольору органічного походження, можливо, залишки рослинного покриття. На кістках ніг – незначна кількість червоної фарби (вохри-?).

Посудина глиняна ліплена банкоподібної форми з ледь загнутими до середини вінцями, край яких рівно зрізаний. На внутрішній поверхні помітні сліди загладжування дрібнозубчатим штампом. Дно пласке, з чітко вираженою закраїною. У формувальній масі значні домішки шамоту (рис. 4: 10). Висота посудини 11,4 см, діаметр вінець 14,3 см, тулуба 14,9 см, денця 9,2 см.

Поховання 6 (впускне, БМЗК) розташовувалося у західній – південно-західній полі кургану. Яма не простежувалася. Глибина залягання кістяка 1,40 м. Скелет жінки у віці 55-60 років лежав у дуже зібганому положенні на правому боці, головою на північний-схід. Ноги сильно зігнуті у колінах, які підведені до голови. Руки заведені під ноги, ступні ніг біля тазу. Череп роздавлений. За потилицею стояла велика глиняна посудина, що збереглася у розвалі (рис. 4: 11).

Посудина глиняна ліплена банкоподібної форми з ледь загнутими до середини вінцями. На внутрішній поверхні помітні сліди загладжування дрібнозубчатим штампом. У формувальній масі є значні домішки шамоту (рис. 4: 12). Висота посудини 11,8 см, діаметр вінець 18,2 см, денця 8,1 см.

Поховання 7 (впускне, БМЗК) знаходилося у південно-західній полі кургану. Межі ями не простежувалися. На глибині 1 м виявлено фрагмент кістки руки людини. За 0,40 м на північ від неї на глибині 0,95 м знайдено керамічну посудину. Поховання повністю зруйноване землеріями, положення похованого не встановлюється.

Посудина глиняна ліплена має банкоподібну форму. На обох поверхнях помітні сліди загладжування дрібнозубчатим штампом. Дно пласке з чітко вираженою закраїною. У формувальній масі – незначні домішки шамоту (рис. 4: 13). Висота посудини 10,1 см, діаметр вінець 13,1 см, денця – 9,1 см.

Поховання 8 (впускне, ІКК) виявлене на північ від центру кургану. Поховання здійснене у катакомбі. Вхідна яма округлої форми, роз-

мірами 1,20 × 0,80 м, розміщена із західного боку від камери. Стінки вхідної ями прямі, дно має невеликий ухил в бік камери від глибини 1,87 м до 2,02 м. Камера «кваселоподібної» форми, довгою віссю орієнтована по лінії північ-південь, її розміри: довжина 1,60 м, ширина 1,00 м. Склепіння камери збереглося лише при стінках, основна частина обвалилася у давнину. Стінки камери дещо розширені до дна, закруглені та розширені у північно-східній частині. Дно катакомби — на глибині 2,33 м. Заповнення могили чорноземне, із включенням жовтого лесу у т. ч. брил материкового лесу від завалу склепіння.

На дні поховальної камери по лінії її довгої вісі знаходився кістяк небіжчика — жінки 20–25 років. Його положення — випростане на спині, головою на північ. Голова трохи змістилася вправо. Руки простягнуті вздовж тулуба, ноги прямі, ледь зведені одна до одної. Грудна клітина та дрібні кістки знищені землеріями (рис. 3: 1).

На голові, стопах, біля правого плеча та біля кісток пальців правої ноги простежені сліди червоної вохри. Біля кісток правої руки — сліди органічного тліну коричневого кольору товщиною 5 мм (залишки підстилки-?). Ліворуч від черепа біля стінки поховальної камери знайдені дві стулки прісноводних черепашок *Unio* (рис. 3: 2). Інший супроводжуючий інвентар відсутній.

Поховання 9 (впускне, БМЗК) виявлене у північно-західному секторі кургану. Воно простежувалося за плямою могильної ями овальної форми на рівні материка, орієнтованої довгою віссю по лінії схід-захід. Яма овальної форми, розмірами: 1,00 × 1,40 м, у перетині — «коритоподібна», дно рівне. Заповнення жовте лесове зі включенням чорнозему; у ньому знайдено невеликий фрагмент стінки ліпленого горщика.

На дні ями на глибині 1,62 м знаходилося поховання підлітка 11–12 років у зібганому положенні на правому боці, головою на схід. Ноги зігнуті в колінах, ступінь зібганості середня. Обидві руки зігнуті у ліктях і разом складені на рівні грудей, долоні перед обличчям. На черепі помітні сліди мінерального барвника червоного кольору (вохри). Перед обличчям поставлена посудина (рис. 4: 15).

Посудина глиняна ліплена банкоподібної форми з ледь загнутими до середини вінцями, край яких рівно зрізаний. Денце пласке з чітко вираженою закраїною. Під краєм вінця нанесено ряд вертикальних, інколи навскісних вдавлень палички (рис. 4: 16). У формувальній масі присутні домішки шамоту. Розміри: висота 10,3 см, діаметр вінця 12,6 см, денця 8,7 см.

Поховання 10 (впускне, БМЗК) знаходилося на південь від центру кургану. На рівні 1,07 м виявлені кістки людини — фрагменти руки та лопатки. Решта не збереглася через руйнування землеріями та грабіжницькою ямою. Вірогідно, що це залишки поховання зрубної

Рис. 5. Сторожове.
Курган № 3,
поховання 13.
Вигляд зі сходу.

культури, яке супроводжувалося посудиною, знайденою С. В. Сапегіним у шурфі 2002 р. (рис. 4: 14).

Поховання 11 (впускне, БМЗК) знаходилося у південно-західному секторі кургану. Збереглося частково – більша частина зруйнована грабіжницькою ямою. Від кістяка похованого (чоловіка 30-40 років) залишилися лише фрагмент ноги (мала гомілкорова кістка та стопа). Очевидно, небіжчик був укладений на правому боці у зібганому положенні головою на північний схід. Супроводжуючий інвентар не виявлений.

Поховання 12 (впускне, БМЗК). Його рештки виявлені на дні грабіжницької ями на глибині 2,01 м. Від скелету чоловіка 45-50 років залишилися лише скупчення кісток рук, ніг та хребта. Поряд з кістками знайдено шматок залізної бляшанки ХХ ст. Первісне положення небіжчика не встановлене.

Поховання 13 (впускне, ІКК) знаходилося майже по центру кургану зі зміщенням на південь. Здійснене у катакомбі, склепіння якої не збереглося, а вхідна яма частково зруйнована грабіжницькою ямою.

Рис. 6. Сторожове.
Курган № 3,
поховання 8.
Вигляд з південного
-заходу.

Вхідна яма знаходилася з південно-західного боку відносно поховальної камери. Форма її, очевидно, округла, розміри не встановлюються. Камера овальної форми, довгою віссю орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Склепіння камери обвалилося у давнину. Стінки дещо розширені та заокруглені до дна. Дно поховальної камери – на глибині 2,01 м. Заповнення могили чорноземне із включенням жовтого лесу. Розміри по дну – 2,00 × 1,20 м.

На дні поховальної камери по лінії її довгої вісі на рослинній підстилці коричневого кольору знаходився кістяк небіжчика – чоловіка 45-50 років. Його положення – випростано на спині, головою на північний захід, обличчя повернуте на схід. Кістяк погано зберігся – кістки правої руки, малі гомілкові кістки та ступнів ніг відсутні, таз у розвалі (рис. 3: 3). Поховання безінвентарне.

Поховання 14 (ймовірно, основне, ІКК). Збереглася лише яма – залишки низу камери катакомби. Вона «квасолеподібної» форми увігнута з південного боку, довгою віссю орієнтована по лінії схід-захід із незначним відхиленням. Розміри ями 2,10 × 0,90 м; дно на глибині 2,55 м. Могила зачищалася експедицією С. В. Сапегіна у 2002 р. і була визначена як рештки поховання зрубної культури. Проте, форма та конструкція ями (збережена із північного боку частина склепіння катакомби у приденній частині) вказують на іншу атрибуцію – ІКК. Кісток чи знахідок не виявлено.

На відміну від курганів №№ 18 та 22, де основними виявилися поховання донецької катакомбної культури, курган № 3 було споруджено над похованням 14 інгульської катакомбної культури. Згодом,

у насип впушені ще два поховання ІКК: №№ 8 і 13. Судячи з зафіксованих у профілях материкових викидів, обидва поховання супроводжувалися конструктивними досипками (рис. 2). Поховальні камери впускних інгульських поховань розташовані радіально відносно центру кургану. Поховання ІКК характеризуються кvasолеподібною або овальною формою камер та випростаним на спині положенням небіжчиків [17, с. 74].

Ядро території ІКК знаходилося на півдні у межах річки Південного Бугу та Інгульця. Проникнення до меж сучасної Полтавщини інгульських племен відбулося на пізньому етапі розвитку культури. Інфільтрація, очевидно, проходила з Правобережжя Дніпра або з району Самаро-Орільського межириччя [25, с. 136]. Інгульські катакомбні поховання зі Сторожового значно доповнюють джерельну базу археологічних пам'яток цієї культури на Полтавщині, зокрема тих, що виявлені в районі м. Горішні Плавні у пониззі р. Псел [23, с. 10–11]. Імовірно, сторожівські «інгульці» маркують північно-західну межу поширення цієї культури на Лівобережжі. Датування інгульських поховань у кургані з Сторожового, за аналогією з результатами каліброваних радіовуглецевих дат подібних поховань Дніпровського Правобережжя, має відповідати останнім століттям III тис. до н. е. [3, с. 65–66].

Також у кургані № 3 виявлено 11 впускних поховань бережнівсько-майвської зрубної культури. Всі вони впушені у насип існуючого кургану катакомбного часу – очевидно, що курган певний час слугував некрополем для представників зрубної общини. Основна маса поховань БМЗК сконцентрована у південно-західному секторі кургану. Жодне з них не супроводжувалося конструктивною досипкою.

Всі поховання БМЗК кургану подібні між собою за обрядом поховання. Вони здійснені у неглибоких ямах підпрямокутної форми. Слідів будь-яких дерев'яних конструкцій та підстилки не простежено. Небіжчики лежать у дуже зібганому положенні на боці. Як і в кургані № 18 [8, с. 221], зрубні поховання кургану № 3 у більшості випадків демонструють прямий зв'язок між статтю небіжчика і його положенням: чоловіки на лівому боці (пох. 1, 3), жінки та діти на правому (пох. 4, 5). Така ж кореляція небіжчиків характерна для курганних поховань культури багатоваликової кераміки, що передують БМЗК [16, с. 102]. Положення рук у всіх випадках – зведені і зігнуті у ліктях, долоні перед обличчям («поза адорації»). Орієнтація головою майже виключно на схід. Більшість поховань супроводжувалися однією глиняною посудиною, що розміщувалася у головах (перед обличчям). Переважають конічні банки, зазвичай неорнаментовані або вкриті розчосами. Лише дві з них прикрашені: у пох. 9 – насічками по краю вінець, а у пох. 4 – складним (знаковим або календар-

ним-?) прокресленим орнаментом, що вкривав весь тулуб посудини (рис. 7 на кол. вкл. III). Одним екземпляром представлений гостро-реберний горщик, прикрашений по шиї відбитками косо поставленої палички (пох. 2). Цікавою є бронзова прикраса з пох. 4, проте поганий стан її збереженості не дає можливості для ідентифікації. Комплекси зрубного часу зі Сторожового загалом подібні до тих, що були досліджені під час розкопок курганів біля с. Мале Ладижине на протилежному березі р. Коломак [14, с. 63–82]. Обряд поховання та виявлений інвентар є доволі типовим для рядових поховань пізнього етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК-II) Східної України [1, с. 113–116; 16, мал. 3: 11–16; 16, рис. 31; 13, с. 85–86].

Таким чином, матеріали, отримані під час розкопок кургану Сторожівського могильника в Полтавській області, розширюють коло джерел, які є основою для вивчення пам'яток середньої та пізньої бронзи, на межі Лівобережного Дніпровського степу і лісостепу.

Література

1. **Берестнев С. И.** Восточноукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
2. **Величко Самійло.** Літопис / [перекл. В. Шевчук]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. II. – 642 с.
3. **Кайзер Э.** Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья / Э. Кайзер // *Tyragetia*. – Chişinău: Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, 2009. – Vol. III [XVIII], nr. 1. – С. 59–70.
4. **Коваленко О. В.** Кочівницьке поховання XIII ст. біля с. Сторожове Полтавської області / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 5 (7). – С. 334–345.
5. **Коваленко О. В.** Пізньосарматські поховання Сторожівського могильника (за матеріалами 2012 р.). / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // Старожитності лівобережного Подніпров'я–2016: зб. наук. пр. – К.: ЦП НАНУ і УТОПК, 2016. – С. 132–139.
6. **Коваленко О. В.** Сторожівський курганний могильник / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // АДУ 2011. – Луцьк: Волин. старожитності, 2012. – С. 367–368.
7. **Коваленко О. В.** Сторожівський курганний могильник / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // *Ostrogothica*. Археология Центральной и Восточной Европы познеримского времени и Эпохи Великого переселения народов: сб. науч. тр. к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. – Харьков: Тимченко, 2009. – С.174–179.

8. **Коваленко О. В.** Курган доби середньої-пізньої бронзи Сторожівського могильника / О. В. Коваленко, Д. П. Куштан, Р. С. Луговий // МДАСУ: зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 9. – С. 209–225.
9. **Коваленко О. В.** Стратифіковані кургани доби пізньої бронзи Сторожівського могильника / О. В. Коваленко, Д. П. Куштан, Р. С. Луговий // Археологія. – К., 2012. – № 3. – С. 83–94.
10. **Кулатова І. М.** Майдани на Коломаку / І. М. Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Сіяч, 1999. – Вип. 8. – С. 60–65.
11. **Кулатова І. Н.** Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Поорелье в 1987 г. (Полтавская область) / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/124 (123). – 58 арк., 114 рис., описи – 1+6 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 18. – 35 арк.
12. **Кушнір А. С.** Реконструкція природних умов проживання людини на території сучасного Лівобережнодніпровського лісостепового краю / А. С. Кушнір // Український географічний журнал. – К., 2014. – № 4. – С. 30–37.
13. **Литвиненко Р. А.** Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Северского Донца) / Р. А. Литвиненко // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: [матер. междунар. науч. конф.]. – Воронеж: ВГУ, 2000. – С. 81–90.
14. **Лугова Л.** Малоладиженські кургани на лівому березі р. Коломак / Л. Лугова // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: [матер. наук.-практ. семінару в с. Сторожове Чутівського р-ну Полтавської обл.]. – Полтава: ПНПУ, 2011. – С. 63–82.
15. **Матвіїшина Ж.** Палеопедологічне дослідження археологічних курганних пам'яток в районі с. Сторожове Полтавської області / Ж. Матвіїшина, О. Пархоменко, О. Коваленко, Р. Луговий // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: [матер. наук.-практ. семінару в с. Сторожове Чутівського р-ну Полтавської обл.]. – Полтава: ПНПУ, 2011. – С. 63–82.
16. **Отрошенко В. В.** Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В. В. Отрошенко. – К.: ІА НАНУ, 2001. – 287 с.
17. **Пустовалов С. Ж.** Ингульская катакомбная культура и критерии выделения археологических культур / С. Ж. Пустовалов // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя): [матер. міжнар. археол. конф.]. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 1999. – С. 73–75.
18. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
19. **Рудинський М.** Кантемирівські могили римської доби / М. Рудинський // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 125–158.

20. Сапегін С. В. Звіт про розкопки селітряного комплексу на території Полтавської області у 2002 р. / С. В. Сапегін // НА ІА НАНУ. – 2002/192. – Ф. е. – Спр. 27539.
21. Сидоренко Г. О. Щоденник описів Середне-Дніпровської розвідочно-археологічної експедиції ПМК АН СРСР 13.09-10.10-45 р. / Г. О. Сидоренко // Матеріали археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р. // НА ПМК. – Ф. 03. – Спр. 145.
22. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині / О. Б. Супруненко. – К.; Полтава: Археологія, 2007. – 124, XII с.
23. Супруненко О. Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // Старожитності околиць Комсомольська. – К.; Полтава: Археологія, 2007. – Частина V. – 142 с.
24. Чендев Ю. Г. Сравнительный анализ позденголоценовой эволюции черноземов лесостепи и степи центра Восточной Европы / Ю. Г. Чендев, И. В. Иванов, О. В. Коваленко, Р. С. Луговий, М. А. Куропата // Проблемы региональной экологии. – М., 2011. – № 2. – С. 26–30.
25. Шапошникова О. Г. Ингульская катакомбная культура (ареал и вопросы периодизации) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.): [докл. научн. конф.]. – Тирасполь, 2002. – С. 135–138.

О. В. Коваленко, Д. П. Куштан, Р. С. Луговий

Курган эпохи бронзы Сторожевого могильника на Полтавщине

Резюме

Публикуются материалы кургана № 3 курганного могильника у с. Сторожевое Чутовского района Полтавской области, в котором исследованы погребения эпохи средней-поздней бронзы: катакомбной и срубной культурных общностей.

Ключевые слова: Поворсклье, Сторожевое, эпоха бронзы, курганный могильник, погребение, бережневско-маёвская срубная культуры, донецкая и ингульская культуры.

O. V. Kovalenko, D. P. Kushtan, R. S. Lugovyj

The Bronze Age Barrow of the Storozhove Burial Ground in Poltava Region

Summary

This publication deals with the materials of barrow № 3 of the burial ground near Storozhove village Chutovo district Poltava region. The Middle Bronze Age graves of Ingulska Catacomb culture and the Late Bronze Age graves of Berezhnovsko-Maevska Zrubna culture were excavated.

Key words: the Vorskla territory, Storozhove, Bronze Age, barrow cemetery, grave, Berezhnovsko-Maevska Zrubna culture, Ingulska Catacomb culture.

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСЕЛЕНЬ ПОЧАТКУ РАНЬОГО ЗАЛІЗА В СЕРЕДНЬОМУ І НИЖНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

У статті систематизовано і картографовано дані про поселення із зольниками та пов'язані з ними курганні некрополі Середнього і Нижнього Поворскля

Ключові слова: жаботинський час, ранній залізний вік, Середнє Поворскля, Нижнє Поворскля, поселення, курганні некрополі

Постановка проблеми. У Середньому Правобережному Подніпров'ї наприкінці IX – на початку VIII ст. до н. е. відбулася різка трансформація поселенських структур: на місці городищ і селищ чорноліської культури, розташованих в умовах низинної топографії, з'явилися великі поселення жаботинської епохи, що знаходилися на пагорбах та вододілах*. Змінилася і просторова організація поселень: для чорнолісся характерні окремі поселення, можливо, їх пари, а для селищ жаботинського часу переважала кушова система розселення. Зміни відбувалися також майже у всіх галузях матеріальної культури, але передусім у кераміці, що й дало можливість чітко розмежувати і виявити поселення та побудувати їх хронологічні колонки [13]. Поява нового культурного типу з новим типом поселенської організації викликала розширення ареалу цієї культури та переселення частини її носіїв. У VIII ст. до н. е. на правому березі Ворскли, в її середній і нижній течії, виникають поселення з характерною орнаментованою керамікою т. зв. жаботинського типу**. Відсутність тут у більш ранні

* Робота виконана в рамках стипендії, наданої фондом Олександра фон Гумбольта (Alexander von Humboldt Stiftung) за темою: «Assimilation and transformation of the space at the end of the Bronze Age - early Iron Age in the Northern Black Sea Coast: geo-information analysis of the transformation of settlement and burial structures».

** Трансформації й ритми заселень в інших регіонах, незважаючи на деяку подібність, – мали і різницю. Так, наприклад у Побужжі, відомі городища VII – початку VI ст. до н. е., а також не численні поселення VIII – VI ст. до н. е., але в силу слабого вивчення регіону, їх співвідношення ще не ясне. На Середньому Дніпрі відома ціла сітка чорнолісько-жаботинських поселень – за часом все ж відповідних жаботинським Середнього Подніпров'я, але розмішених в умовах низької

часи яскраво вираженої основи у вигляді чорноліської культури дозволило археологам стверджувати про переселення до цього регіону вихідців із Правобережжя [17, с. 29; 21, с. 48; 22, с. 57] – носіїв жаботинської культури [14, с. 174–175; 26; 18, с. 29; 9, с. 156].

І. І. Ляпушкін, очевидно, першим звернув увагу на цей факт, відзначивши, що «территориально эти поселения занимают узкую полосу вдоль пограничной линии лесостепи и степи по течению р. Ворсклы, между с. Решетки и г. Ахтырка» [17, с. 29]. Пізніше це підкреслювали всі дослідники регіону [9; 14; 26]. І справді, не дивлячись на порівняно широкі розвідки, наприклад, у басейні Псла та Сули, досьгодні саме поселень жаботинського часу там не виявлено, тоді як пам'ятки наступного – скіфського часу (VI – IV ст. до н. е.) добре відомі [9; 10; 15; 24]. Це не означає, що в названому часовому проемі цей регіон не був заселений. Так, одне поховання ранньоскіфського часу досліджене у с. Баранівка на Середньому Пслі [16, с. 83–89]. Окремі місцезнаходження жаботинської кераміки знайдені й у м. Зінкові [9, с. 108; 24], але фіксовані на сьогоднішній день матеріальні прояви між регіонами неспівставні. Архаїчних пам'яток на лівому березі р. Ворскла також небагато. Сюди можна віднести місцезнаходження біля с. Мала Рублівка, де було виявлено орнаментовану піксиду, а також поховання VII ст. до н. е. в кургані Куп'єваського могильника [7, с. 30]. Складається загальне враження, що нові селища і городища тут з'являються в VI ст. до н. е., а Лівобережне Поворскля активно освоюється лише наприкінці VI – у V ст. до н. е.

Що являють собою поселення початку раннього залізного віку Середнього та Нижнього Поворскля? Вони мають характерну особливість – зольники (попелища), завдяки яким і були у багатьох випадках виявлені. Топографічно (натурно) попелища є дискретними підвищеннями різних розмірів (їх діаметр може досягати 20–30, а то і більше метрів), які вирізняються на ґрунті (ріллі) характерним сіруватим кольором попелу. Насичені культурними залишками зольники вирізняються за характером ґрунту і можуть досягати висоти 3 м. У наш час більшість відомих ділянок, на яких були виявлені зольники, розорюються, що утруднює їх візуальну ідентифікацію. Стосовно природи та структури зольників існують різні пояснювальні моделі. Як довго функціонувала традиція зольників у регіоні в межах скіфського періоду – невідомо.

топографії. Нечисельні городища Подніпров'я (взагалі їх два – Рудковецьке і Григорівське), також відносяться до цього періоду і розміщені на краях плато і мису. У VII – VI ст. до н. е., здається, що в цьому регіоні невідомі городища, а існують тільки селища. І не зовсім зрозуміло, чим вони є і чи є наявні поселення другої половини VI – IV ст. до н. е.

Зольники виявлені і на деяких поселеннях правого берега Дніпра, в Поросці [6], але в цілому картина, безумовно, різоче відмінна: більшість відомих поселень Жаботинського часу зольників не мають. До того ж вони відрізняються структурно. Із цього випливає, що в «метрополії» такої традиції не було. Факт, як зольники з'являються у кінцевій точці міграції населення – Середньому і Нижньому Поворсклі, – поки що не пояснений. Більш того, логічно припустити, що тільки коли територія була освоєна, мігранти на якомусь етапі здобуття нової батьківщини набувають традиції, що відображає форму господарювання або релігійної діяльності, яка археологізувалася у вигляді попелищ.

Також біля ворсклинських поселень, як правило, знаходяться курганні могильники. У Середньому Правобережному Подніпров'ї ситуація не так яскраво виражена, наприклад, до цих пір невідомо, чи були могильники в районі Жаботинської «агломерації» поселень, поки що тут відомі тільки окремі кургани. Вивчення закономірностей у розміщенні поселень і могильників Поворскля, можливо, буде сприяти виявленню таких і в Середньому Лісостеповому Правобережжі.

Стан джерел. У Середньому Подніпров'ї різними дослідниками (І. І. Ляпушкін, Б. А. Шрамко, Г. Т. Ковпаненко, А. О. Моруженко, В. П. Андрієнко, П. Я. Гавриш, А. В. Гейко, А. Л. Щербань, В. В. Шерстюк та інші) проведені розвідки, результатом чого стало виявлення численних поселень із зольниками, а в ряді випадків поряд із ними – могильників. На деяких пам'ятках проведені розкопки – Мачухи (поселення і могильник) [21; 22], Пожарна Балка II (поселення і кургани) [1-4], Олефірщина (поселення і могильник) [5; 16], а також досліджувалися Василівський [16], Карпусівський [23], Малотростянецький некрополі [12], серія поселень і курганів в окрузі та на території Більського городища [19; 20; 26 та ін.].

Були окреслені деякі особливості локалізації ворсклинських зольничних поселень. Ще М. Я. Рудинський, аналізуючи просторове розміщення Тараноярського могильника і пов'язаного з ним поселення в урочищі «Десяте Поле», звертав увагу на той факт, що «Розташування могильника і попелищних груп пояснюється умовами місцевості... Два яри – Таранів (з правого боку), коротший і вузький, та Пасків (з лівого боку) – сходяться тут у вигляді розлогих балок і утворюють найзручніші дороги вниз до долини ріки. Через обрисований ними з заходу і сходу мис, донедавна вкритий лісом, шляху в долину немає, як не було його, звісно, і за давніх-давен. На цьому мисі і розташоване було просторе кладовище того невеликого населення, що оселилося тут на початку залізної доби....» [22, с. 53, 55].

Далі дослідження вченого були продовжені А. В. Гейком, який провівши в цьому мікрорегіоні суцільні археологічні розвідки біля

сіл Мачухи, Судіївка, Шевченки, виділив так звані «кущі» пам'яток. До цих кущів входили першопоселення, де переважають матеріали VIII – VII ст. до н. е., та більш пізні селища. Було з'ясовано, що поселення групувалися навколо курганних могильників, і, вочевидь, склали територіально-родову общину [11].

Існують численні публікації, але загальне уявлення, так само, як і загальна топографічна ситуація розміщення поселенських структур, на початку раннього залізного віку відсутня. До того ж, навіть доволі детальні, в ряді випадків розрізнені, описи пам'яток, без нанесення на детальну картографічну основу, не завжди повною мірою дозволяють їх досить точно локалізувати на місцевості.

Мета нашого дослідження – систематизувати і картографувати відомі дані про поселення із зольниками та пов'язаними з ними курганними некрополями, а для визначення культурної специфіки цих пам'яток провести їх зіставлення з навколишнім середовищем. Ми хочемо показати, що являють собою поселення із зольниками, визначити їх топографію, спільне і відмінне між поселеннями із зольниками і без них, проблемну ситуацію, пов'язану з хронологією пам'яток. Важливим завданням роботи стало створення точних, детальних і достовірних просторових моделей територій, що вибиралися давнім населенням для розміщення селищ, городищ та могильників. Визначення просторової локалізації поселень, особливостей розміщення їх відносно елементів ландшафту та водних джерел, можливо, сформує підґрунтя для пояснення принципів заселення.

Методика роботи. Для вирішення цих проблем був проведений цикл геоінформаційних робіт, спрямованих на:

- 1) візуалізацію планів поселень, їх розміщення в рельєфі;
- 2) уточнення їх метричних параметрів;
- 3) пошук і дешифрування структур із зольниками та курганних могильників за аеро- і космознімками.

Геоінформаційну базу роботи склали топографічні карти масштабу 1: 10 000 і 1: 25 000, аеро- і космознімки. В результаті обробки цих матеріалів створені цифрові моделі рельєфу (ЦМР) і проведено тривимірну візуалізацію пам'яток. Технічне виконання реалізовано програмними засобами ArcGIS 10. В середовищі ArcGIS була створена файлова база геоданих, що включає набір класів точкових, лінійних і полігональних об'єктів у форматі шейн-файлів з відповідними їм атрибутивними значеннями.

Створення загальної бази даних ГІС дозволило окреслити коло просторових закономірностей у виборі місць розташування поселень і виявити певні взаємозв'язки між ними.

Дані та їх аналіз. При підготовці цієї роботи були вивчені аерофотознімки різних років і космознімки, на яких, перш за все, дуже

добре проглядались структури, дешифровані нами як зольники. Кількість таких структур на окремих пам'ятках різна – від 5–10 до 40. Іноді вони групуються з деякою симетрією (рис. 1 на кол. вкл. II). В ряді випадків нами були виявлені розміщені поряд курганні могильники.

У результаті обробки аеро- і космознімків були отримані відомості про 193 пункти (потенційних археологічних пам'яток), на яких читаються структури, котрі ми ідентифікуємо як зольники та кургани (рис. 2 на кол. вкл. III). Зараз, за даними археологічних розвідок, проведених на цих ділянках, з поселеннями початку раннього заліза (передскіфського і скіфського часу) та розміщеними біля них курганними могильниками пов'язано більше 100 випадків. У тих випадках, коли місцезнаходження пам'ятки відповідає її локалізації за даними розвідок, завжди йдеться про пам'ятки раннього залізного віку, що датуються за підйомними матеріалами VIII – VI ст. до н. е. Слід зазначити, що для пам'яток, на території яких проведені розкопки і розвідки, в більшості випадків не виявлені матеріали інших епох. Іноді на пам'ятки накладаються поселення епохи бронзи, черняхівської культури чи рештки хуторів XVIII – XX ст.

В інших випадках точне розмежування всіх поселень і могильників та їх ідентифікація можуть бути здійснені тільки в результаті польових досліджень.

Уже тепер можна скласти деяку загальну характеристику особливостей просторового розміщення подібних поселень.

Картографування виявлених структур (поселень із зольниками і пов'язаними з ними могильників) показує, що локалізуються вони тільки в Середньому та Нижньому Поворсклі, у межиріччях Ворскли і Полузир'я, Ворскли та Середньої Говтви з її притоками, Ворскли і Груні з її притоками. Особливістю цього регіону є те, що ці ліві притоки Псла підходять безпосередньо до правого високого берега Ворскли. Тобто, мова йде про регіонально обмежену територію, яка, можливо, охоплює особливу екологічну нішу.

Топографія розміщення пунктів (поселень) в усіх випадках ідентична – береги річок, краї балок (здебільшого їх правий берег) або підвишень, обмежених балками чи ярами, на дні яких протікають або протікали струмки. Ці поселення різні за розмірами, від 1 до 20 га і більше. Наприклад, селище в урочищі Десяте Поле біля с. Мачухи має площу 27 га, селище Пожарна Балка II – 35 га, селище Шевченки – близько 45 га [11].

У внутрішніх областях, на плато структур із зольниками не спостерігається. Тут розміщені курганні могильники.

Все це дозволяє виявити точне структурування ландшафту на рівні територіального поділу, яке тільки підкреслює враження організованості цієї системи розселення як загального феномену.

Пам'ятки є поселенськими кущами, які складаються із двох-трьох розміщених недалеко поселень із зольниками та курганного могильника. На цьому етапі дослідження ми виділяємо такі райони поселень: Більська агломерація, Дібровський, Олефірщинський, Великобудушанський, Чернечоярський, Стасівський, Сім'янівський (Кротенківський), Диканький, Василівський (Троянівський), Водянобалківський, Онацківський, Федорівський, Зорівський, Абазівський, Пожарнобалківський, Малотростянецький, Кислобалківський, Мачусько-Прогонянський, Судіївський, Шевченківський, Старосанжарський, Кунцевський та інші куші, а також кілька розташованих у місті Полтава та її близьких околицях.

Результати і перспективи. На даному етапі дослідження була створена база даних, виконана цифрова основа, також проведені у ряді випадків виїзди на місця для уточнення даних. Свою подальшу роботу ми вбачаємо не тільки в систематизації даних, що ми маємо, і підготовці їх до публікації, а й у звірці вже відомих, тобто, у дослідженні всіх виявлених структур. Відзначимо також, що для виділення реальних кущів і мікрогруп пам'яток необхідна головна умова – відомості про порівняльну хронологію, чого на даний момент у багатьох випадках ще існує.

Література

1. **Андрієнко В. П.** Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11) / В. П. Андрієнко // Донецкий археологический сборник. – Донецк : Аверс К° ЛТД, 1992. – Вып. 1. – С. 73–88.
2. **Андрієнко В. П.** Курганы раннескифского времени у с. Пожарная Балка / В. П. Андрієнко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тез. докл. (1–3 марта 1995 г.) / Харьков. ист.-археол. общ-во; ХГУ. – Харьков, 1995. – С. 43–44.
3. **Андрієнко В. П.** О материалах раскопа 11 поселения Пожарная Балка-2 / В. П. Андрієнко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 47–49.
4. **Андрієнко В. П.** О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка / В. П. Андрієнко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. обл. науч.-практ. семинара / Дон. ОКМ. – Донецк, 1989. – С. 141–143.
5. **Андрієнко В. П.** Раскопки поселения у с. Олефирищина / В. П. Андрієнко // АО 1974 г. – М. : Наука, 1975. – С. 248.
6. **Бессонова С. С.** Поселення скіфського часу на території м. Тараша / С. С. Бессонова, В. В. Романюк // Археологія. – К., 2004. – № 2. – С. 90–102.

7. **Бойко Ю. Н.** Погребения VII – V вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени) / Ю. Н. Бойко, С. И. Берестнев. – Харьков : Издат. группа «РА – Каравелла», 2001. – 144 с.
8. **Гавриленко І. М.** Археологічні розвідки в Хоролі / І. М. Гавриленко, О. Б. Супруненко // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 105–110.
9. **Гавриш П. Я.** Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля) / П. Я. Гавриш. – Полтава : Археологія, 2000. – 232 с.
10. **Гейко А. В.** Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ / А. В. Гейко // Археологія. – К., 2000. – № 3. – С. 149–153.
11. **Гейко А. В.** До питання виділення так званих «селищних кушів» на пам'ятках скифського часу Нижнього Поворскля / Гейко А. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 1 (13). – С. 109–112.
12. **Гейко А. В.** Охоронні розкопки курганів скифського часу поблизу с. Малий Тростянець / А. В. Гейко // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 90–95.
13. **Дараган М. Н.** Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган. – К., 2011. – 848 с.
14. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скифського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.
15. **Кулатова І. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области / И. Н. Кулатова // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 54–58.
16. **Кулатова І. Н.** Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла / И. Н. Кулатова, Л. Н. Луговая, А. Б. Супруненко / ПКМ. – Москва; Полтава, 1993. – 108 с.
17. **Ляпушкин І. І.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М.; Л., 1961. – № 104. – 382 с.
18. **Моруженко А. А.** Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время / А. А. Моруженко // СА. – М., 1989. – № 4. – С. 25–40.
19. **Мурзін В.** Більське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – 104 с.
20. **Мурзін В. Ю.** Двадцять років роботи спільної Українсько-німецької археологічної експедиції / В. Мурзін В., Р. Ролле // Археологія. – К., 2002. – № 1. – С. 144–152.
21. **Рудинський М. Я.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
22. **Рудинський М. Я.** Мачухська експедиція Інституту археології (1946) / М. Я. Рудинський // АП УРСР. – К., 1949. – Т. 2. – С. 53–79.
23. **Супруненко О.** Кургани біля с. Карпусі під Полтавою / Олександр Супруненко, Борис Золотницький, Ірина Кулатова / ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – 87 с.

24. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки на території міста / О. Б. Супруненко, С. П. Степанович // Старожитності Хоролу / ЦОДПА. – Полтава, 1994. – Препринт. – Вип 4. – С. 25–45.
25. Шерстюк В. В. Селища Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу між Пслем та Ворсколю у південно-західній окрузі Більського городища / В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. праць та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАН України і УТОПІК, 2012. – С. 47–50.
26. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К. : Наукова думка, 1987. – 187 с.

М. М. Дараган, А. В. Гейко

**Пространственная организация поселений начала раннего железа
в Среднем и Нижнем Поворсклье**

Резюме

Статья систематизирует и картографирует данные о поселениях с зольниками и связанных с ними курганных некрополях в Среднем и Нижнем Поворсклье в начале раннего железного века.

Ключевые слова: жаботинское время, ранний железный век, Среднее Поворсклье, Нижнее Поворсклье, поселения, курганные некрополи.

М. М. Darahan, A. V. Heiko

**Dimensional Organization of Settlement of the Early Iron Age
in the Middle and Low Vorskla Territory**

Summary

The article systematizes and locates data concerning settlements with ashbins and barrow necropolises connected to them in the Middle and Low Vorskla territory of the early Iron Age.

Keywords: the Zhabotyn Time, the early Iron Age, the Middle Vorskla Territory, the Low Vorskla territory, settlements, barrow necropolises.

КАНТЕМИРІВСЬКИЙ КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК: до розробки принципів пошуку ґрунтових могильників черняхівської культури

У публікації наводяться результати обстежень Кантемирівського комплексу пам'яток пізньоримського часу. Зокрема, висвітлюється досвід встановлення меж відомого ґрунтового могильника, здійснюється спроба обґрунтування принципів пошуку ще невідомих ґрунтових некрополів.

Ключові слова: черняхівська культура, Кантемирівка, М. Я. Рудинський, ґрунтові могильники, селище.

Михайло Якович Рудинський (1887 – 1958) був одним з піонерів вивчення черняхівсько-сарматських поховальних курганних комплексів на теренах Полтавщини. Зокрема, чи не найвідомішими об'єктами в його науковому доробку стали поховання пізньоримського часу (до речі, цим терміном одним з перших саме й користувався вчений), досліджені ним у Новосанжарському кургані, а також у курганах Кантемирівського могильника [3; 4]. Останній виявився складовою частиною синхронного ґрунтового некрополю, розміщеного поруч селища в урочищі Хозари [2].

У 2015 р. автором були проведені розвідкові роботи на комплексі, метою яких було встановлення меж у природі ґрунтового некрополю. Побіжно обстежувалося й селище. Результати та деякі спостереження за наслідками цих робіт саме і представлені науковому загалу.

Пошук і локалізація ґрунтових могильників усіх без винятку археологічних періодів на сьогоднішній день залишається дуже складною справою. Візуальні ознаки таких комплексів або ж відсутні взагалі, або ж мінімальні. Геомагнітна розвідка застосовується не часто через свою незначну площу покриття території та дороговизну (та й не гарантовано, що вона стовідсотково дасть позитивний результат). Саме тому цілісна методика таких розшуків наразі не узгоджена.

Не можна стверджувати, що в цій публікації наведена вже перевірена і дієва основа візуального виявлення ґрунтових комплексів. Навпаки, тут здійснюється спроба піти від протилежного: у даному випадку розвідкові роботи велися на території, де попередніми дослідженнями вже була встановлена наявність могильника. І на основі

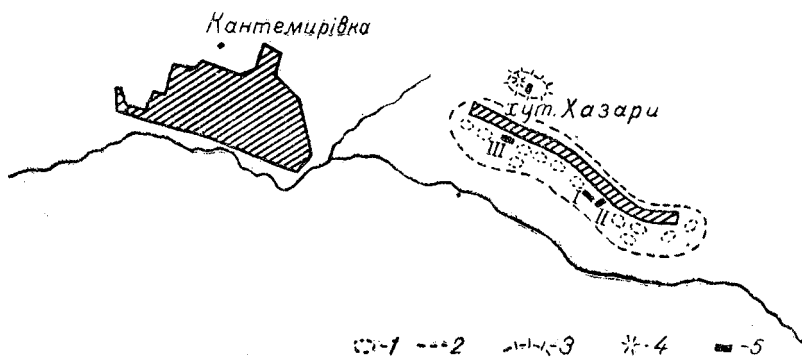

Рис. 1. Кантемирівський комплекс пам'яток пізньоримського часу.

Схема розміщення пам'яток (за Є. В. Махно, 1952).

1 – залишки зруйнованих жител; 2 – межа поселення; 3 – межа могильника; 4 – курган, розкопаний у 1924 р.; 5 – розкоп.

віднайдених візуальних ознак здійснюється спроба визначення певних орієнтирів для виявлення подібних об'єктів у майбутньому.

Кантемирівський комплекс складається з відкритого селища, ґрунтового і курганного могильника (рис. 2 на кол. вкл. IV). Пам'ятка була виявлена М. Я. Рудинським у 1924 р.: ним було зафіксоване селище «на підметах» (схлах) правого берега р. Штурмової, закладено дві пошукові траншеї, а також досліджено курганний могильник на захід від поселення, у складі трьох насипів, що розмішувалися у межах некрополю [3, с. 26–28; 4, с. 133–150].

У 1945 р. селище обстежував І. І. Ляпушкін та Г. О. Сидоренко [1, с. 164]. У 1948 р. Є. В. Махно, аспірантка М. Я. Рудинського, дослідила 300 м² площі поселення та 260 м² на могильнику, де нею було виявлено 10 поховань [2, с. 233]. Судячи з плану, розкоп на могильнику знаходився в південно-східній його частині [2, рис. 1] (рис. 1: 1).

Селище черняхівської культури, колишні мешканці якого, безперечно, й залишили ґрунтовий могильник, розташоване за 140 м на схід – південний схід від могильника, в ур. Хозари (Хазари, Казари), вздовж західного схилу р. Штурмової, правобічної притоки р. Коломак (лівобережний доплив р. Ворскли). Останнє має площу 1,0 × 0,1 км [2, с. 233]. Нашими розвідками здійснювалися лише перманентні обстеження території поселення, без чіткого встановлення його меж (дослідження останнього не входило до мети відрядження). Основним об'єктом розвідок був власне могильник, на який потрібно було укласти оновлену облікову документацію.

Для спроби локалізації ґрунтового могильника використовувалася фіксація всіх можливих візуальних ознак, які тут були наявні: 1) рельєфних; 2) за кольоровою диференціацією ґрунту, і, звісно, 3) за підйомними матеріалами. Всі ознаки (у т. ч. кожен фрагмент кераміки, плями і т. д.), що виявлялися, фіксувалися за допомогою пристрою GPS.

У південно-західному секторі могильника (контури якого були окреслені вже пізніше) було виявлено єдиний помітний на сьогодні виразний насип кургану, що хоч якось виділявся за рельєфними ознаками. Його сучасна висота становила близько 0,45 м, діаметр — 17 м. Хоча з боку пониження схилу його висота здавалася дещо більшою.

Курган 1, досліджений М. Я. Рудинським, розміщувався «на стрілці мису на схилі до Штурмової», мав висоту на той час 0,60 м (шоправда, розміщення поховань курганів №№ 1–2 на відстані всього 3 м один від одного наштотують на думку, що здійснені вони були під чи в одному насипі). Наразі є впевненість, що це підвищення якраз має безпосереднє відношення до решток вказаного кургану (рис. 2: 2: к. 1 на кол. вкл. IV). Саме таке його розміщення вказане й на плані, укладеному за участі М. Я. Рудинського Є. В. Махно у 1952 р. [2, рис. 1].

Третій (за обліком М. Я. Рудинського) насип знаходився на цій же ділянці, «на відстані гонів[?] на північний схід» від першого [4, с. 141]. На сьогодні вдалося простежити лише ледь помітне курганоподібне підвищення в південно-східному секторі могильника (рис. 2: 2: *кпн* на кол. вкл. IV). Хоча у північно-східному напрямку від насипу № 1 помітна ціла низка суглинкових плям (решток викидів-?), не виражених у рельєфі, але досить добре виділених за кольором на поверхні. Усі вони розміщені край встановленої межі некрополя, «закриваючи» його з північного заходу. Цікаво, що в інших частинах могильника подібні плями не надто виділялися, хоча ґрунт на кілька тонів вирізнявся від навколишнього. Тому можна висловити припущення, що це можуть бути рештки також невеликих заораних насипів чи сліди розорювання викидів з глибоких ґрунтових захоронень.

Ще три розорані насипи, за даними М. Я. Рудинського, містилися на північний захід від першого, але вже на той час вони були повністю заорані (та й не зрозуміло, на якій відстані останні знаходилися від місця досліджень).

Звісно, наявність курганних насипів на території черняхівського ґрунтового могильника — це більше виняток, аніж правило. Далеко не завжди можна чітко помітити різницю в кольорі порушеного і недоторканого ґрунту, відзначити наявність викидів. Тому основною ознакою для встановлення меж цього могильника була фіксація зна-

хідок підйомних матеріалів. За цією ж схемою розміри і місцезоташування некрополю зафіксувала й Є. В. Махно в 1948 р. [2, с. 236].

Підйомні матеріали у приблизно рівномірному об'ємі траплялися на всій території, що пізніше була окреслена як ділянка під могильником. Причому, знахідки траплялися і на курганах, і на суглинкових плямах.

Як зазначалося вище, зафіксовані курган і плями розташовувалися на периферії могильника, за ними матеріальних решток нами виявлено майже не було (кілька фрагментів кераміки у просторі між могильником і селищем були відсіяні як випадкові й неінформативні). Цікаво, що й закладена М. Я. Рудинським траншея «на південь та захід від кургану № 1» (тобто, вже поза межею території з виявленням підйомних матеріалів) також показала цілковиту відсутність як поховань, так і окремих знахідок у чорноземі. Це може слугувати черговим аргументом на користь дієвості методу фіксації меж ґрунтових некрополів за підйомними матеріалами.

Звернемося до характеристики зібраних на могильнику знахідок. Їх збір здійснювався упродовж доволі тривалого часу, до колекції відбиралися усі зразки для аналізу. Саме тому така вибірка може вважатися достатньо інформативною.

Переважає їх частина — це фрагменти кераміки (168 од. діагностованих за типом посуду, без урахування уламків, які не можна було віднести до конкретного типу). Невелика частка знахідок припадає на шматочки кісток тварин. Абсолютна більшість — це дрібні фрагменти від малих скотів до уламків близько 2,0 × 2,0 см. Великих фрагментів, на зразок вкриваючих територію селища, не виявлено взагалі. Лише кілька з уламків досягали більших розмірів у 4,0–5,0 см.

Значна подрібненість кераміки — можливо, одна з характерних ознак могильника. Пояснити таку закономірність виключно результатами розорювання не видається можливим.

З представленої групи уламків кераміки 52 фрагменти належать кухонним зразкам (трохи менше 1/3); 110 — столовим сіро- і чорнолощеним (майже 2/3); 4 ліпним посудинам та 2 стінкам амфор. Відразу ж впадає у вічі абсолютне переважання у цій вибірці гончарного столового посуду. Такої відносної пропорції між кухонним та столовим посудом немає на жодному з відомих черняхівських селищ краю.

Для порівняння, в центральній частині селища було проведено суцільний збір підйомних матеріалів для складання статистичної таблиці. Невеликі збори також були здійснені й у південній периферійній ділянці поселення, але тут, як виявилось, відсоток гончарної столової кераміки менший. Тому для «чистоти експерименту» було обрано центральну ділянку селища, де зафіксовано найвищу питому вагу таких знахідок.

Так, з 306 зібраних фрагментів доля кухонних посудин становила близько 58 %, гончарної столової — 32 %, амфорної — 8 %, і лише 2 % ліпної. Є. В. Махно відстежила схожу статистику в розкопі III: 64 % кухонної і 36% столової (без урахування інших типів, ця пропорція виключно між цими двома категоріями) [2, с. 235]. В інших розкопах доля лискованої кераміки була на порядок меншою. Це чи не найбільший відсотковий показник питомої ваги столової кераміки серед синхронних пам'яток краю (і не лише Полтавщини, на чому й наголошувала дослідниця [2, с. 235]). Та навіть така статистика далеко не схожа з тією, яка була отримана на могильнику.

Зважаючи на це, можна вважати, що велика питома вага (чи взагалі превалювання) столового посуду серед підйомних матеріалів може також вказувати на характер пам'ятки, такої як могильник. Звісно, відсоток питомої ваги лискованої кераміки на поселенні може бути й певним хронологічним показником. Але відносна пропорція, у порівнянні селище-могильник, як здається, має все ж зберігатися.

Крім того, абсолютна більшість стінок столових посудин мають мастку поверхню, «залізани» сколи, і значно різняться за структурою з поселенськими. Подібні видозмінені ознаки, хоч і не такі виразні, мають й фрагменти кухонної кераміки. Як видається, така її метаморфізація може пов'язуватися лише з вторинною дією на глиняний посуд вогню. Подібні видозміни лискованої кераміки після впливу високих температур кілька разів вже спостерігалися на інших пам'ятках, зокрема — кремаціях.

Ця кераміка може походити як з решток тризн, так і зі зруйнованих оранкою неглибоких кремацій. Глибина ґрунтових поховань тут, за Є. В. Махно, становить 0,30–0,50 м. Останніх на могильнику дослідницею зафіксовано 4 з 10, тобто 40 % [2, с. 233]. Тож, ця ознака також загалом може бути «лакмусом» для локалізації могильників.

Таким чином, результатом проведеної роботи стала локалізація меж могильника і складання його плану. Розташований він на захід — північний захід від селища, на схилі корінного берега, за 140 м від поселення, на 4–6 м вище відносно найвищого краю селища. Встановлені розміри пам'ятки — 200 × 132 м у місцях максимального розширення, площа — 2,0 га. Форма — наближена до прямокутника, з нерівними краями та кількома виступами (рис. 2 на кол. вкл. IV). Цікаво, що розміри некрополю за Є. В. Махно (150 × 80–100 м) незначно відрізняються від наведених [2, с. 236].

У подальшому планується здійснити спробу використання описаних принципів для пошуку черняхівських ґрунтових некрополів, перш за все — в околицях вже відомих селищ, а також доповнити їх територіально-топографічними закономірностями у співвідношенні розміщення селищ та могильників.

Література

1. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин / АН СССР, Ин-т археологии. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — 384 с. — (Серия: МИА. — № 104).
2. Махно Є. В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань / Є. В. Махно // АП УРСР. — К. : Вид-во АН УРСР, 1952. — Т. III.— С. 231–241.
3. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ. — Полтава, 1928. — Т. I. — Окр. відбитка. — С. 3–36.
4. Рудинський М. Я. Кантамирівські могили римської доби / Михайло Рудинський // Записки ВУАК. — К.: ВУАК, 1930. — Т. I. — С. 127–158.

В. В. Шерстюк

Кантемировский комплекс памятников: к разработке принципов поиска грунтовых могильников черняховской культуры

Резюме

В публикации приводятся результаты обследований Кантемировского комплекса памятников позднеимского времени. В частности, освещается опыт установления границ известного грунтового могильника, осуществляется попытка обоснования принципов поиска еще неизвестных грунтовых некрополей.

Ключевые слова: черняховская культура, Кантемировка, М. Я. Рудинский, грунтовые могильники, селище.

V. V. Sherstiuk

Kantemyrivka Complex of Monuments: to the Development of the Search for Soil Burial Grounds of the Chernyakhiv Culture Principles

Summary

The publication contains the results of observation of Kantemyrivka complex of monuments of the late Roman times. The experience of establishing the boundaries of a well-known soil burial ground is highlighted in particular; an attempt to justify the principles of searching for still unknown soil necropolises is made.

Keywords: the Chernyakhiv culture, Kantemyrivka, M. Ya. Rudynskyi, soil burial grounds, settlement.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПОСУЛЛЯ І – ПОЧ. II ТИС. н. е.

Робота продовжує серію публікацій автора з історії вивчення середньовічних старожитностей Верхнього і Середнього Посулля. Присвячена окремим недостатньо вивченим аспектам історико-культурного розвитку мікрорегіонів Посулля. Розглядається питання про впускні поховання періоду раннього середньовіччя у лісо-stepу, до постановки якого був причетним М. Я. Рудинський.

Ключові слова: середньовічні старожитності, М. Я. Рудинський, Посулля, поховання.

У випусках «Зводу пам'яток історії та культури України», зокрема, присвячених окремим районам Полтавської обл., неодмінною частиною є історіографічний розділ. Апробація «Зводу» у вигляді томів-випусків по районах окремої області, як показує практика, виправдала себе. Публікації відображають структуру видання, висвітлюють історію дослідження археологічних старожитностей, дані про пам'ятки містять більш-менш повні і достовірні відомості, у них, як правило, усуваються недоліки попередніх довідкових видань [1; 14]. Виявлені здебільшого не принципові поодинокі помилки у виданнях «Зводу» по районах ще є час і можливість усунути, щоб обласний том в повному обсязі побачив світ з мінімальною кількістю недоречностей. У процесі підготовки випуску «Зводу» по Чорнухинському району (Полтава, 2017) також з'явилися окремі питання, що потребують додаткового розгляду. Не висвітленими в ході підготовки, зокрема, залишалися контакти М. Я. Рудинського з працівниками місцевих музейних закладів Лівобережної України, які, судячи зі складу експедицій дослідника, тривали протягом усього його життя. Деякі з них здійснювали дослідження в Посуллі, і саме у Чорнухинському районі.

Пам'ятки археології басейну р. Удай у науковій спадщині М. Я. Рудинського. Нижня течія р. Удай (як на лівому, так і правому берегах) насичена слов'янськими та давньоруськими старожитностями, дані про які в різному обсязі знайшли відображення у працях дослідників першої половини ХХ ст. (М. О. Макаренко, Д. Я. Самоковасов, В. М. Щербаківський) і повоєнного часу (Д. Т. Березовець, В. Й. Довженок, В. А. Іллінська, Ф. Б. Копилов, І. І. Ляпушкін, П. М. Третьяков). На лівому березі р. Удай знаходяться села Постав-

Мука і Городище, із досліджень курганів доби бронзи та раннього залізного віку в околицях яких розпочалося також і вивчення старожитностей раннього середньовіччя мікрорегіону [11, с. 166–171]. Зокрема, як і В. М. Щербаківському, М. Я. Рудинському довелося аналізувати знахідки розкопаних братами Горвіцами курганів з околиць с. Городище Чорнухинського р-ну. Слід мати на увазі, що перші з вивчених курганів біля с. Постав-Мука М. П. Авенаріусом дозволили відкрити саме старожитностей I тис. н. е. Принаймні, з часів I. І. Ляпушкіна, вважається, що знахідки з могильника біля с. Постав-Мука належать до числа впускних поховань [5, с. 182, 187]. Проте оцінка поховання, як належного до кочівницьких або таких, що поєднують риси місцевого населення із кочівницьким (останні не носили фібул), досі залишається однією з основних [2, с. 121–122, 277, 286, рис. 92, 101: 1].

Старожитності доби бронзи – раннього залізного віку із розкопок М. П. Авенаріуса біля с. Постав-Мука та братів Горвіців неподалік с. Городище стали предметом вивчення дослідників, які працювали з матеріалами Посулля і дещо пізніше, ніж М. Я. Рудинський. Про могильник біля с. Постав-Мука відома кількість розкопаних курганів – 6 насипів, описи поховань, опубліковані деякі знахідки, місце зберігання колекції – Державний історичний музей, м. Москва [3, с. 6–7, 22, табл. LIX: 4; 13, с. 161, 286, рис. 101: 1]. Дані про кількість курганів з розкопок братів Горвіців відсутні, а самі матеріали депаспортизовані [3, с. 6–7, 22–23, табл. LVIII: 5; LX: 31; LXI: 9, 10, 13; LXII: 6, 8, 11; LXIII: 5, 8, 15, 17]. Слід продовжити роботу щодо з'ясування місця зберігання депаспортизованих артефактів, що походять з цих розкопок та здійснити їхню культурно-хронологічну атрибуцію. Враховуючи, що біконічний горщик із перегином тулуба у центрі, котрий походить з розкопок братів Горвіців і представлений прорисовкою [3, табл. LXII: 11], не можна виключати, що він може виявитись середньовічним.

Середньовічні поховання і знахідки у курганах доби бронзи – раннього залізного віку. Однією із проблем, які зачіпав у своїх працях М. Я. Рудинський, є антські скарби. Він був причетним до постановки питання про середньовічні впускні поховання у курганах доби бронзи – раннього залізного віку (на матеріалах Климівського могильника). Частина комплексів із Климівського могильника була віднесена М. Я. Рудинським до середньовічних. Поряд зі впускним похованням із характерними формами салтівського посуду, у могильнику, безсумнівною є присутність алано-сарматських поховань [8, с. 215, 222]. Вони були помилково інтерпретовані як середньовічні [Приймак, 2004, с. 283–284, рис. 3], їх датування сарматським часом вже відзначено у літературі, зокрема, й автором цієї публікації.

Крім Постав-Муки, у курганах Посулля відомі також знахідки старожитностей гунського часу [4, с. 69–70]. Частина з них синхронні

відомим посульським, зокрема, виявленим за останні роки у протизаконний спосіб — Сухоносівському скарбі та речам з емальями з території Бербеницького могильника, а також давно відомому скарбу з Плютенців. Ймовірно, до цього кола належить і досліджений С. А. Мазаракі курган «Довга Могила» у Роменському повіті, про місцезнаходження якого відсутні дані, а також насип у с. Москалівка. С. А. Мазаракі повідомляв про факт знахідки «емальованої фібули готського типу» у кургані «Довга Могила» Роменського повіту [4, с. 70].

Дослідження Є. О. Горюновим селища Хитці у Посуллі, селища Вовки в басейні Псла, зі схожим до Хитців складом керамічних комплексів, мали ще одну спільну рису. Неподалік розташовувались відповідно місця розкопок курганів М. П. Авенаріусом біля с. Постав-Мука та знахідка Блажківського скарбу. Пізніше роботи Є. О. Горюнова були перенесені до верхньої течії Псла, де також відомі антські скарби, насамперед, Суджанський. Курилівський скарб, відкритий вже в наші дні, також знайдено у верхній течії Псла. М. М. Казанський також працював у мікрорегіоні, що знаходився неподалік місця знахідки Мало-перещепинського скарбу, на невеликій відстані від місця знахідки Новосанжарського. Дослідження в урочищі Хутір біля с. Великі Будки розпочинались неподалік від городища раннього залізного віку, на якому був знайдений браслет, характерний для антських скарбів. Потім антський скарб було знайдено і на селищі Хутір. Тобто, у кожному мікрорегіоні, де працював Є. О. Горюнов і співробітники його експедиції, раніше обов'язково траплялися антські скарби, інгумаційні поховання з предметами, які типові для цих скарбів, достовірно локалізовані знахідки речей із комплексу прикрас старожитностей антів. Уже після смерті Є. О. Горюнова до питання про поховання за обрядом інгумації звернулися інші дослідники. Врешті, після досліджень Рябівки зникли сумніви щодо присутності кочівників на слов'янських землях у третій чверті I тис. н. е. [13, с. 161].

Крім досліджених основних поховань у насипах раннього залізного віку біля с. Ярмолинці, про які пише І. І. Ляпушкін [5, с. 20–21, 157], у курганах цього масиву могильників могли бути і впускні поховання. У курганному могильнику поблизу с. Ярмолинці, що складається з кількох розташованих поряд і дещо віддалених периферійних відомих груп, а також ще не виявлених некрополів, крім насипів скіфського часу, звісно, могли бути і слов'янські. Про слов'янську курганну групу біля с. Ярмолинці, як про відому йому, писав М. О. Макаренко. Однак, аналізуючи безкурганні могильники, які він розкопував поблизу сс. Будки й Артюхівка, дослідник не виключав, що в околицях с. Ярмолинці міг знаходитися й ґрунтовий могильник. Судячи з контексту публікації, він вважав його однотипним із могильниками біля Малих Будок та Артюхівки [6, с. 157; 7, с. 119].

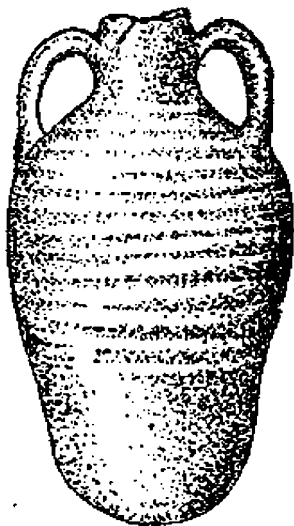

Рис. 1. Ярмолинці, с. Амфора з Роменського краєзнавчого музею (за А. Т. Сміленко).

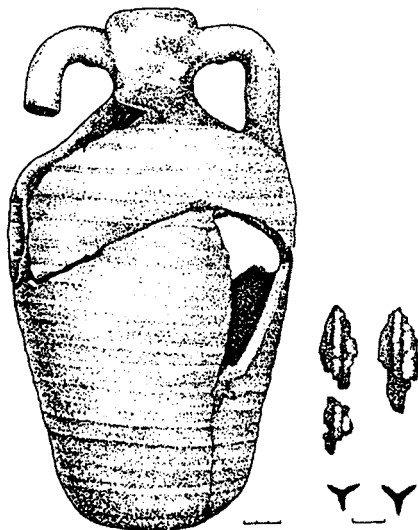

Рис. 2. Климівка, с. Випадкові знахідки (за О. Б. Супрунечком).

Амфора з Ярмолинців належить до того ж кола старожитностей [16, с. 54–58, табл. I: 3], які ще М. О. Макаренком були поставлені в один ряд ґрунтових поховань (Малі Будки, Артюхівка). Щодо випадкових знахідок посуду (хоча їх опису у дослідника немає) поблизу Ярмолинців, він не виключав їхнє походження з відомої йому слов'янської курганної групи. У волинцевському похованні, дослідженому біля с. Малі Будки, крім салтівських аналогій із Саркела (кістяне руків'я нагайки-?) та рідкісної форми пряжки, які заслуговують окремого розгляду, слід звернути увагу і на аналогію за способом оформлення язичка пряжки із колочинського курганного поховання (здійсненого за обрядом кремації) могильника Мохов у Гомельському Подніпров'ї. Тут було виявлено пряжку з рифленою поверхнею, рифлення є також на язичку, як на пряжці з волинцевського поховання з Малих Будок [9, с. 17, рис. 16].

На сьогодні до числа впускних курганних поховань доби етнокультурного перелому у лісостепу відноситься лише кілька пам'яток. Крім Постав-Муки, це — Березівка і Бабичі на Правобережжі [13, с. 161–162; 15, с. 99, 102, карта 1, табл. 2]. Згадана вже амфора із Ярмолинців подібна до амфори з Климівки [10, с. 287, рис. 3: В]. Названі

знахідки з Посулля мають кримське походження, як і деякі інші, що віднайдені у Поворсклі та Пооріллі (крім Климівки, фляга з околиць с. Зінці Полтавського району) і басейні Псла (Вовки), потребують детального аналізу у сукупності зі скарбами антів, інвентарем комплексів, а також картографуватися. Тоді можна буде готувати ґрунт для припущень щодо їх належності до періоду етнокультурного перелому чи дещо пізнішого часу, тобто, до старожитностей типу Мачух і Білоконі-Лаврики-Чередники або волинцевського типу. Подальший аналіз можливий лише на ширшій джерельній базі, яку створити неможливо без нових польових досліджень і вивчення колекцій раніше досліджених пам'яток. Крім того, потрібно ретельніше підійти до питання про хронологічне співвідношення степових за походженням комплексів із різних мікрорегіонів лісостепу Дніпровського Лівобережжя. Вже визріло припущення щодо їх несинхронності.

Литература

1. Археологічні пам'ятки УРСР: короткий список. — К.: Наукова думка, 1966. — 466 с.
2. Гавритухин И. О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И. О. Гавритухин, А. М. Обломский // Раннеславянский мир. — М.: ИА РАН, 1996. — Вып. 3.— 296 с.
3. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. — К.: Наукова думка, 1968. — 268 с.
4. Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина // САИ. — М.: Наука, 1978. — Вып. Е 1- 43. — 124 с.
5. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. — 1961. — № 104. — 383 с.
6. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ в 1906 г. / Н. Е. Макаренко // ИАК. — 1907. — Вып. 22. — С. 51—52.
7. Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг. / Н. Е. Макаренко // ИАК. — 1911. — Вып. 43. — 135 с.
8. Махно Е. В. Разведка 1966 г. в Полтавской области / Е. В. Махно, Л. М. Рутковская // АИУ в 1965-1966 гг. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 215—223.
9. Макушников О. А. Гомельское Поднепровье в V — середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие / О. А. Макушников; Гомель. ГУ им. Ф. Скорины. — Гомель, 2009. — 218 с.
10. Приймак В. В. Идеи Е. А. Горюнова в свете изучения систем расселения Днепровского Левобережья I тыс. н. э. / В. В. Приймак // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. Труды ИИМК. — СПб.: Петербург. Востоковедение, 2004. — Т. XI. — С. 282—287.
11. Приймак В. В. К изучению роменско-древнерусских памятников лубенского течения р. Сулы / В. В. Приймак // Старожитності Посулля: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — Вип. II. — С. 166—171.

12. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / ПДМ. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
13. **Родинкова В. Е.** Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датируемыми находками / В. Е. Родинкова // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М.: ИА РАН, 1996. Приложение 2. – С. 155–162. – (Раннеславянский мир. – Вып. 3).
14. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА НАНУ; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с.
15. **Синиця Є. В.** Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури / Є. В. Синиця // *Vita antiqua*. – К., 1999. – № 2. – С. 98–110.
16. **Сміленко А. Т.** Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань / А. Т. Сміленко // *Археологія*. – К., 1952. – Т. VI. – С. 51–73.

В. В. Приймак

К истории изучения археологических памятников Посулья

I – нач. II тыс. н. э.

Резюме

Публикуются материалы, относящиеся к преимущественно полтавскому периоду жизни М. Я. Рудынского. Ставится вопрос о необходимости изучения его связей с музейными работниками Полтавщины. Рассматривается вклад М. Я. Рудынского в изучение древностей периода, именуемого сейчас этнокультурным переломом. В частности, привлекаются материалы исследований ученого в Климовке. По существу, М. Я. Рудынский стоял у истоков выделения малочисленной группы средневековых впускных погребений в курганах эпохи бронзы – раннего железного века.

Ключевые слова: средневековые древности, М. Я. Рудынский, Посулье, погребения.

V. V. Pryimak

To the History of Archaeological Monuments of the 1st – early 2nd Millenium BC in Posullia

Summary

The materials concerning to mainly Poltava period of M. Ya. Rudynskyi are given. The question of necessary studying of his connection to museum workers in Poltava region is placed. An impact of M. Ya. Rudynskyi to the study of antiquities dated to the today known as a ethnocultural break is observed. The materials of a scientist work in Klimovka are observed in particular. Basicacaly, M. Ya. Rudynskyi standed at the beginning of outlinning a small group of middleaged intake burials in the Bronze Age – the early Iron Age.

Keywords: middleaged aniquities, M. Ya. Rudynskyi, Posullia, burial.

ОРНІТОМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ НА ГЛИНЯНОМУ ПОСУДІ СІВЕРЯН

Розглядаються орнітоморфні зображення на кераміці роменської археологічної культури. Наводиться їх опис та інтерпретація.

Ключові слова: Середньовіччя, Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, кераміка, декор.

Вивчення декору глиняних виробів є неодмінною складовою досліджень давньої кераміки. Шляхи аналізу орнаменту мають кілька векторів, що переслідують різні дослідницькі цілі. Один з таких напрямків репрезентує дослідження, пов'язані з вивченням семантичного змісту орнаментів, а отже і з відтворенням первісних вірувань давніх суспільств.

Для слов'ян Дніпровського Лівобережжя основними у питаннях реконструкції світогляду виступають археологічні джерела. Фрагментарні свідчення, за якими відтворюють певні складові духовної культури сіверян, добуваються під час вивчення будівельних решток, поховальних пам'яток та ювелірних прикрас. У той же час, глиняні вироби та їх орнаментация, часто залишаються осторонь цих побудов.

Для роменської кераміки питання орнаментации постало після розкопок М. О. Макаренка на городищі Монастирище. Дослідником уперше було детально описано й охарактеризовано типи орнаментів, їх композиційні елементи [10]. Також він уперше обґрунтував технологічну складову нанесення орнаменту, в якій автор вбачав своєрідність роменської кераміки [11]. Надалі дослідниками східнослов'янських культур лише побіжно зверталася увага на орнамент в контексті вивчення культурно-історичного розвитку Центрально-Східної Європи [18, с. 73–83]. Орнаментация глиняних виробів сіверян, як і їх сусідів на Дону, лише в деяких працях стала предметом спеціального дослідження [20, с. 87–95; 3, с. 55–61; 22, с. 122–135; 5; 14; 8, с. 77–80]. Своєрідним підсумком у вивченні декору глиняного посуду волинцевської і роменської культур стала стаття О. В. Сухобокова і С. П. Юренко, де проаналізовано відомі орнаментальні схеми та композиційні особливості декору посуду цих двох суспільно-культурних явищ [21, с. 161–175].

Зазвичай дослідниками зверталася увага на лінійні та нелінійні орнаменти сіверянської кераміки, з огляду на їх масовість, в той час

як сюжетні зображення залишалися осторонь. На разі розглянемо одну з категорій таких зображень, пов'язаних з образом птаха. Нині, з опублікованих джерел, відомо лише два таких приклади.

Перший з них походить з розкопок Опішнянського городища 1975 року. Це уламок стінки посудини, на зовнішній поверхні якої вміщене сюжетне зображення, що складається з фігур, котрі інтерпретуються О. В. Сухобоковим як «місяць», «сонце» та «водоплаваючий птах» (рис. 1: 1). На думку дослідника, цей сюжет має космологічний зміст. Подібні зображення в матеріалах роменської культури поки що невідомі. З інтерпретацію О. В. Сухобокова цих образів варто погодитися, особливо з тим, що центральну частину композиції займає водоплаваючий птах. Передача птахів саме у такий манері знаходить аналогії серед матеріалів інших археологічних культур [6, с. 3–43]. Наприклад, у схожій манері передано образи водоплаваючих птахів на кераміці доби пізньої бронзи з межиріччя Волги і Ками (рис. 1: 2). Не дивлячись на те, що сюжетне зображення дійшло до нас не в повному обсязі, його зв'язок із космологічними уявленнями сіверян видається цілком можливим. Ваги цьому припущенню надають зображення фігур, що ототожнюються з небесними світилами. Адже у слов'янській і загалом індоевропейській міфології водоплаваючий птах (качка) пов'язується із солярними та місячними культами [9, с. 253–290]. Тому цілком можливо, що на цьому зображенні гончаром зафіксовано саме такий сюжет.

Інший виріб з орнітоморфним зображенням походить з Полтави і був виявлений у ході розкопок на Інститутській горі в 2007 році. На зовнішній поверхні ліпленого горщика, що знаходився у черені печі, розміщено стилізований прокреслений знак у вигляді солярного символу (свастики), з опущеними донизу кінцями, що нагадує схематичне зображення злітаючого птаха. Трактовка цього символу, як і птаха, що злітає, спирається на інтерпретацію подібних зображень на кераміці бронзового віку, зокрема, відомих за матеріалами зрубної культурно-історичної спільноти. На думку В. В. Отрошенка, подібне зображення слід розглядати як птаха на злеті («душа Арістея», яка в образі крука здійснювала свої мандри; в свою чергу варто відзначити, що Арістея вважають за одну з іпостасей Аполлона), що пов'язується з одним із етапів, який проходить людина на шляху до перевтілення [13, с. 95–96, рис. 4: 11].

Відомо, що в образі птаха поєднувалися численні природні явища — вітер, хмари, блискавки, сонячне світло, котрі співставляються з міфічними уявленнями того чи іншого народу [2, с. 249–251]. Досить часто вживаними у міфологемах є орли, соколи і ворони, вони втілювали різних богів або були їх супутниками. Однозначної відповіді на питання, чим же є прокреслений на посудині знак, поки що немає,

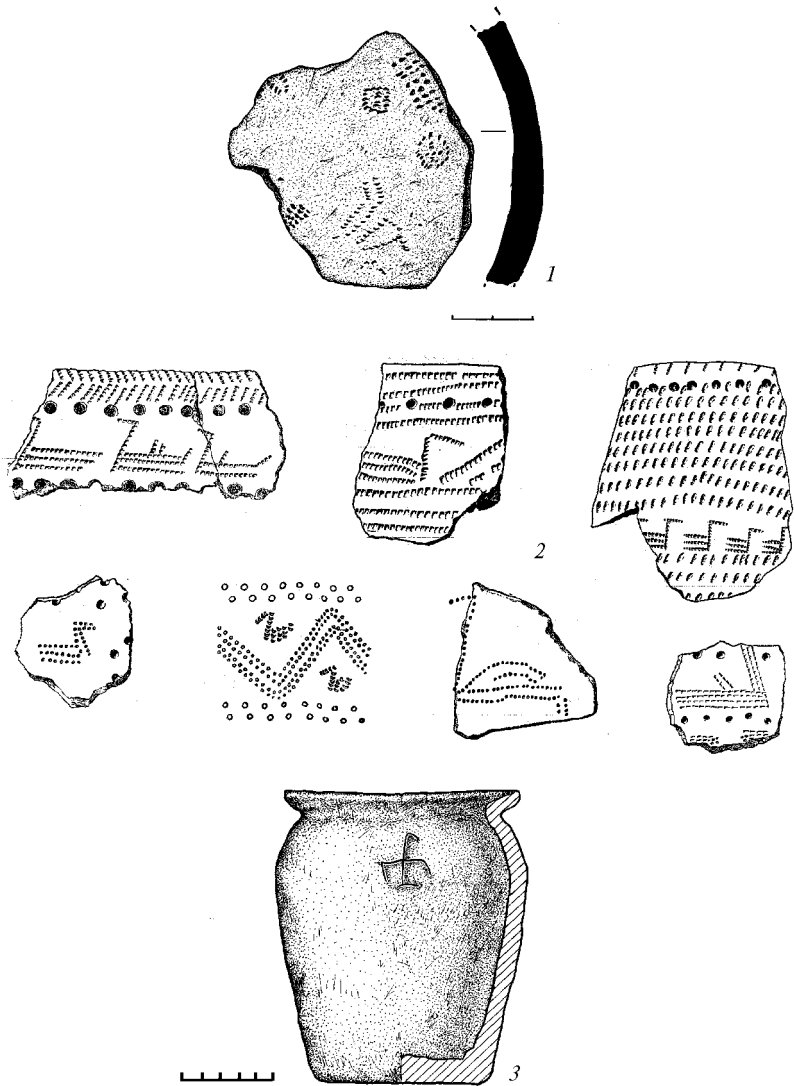

Рис. 1. Орнітоморфні зображення на посуді:
 1 – фрагмент посудини з Опішнянського городища; 2 – уламки кераміки
 доби пізньої бронзи з межиріччя Волги і Ками, за П. П. Єфименком;
 3 – горщик з Полтавського сіверянського поселення.

та, вірогідно, і не буде, оскільки в міфологічних уявленнях слов'ян (і не тільки) присутня значна кількість метафор, пов'язаних із птахами [2, с. 262].

Можна припустити, що в нашому випадку це зображення певним чином поєднане з оточенням бога-громовика — Перуна. Зауважимо, що якогось одного птаха, котрого можна пов'язати з Перуном, поки що не визначено. Так, Л. С. Клейн припустив зв'язок із громовиком зозулі [7, с. 270], в той же час у слов'янських казках з Перуном пов'язуються саме орел, сокіл і ворон, бо вони сидять на високих дубах [2, с. 254–255]. Схематичне зображення птаха звісно не дозволяє зі впевненістю ідентифікувати його виду приналежність. Але в індоєвропейській традиції відомий також птах, поєднаний з небесним вогнем і вогнем взагалі, що на Русі дістав назву Жар-птиці. Вона є таким же втіленням бога грози, як світ-ясен сокіл та орел, що розносить «перуни» [2, с. 260–261]. Подібне зображення привертає увагу, насамперед, своєю неординарністю, оскільки в керамічному комплексі роменської культури воно унікальне. Не має також це зображення й аналогій у колі синхронних слов'янських старожитностей Правобережжя Дніпра [12, рис. 70]. Умовно схожим до цього символу є зображення на таврі, що виявлене під час розкопок давньоруського поселення поблизу с. Автунічі [16, с. 57; рис. 21: 14].

Слід додати, що образ птаха із розкритими крилами та головою, що повернута вправо, зустрічається на персях-печатках. Найбільш ранні з них датуються X — початком XI ст. [1, с. 78, табл. 59: 6]. На думку М. В. Седової, подібні вироби потрапили до слов'ян з Візантії і відтворювали ранньодержавну символіку [17, с. 137]. Схожі образи зустрічаються і в образотворчому мистецтві Північної Європи. Там вони присутні як елементи оздоби військової амуніції, на монетах данських конунгів [18, рис. 7, кольор. вкл.; 23, с. 210]. Кілька в цілому подібних, проте не тотожних знаків, є на ліпленій кераміці «хозарського комплексу» з Саркелу [15, с. 9, рис. 2: 8].

Таким чином, наведеними прикладами на сьогодні обмежуються відомості про орнітоморфні зображення на посуді сіверян. Їх трактування не є беззаперечним, утім той факт, що вони надзвичайно виділяються на тлі звичних орнаментів роменської культури, є досить красномовним. Тому можна стверджувати, що ці вироби було виготовлено для особливих випадків. Описані приклади доповнюють джерельну базу для вивчення гончарної справи сіверян та їх міфологічних уявлень.

Література

1. Археология. Древняя Русь: быт и культура. / Под общ. ред. Рыбакова Б. А. — М.: Наука, 1997. — 368 с.

2. **Афансьев А. Н.** Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов / А. Н. Афанасьев. — М.: Современ. писатель, 1995. — Т. 1. — 396 с.
3. **Винников А. З.** Орнаментация боршевской керамики / А. З. Винников // Древняя Русь и славяне: сб. науч. тр. — М.: Наука, 1978. — С. 55–61.
4. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / [О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголов, К. М. Мироненко та ін] / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — Частина друга. — 132, IV с.
5. **Дьяченко А. Г.** Источниковедческий анализ древней керамики с применением методов математической статистики / А. Г. Дьяченко; Белг. ГПИ. — Белгород, 1988. — 91 с.
6. **Єфименко П.** До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я / Петро Єфименко // Археологія. — К., 1948. — Вип. 2. — С. 3–43.
7. **Клейн Л. С.** Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества / Л. С. Клейн. — СПб.: Евразия, 2004. — 480 с.
8. **Коваленко О. В.** Про орнаментацию посуду роменської культури з Полтави / О. В. Коваленко // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1 (7). — С. 77–80.
9. **Креґждис Р.** Реконструкция мифопоэтического образа утки (Anas) по данным письменных источников и фольклора балтийцев, славян и других И-Е народов / Роландас Креґждис // Studia Mythologica Slavica. — 2011. — XIV. — С. 253–290.
10. **Макаренко М. О.** Городище «Монастирище» / Микола Макаренко // Науковий збірник Історичної секції ВУАН. — К., 1925. — Вип. 19. — 23 с.
11. **Макаренко М. О.** Орнаментация керамических виробів в культуре городищ роменского типа / М. О. Макаренко // Niederlyv sbornik: Obzor praehistoricky. — Praha, 1925. — Rocnik IV. — S. 323–338.
12. **Михайлина Л. П.** Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. П. Михайлина. — К.: ІА НАНУ, 2007. — 300 с.
13. **Отрошенко В. В.** Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти / В. В. Отрошенко // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 93–98.
14. **Петрашенко В. О.** Слов'янська кераміка VIII – IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я / В. О. Петрашенко. — К.: Наукова думка, 1992. — 139 с.
15. **Плетнієва С. А.** Саркел и «Шелковый путь» / С. А. Плетнева. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 1995. — 168 с.
16. Поселення X – XIII ст. біля с. Автуничі / [Моця О. П., Орлов Р. С., Коваленко В. П. та ін.] // Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К.: ІЗМН, 1997. — С. 34–69.
17. **Седова М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.) / М. В. Седова. — М.: Наука, 1981. — 196 с.
18. Славяне и скандинавы: пер с нем. / Общ. ред. Мельниковой Е. А. — М.: Прогресс, 1986. — 416 с.

19. **Сухобоков О. В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О. В. Сухобоков – К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.
20. **Сухобоков О. В.** Керамический комплекс Опошнянского городища (вт. пол. VIII в. н. э.) / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. — Полтава, 1990. — С. 87–95.
21. **Сухобоков О. В.** Орнаментація волинцевсько-роменського керамічного посуду / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: зб. наук. пр. / РАС. — К.; Львів, 1997. — С. 161–175.
22. **Узянов А. А.** Динамика технологического стереотипа в орнаментации роменской керамики / А. А. Узянов // Естественные науки и археология в изучении древних производств: сб. науч. ст. — М., 1982. — С. 122–135.
23. **Хлевов А. А.** Предвестники викингов. Северная Европа в I – VIII вв. — СПб.: Евразия, 2003. — 336 с.

Ю. А. Пуголов

Орнитоморфные изображения на глиняной посуде северян

Резюме

Рассматриваются орнитоморфные изображения, обнаруженные на керамике северян. На данный момент известно всего два таких примера, которые выявлены в результате исследований в Опошне и Полтаве. Изображения выделяются на фоне классических орнаментов роменской культуры. Это, в свою очередь, указывает на то, что сосуды были изготовлены не для обычного бытового применения. Описанные примеры дополняют базу источников для изучения гончарства и мифологии северян.

Ключевые слова: Средневековье, Днепровское Левобережье, роменская культура, северяне, керамика, декор.

Yu. O. Puholovok

Ornithomorphic Images on Siverians Pottery

Summary

The paper deals with ornithomorphic images on Siverians pottery. Only two such samples are known at this time. They were discovered in Opishnia and Poltava. This images stand out from the classical Siverians pottery decoration. It indicates that the vessels decorated with bird were not made for everyday household use. Described samples supplement the source base for the study of pottery and the mythology of Siverians.

Keywords: Middle Ages, the Left Bank Dnieper River, the Romny culture, Siverians, pottery, decoration.

ПАМ'ЯТКИ ЧАСУ ЗОЛОТОЇ ОРДИ З БУДІВЕЛЬНОЮ КАШИННОЮ КЕРАМІКОЮ З ПОЛТАВЩИНИ ТА ЗАПОРІЖЖЯ

Робота присвячена будівельній кашинній кераміці з Мечетського некрополя часу Золотої Орди на Полтавщині, дослідження якого були особливо відзначені М. Я. Рудинським у 1926 р. Визначено, що кашинні вироби мають прями аналогії серед оздоблення будівель городища Кінські Води на Запоріжжі.

Ключові слова: М. Я. Рудинський, золотоординський період, Мечетський некрополь, Кишенька, городище Кінські Води, кашинна кераміка.

Відомий український археолог М. Я. Рудинський належав до числа дослідників з широкими науковими інтересами, що не обмежувались лише старожитностями кам'яного віку, які він фахово вивчав [6, с. 5]. Його цікавили археологічні пам'ятки у широкому хронологічному діапазоні, зокрема й на Полтавщині. Працюючи у Полтаві впродовж 1917 – 1924 рр., особливо з утворенням Центрального Музею Полтавщини у 1920 р., коли він очолив Археологічний відділ закладу, учинив були організовані самостійні виїзди й експедиції з вивчення минулого краю. Змінивши на цій посаді видатного археолога В. М. Щербаківського, він продовжив різноманітні за тематикою польові дослідження, започатковані його попередником [9, с. 44].

З переїздом у 1924 р. до Києва, вже на посаді вченого секретаря Всеукраїнського Археологічного Комітету при ВУАН [6, с. 4], він продовжував опікуватись об'єктами археологічної спадщини Полтавщини. Відзначаючи відсутність фінансування на проведення археологічних робіт «найбільших краєвих музеїв з яскравим науково-дослідницьким минулим (Полтава, Катеринослав)», у 1925 р., як член ВУАКу, М. Я. Рудинський здійснив позапланові виїзди до Кременчука і Старого Орлика (колишнього Кобеляцького повіту) для обстеження могил, зруйнованих самовільними розкопками [8, с. 5, 9].

У жовтні того ж року, отримавши на прохання Археологічного Комітету від Кременчуцького окрвиконкому 100 карбованців для проведення досліджень, він і К. М. Антонович-Мельник провели розвідки і незначні розкопки поміж рр. Залізною і Кагамликом,

ближче до гирла р. Орелі в околицях с. Старий Орлик та на Кабакових хуторах. В самому с. Старий Орлик дослідники знайшли мідну миску східного типу з «витиснутим» орнаментом [1, с. 81–82]. А в урочищі Чернечому, над долиною Орелі, К. М. Антонович-Мельник і М. Я. Рудинським виявили речі «від слов'янської курганової доби й пізніх часів», з-поміж яких частина керамічних знахідок була датована «після XIII в.» [1, с. 85 – 86].

Ці невеликі роботи також допомогли М. Я. Рудинському у серпні 1926 р. остаточно завершити підготовку до друку великої статті, присвяченої оглядові складу колекції і наукових доробок Археологічного відділу Полтавського музею. В музейній колекції ним були відзначені знахідки часу Золотої Орди, комплектування яких здійснювались у 1912–1920 рр. В. М. Щербаківським. За дослідником, В. М. Щербаківський перелаштував колекцію за новим планом на чотири зали, останній із яких містив речі «слов'янської доби і старожитностей татарських». Серед не численних, на думку автора, «пізньокочівницьких» знахідок Полтавщини, ним особливо відзначені розкопки В. М. Щербаківського в урочищі Мечеть на Кобеляччині. У 1912 р. поблизу м. Кишеньки останнім було виявлено фундаменти двох татарських мавзолеїв із мурованими склепами, визначених як дюрбе XIV ст. М. Я. Рудинський сподівався, що традиція археологічних досліджень відділу не увірветься і поповниться новими матеріалами тих епох, що отримані у попередні роки [7, с. 6–7, 32].

Біля підніжжя Мечетської гори у другій половині XX ст. були виявлені сліди затопленого влаштуванням Дніпродзержинського водосховища поселення золотоординського періоду, відомого як пункт Кишенька Правобережна, а на високому мису корінного берега — рештки його некрополя, датування якого поточнене кінцем XIII – XIV ст. Зокрема, останній оглядався у 1941 р. М. А. Станом, невеликі обстеження тут провів 1983 р. й О. Б. Супруненко [10, с. 19–25]. Наразі дослідники можуть оперувати лише опублікованими матеріалами могильника з розкопок В. М. Щербаківського, частина знахідок з якого зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, частина ж, вилучена 1948 р. зі складу повернутих із Німеччини колекцій, «осіла» у збірці Національного музею історії України у Києві.

Унікальність Мечетського некрополя полягає у використанні серед оздоблення мавзолеїв кашинних плиток, які на сьогоднішній день майже не трапляються як північніше правого берега р. Ворскла, так і на правобережжі Дніпра південніше Торговиці. Серед пам'яток Дніпровського Лівобережжя будівельні кашинні вироби відомі на Запоріжжі у колекціях золотоординських центрів — городищ Великі Кучугури і Кінські Води [2, с. 363–364]. Численні знахідки кашинних

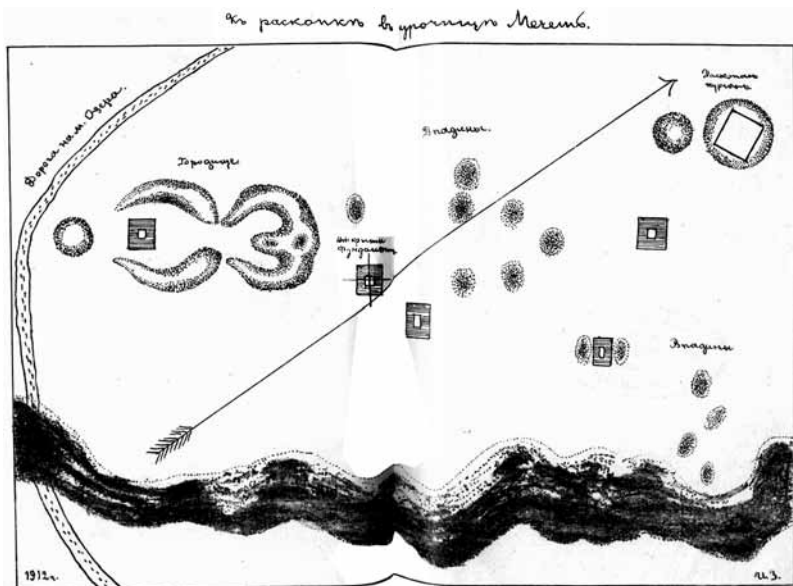

Рис. 1. План-схема урочища Мечеть. За І. А. Зарецьким, 1912 р.

глазурованих виробів з городища Кінські Води, розташованого на однойменній річці та її правобережній притоці — р. Жеребець (колишня р. Мечетна), близькість місцевих назв мавзолеїв — «кишень»; місце локалізації об'єктів — урочище «Мечеть», або «Гора Мечеть» чи «Мечеть-Могила» [3, с. 19–21], схожість у конструкціях цегляних клепів, дозволяють порівнювати останню пам'ятку саме з некрополем містечка часу Золотої Орди на правому березі р. Ворскли.

Цікавими є результати розвідки І. А. Зарецького в урочищі «Мечеть» наприкінці жовтня 1911 р., де над крутим схилом «Гори Мечеть» були зафіксовані залишки «валів городища». Поміж майданних валів особливій форми і за їх межами науковець виявив «кургани» (рис. 1) у вигляді нашарувань битої цегли на вапняково-піщавому і гіпсовому розчині [4, с. 111–112]. Серед битої цегли прямокутної і квадратної форм, розміри яких характерні саме для золотоординських центрів XIV ст., а не притаманні «давньогерманським» виробам, як відзначав І. А. Зарецький [4, с. 116–117], була знайдена «емальована цегла» і «гіпсова штукатурка з відбитками облицьованої цегли», а також «гіпсова форма для виготовлення якогось посуду» [4, с. 112].

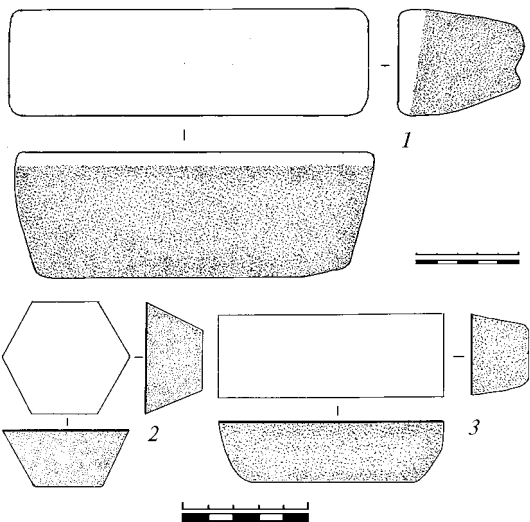

Рис. 2. Городище
Кінські Води.
Цегла-«сухар»
з бірюзовою поли-
вою (1) та кашинні
вироби (2-3).

«Емальована цегла» прямокутної форми з округлими кутами, виготовлена з випаленої глини яскраво-червоного кольору, вкрита бірюзовою поливою, мала у перетині вид човна, розмірами верхньої частини $17 \times 7,5 \times 4$ см, нижньої частини — $15 \times 5,5 \times 4$ см [4, с. 113]. Така цегла — «сухарі» схожих розмірів була поширена на золотоординських пам'ятках XIV ст. Вона виготовлялася як з глини, так і з кашину (рис. 2: 1; 3: 1-2) [2, с. 366 – 367, 384, рис. 3: 2, 13: 4].

Інтерес у дослідників викликають глазуровані плитки з Мечетського могильника, вкриті поливою бірюзових, зелених, синіх, синьо-зелених і білих кольорів, виготовлені, за І. А. Зарецьким, з білої фриттової маси. За цим дослідником, фриттова маса складалася з кварцу, вапняку, глини і луку [4, с. 113–114]. Глазуровані кашинні плитки з некрополя [10, с. 22, рис. 22: 15–17] відповідають типовим формам таких же виробів з городища Кінські Води (рис. 2: 2–3; 3: 3–4) і решток золотоординських міських центрів Поволжя [2, с. 367–373]. Фриттова маса відома у сучасній науковій літературі під назвою кашин [5, с. 18]. Досліджені у мавзолеях Мечетського некрополя поховання в цегляних склепах [10, с. 22, рис. 22] характерні для мусульманських некрополів XIV ст. і близькі виявленим у 2016 р. на городищі Кінські Води.

Отже, відзначена М. Я. Рудинським унікальність досліджених золотоординських пам'яток в урочищі Мечеть не втрачає своєї актуальності. Намагаючись заповнити якомога більше «білих плям»

в історії і серед археологічних пам'яток на території Полтавщини, відомий учений позначив на майбутнє коло пошуків для наступних поколінь дослідників.

Література

1. **Антонович-Мельник К.** Археологічні дослідження на Кременчужчині / К. Антонович-Мельник // Коротке звітання Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні дослідження року 1925. – К.: ВУАК, 1926. – С. 81–86.
2. **Ельников М. В.** Строительная кашинная керамика городища Конские Воды / М. В. Ельников // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X – XVIII вв. // *Stratum plus*. – Кишинев; Казань, 2017. – Т. 2. – С. 363–386.
3. **Ельников М. В.** Городище «Кінські Води» у писемних джерелах XVII – XX ст. / М. В. Ельников // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 46. – С. 19–23.
4. **Зарецкий И. А.** Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть Кобелякского уезда / И. А. Зарецкий // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, Бульвар Котляревского, 1912. – Вып. 9. – С. 111–120 / <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/tpuak?id=8585#111>
5. **Коваль В. Ю.** Керамика Востока на Руси. IX–XVII века / В. Ю. Коваль. – М.: Наука, 2010. – 269 с.
6. Михайло Якович Рудинський – археолог, краєзнавець, пам'яткоохоронець: бібліографічний показник / [укл. Супруненко О. Б., Шовкопляс І. Г.]; ПКМ. – Полтава, 1993. – 24 с.
7. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленка. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава–Поліграф», 1928. – Т. I. – Окрема видбитка. – 36 с.
8. **Рудинський М.** Коротке звітання за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925 / Михайло Рудинський // Коротке звітання Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні дослідження року 1925. – К.: ВУАК, 1926. – С. 3–11.
9. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень Полтавщини: короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава: Вид-во ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 124, XII с.
10. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К.; Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.

М. В. Ельников

**Памятники времен Золотой Орды со строительной кашинной керамикой
из Полтавщины и Запорожья**

Резюме

Публикация посвящена строительной кашинной керамике из Мечетского некрополя времен Золотой Орды на Полтавщине, исследования которого особо отмечены М. Я. Рудинским в 1926 г. Отмечено, что кашинные изделия имеют аналогии среди украшений сооружений городища Конские Воды на Запорожье.

Ключевые слова: М. Я. Рудинский, золотоордынский период, Мечетский некрополь, Кишенька, городище Конские Воды, кашинные плитки.

M. V. Yelnikov

**Monuments of the Golden Horde Time with Construction Qashan Ceramics from
Poltava and Zaporizhzhia**

Summary

The article is devoted to the review of construction Qashan ceramics from the Mechetsky Necropolis of the Golden Horde time in Poltava, the study of which was especially noted by M. Ya. Rudynskyi in 1926. It is noted that Qashan glazed tiles have analogies among the ornaments of the buildings of the ancient site of Konski Vody in Zaporizhzhia.

Keywords: M. Ya. Rudynskyi, the Golden Horde Period, Mechetsky Necropolis, Kyshenka, Konski Vody site, Qashan ceramics.

ЗНАХІДКИ МОНЕТ ЗОЛОТОЇ ОРДИ 60–70-х РОКІВ XIV ст. НА ПОЛТАВЩИНІ

Географічний аналіз окремих знахідок і скарбів монет (за інформацією, яка почерпнута, переважно, з нумізматичного форуму «Violity») дозволив авторам уточнити історію карбування та обігу ординських монет у 1362–1380 рр. в межах сучасної Полтавщини.

Ключові слова: золотоординська доба, Полтавська область, емір Мамай, Мамаєва Орда, Біликівський брід, хан Абдаллах, хан Мухаммад, данг.

Досить повний аналіз історії досліджень старожитностей золотоординського часу (у т. ч. монет) на території Полтавщини, як частини Лівобережного Придніпров'я, поданий у праці полтавських археологів [7]. Авторами статті розглядається відрізок часу перебування частини краю у складі емірату Мамаєва (надалі — Мамаєвої Орди, яка, ймовірно, мала самоназву «Орду»), та прилеглих до неї із заходу й півночі удільних князівств у складі Великого князівства Литовського (надалі — ВКЛ).

Золотоординський час в історії Полтавщини охоплює інтервал від 1239 р. до кінця існування осколків Золотої Орди рубежу XV–XVI ст. Цей час пропонуємо розподілити на періоди за особливостями поширення монет і грошового обігу в межах краю: 1) «безмонетний» період (1239–1362 рр.); 2) у складі емірату Мамаєва і його «кондомініуму» з новоутвореними удільними князівствами в складі ВКЛ (1362–1380 рр.); 3) періоду Токтамиша і «кондомініуму» відновленого Улусу Джучі з удільними князівствами у складі ВКЛ (1380–1399 рр.); 4) періоду «кондомініуму» «Глинщина» (1399 — кінець 1420-х рр.); 5) періоду короткочасного впливу «Великої Орди» (кінець 1420-х рр. — рубіж XV–XVI ст.).

Коротко охарактеризуємо особливості грошового обігу кожного з цих періодів, детальніше зупинившись на часі, окресленому в назві статті.

1. «Безмонетний» період тривав від 1239 р. (завоювання Переяславського князівства монголами під проводом Берке — брата Бату і майбутнього правителя Улусу Джучі). Власне, він був продовженням безмонетного періоду, який розпочався на землях Київської Русі у 20-х рр. XI ст. (з тією відмінністю, що в Монгольській імперії був роз-

винений грошовий обіг як до завоювань, так і після розширення її західного Улусу). Але рівень економічних відносин на завойованих руських землях не потребував грошового обігу за посередництва монет. Такі передумови існували в більш економічно розвинених і до завоювання територіях, які увійшли до складу Улусу (Середньому і Нижньому Поволжі, Хорезмі, Криму), де у другій половині XIII ст. вже було налагоджене карбування монет. Поодинокі знахідки окремих монет цього часу в Лівобережному Придніпров'ї відомі, але вони є рідкісними, випадковими.

Формально Улус Джучі існував від середини 1220-х рр., як спадкові землі старшого сина Чингізхана Джучі в складі Монгольської імперії. Найбільше його територіальне розширення на захід відбулося у 1235-1241 рр. за джехангіра об'єднаних монгольських військ, сина Джучі – Бату (Батия або Саїн-хана у руських літописах, арабських і перських джерелах).

За монгольською традицією, Улус Джучі був розділений на ліве крило (Синя Орда), яке дісталось старшому братові Бату – Орда-Ічену, та праве крило (Біла Орда), власне улус Бату, який у 1227-1255 рр. головував у всьому Улусі Джучі. Межа між крилами пролягала орієнтовно по р. Урал. Незалежним від Монгольської імперії Улус Джучі оголосив онук Бату – Менгу-Тимур у 1269 р. на великому курултаї в долині річки Талас, ставши першим ханом держави (Бату і Берке носили титул «великого даругачі»).

Очевидно ще на початку 1240-х рр., у свою чергу, відбулося адміністративно-територіальне розмежування улусу Бату на крила й області (менші улуси). Згідно повідомленням Плано Карпіні [6, с. 70], правителем улусу між Дніпром та Доном був Мауці. Можна погодитися з версією Б. Черкаса про те, що в основних рисах межі між улусами зберігалися і в подальшому [12].

На території сучасної Полтавщини не знайдено скарбів, молодшою монетою в яких би була монета раніше середини XIV ст. Це означає, що впродовж століття територія була слабо заселеною, а економічні відносини – бартерними (або з використанням товарів-грошей). Східна і південна частини нинішньої Полтавщини безпосередньо входили до складу Улусу Джучі (який у перських джерелах іменували за старою традицією «Дешт-і-Кипчак», а в руській літературі з XVI ст. почали називати «Золотою Ордою»). У зв'язку зі слабкою заселеністю, решта території з початку XIV ст. контролювалася представниками хана – баскаками й ординськими ставлениками з числа руських князів із Києва (на заході) і Брянська (на півночі). Межі між цими намісництвами, очевидно, були не чіткими, і їх навряд чи можливо прослідкувати.

Економічні зміни намітилися лише в другій половині 1340-х рр., коли спочатку страшні епідемії чуми, а потім — голод погналі населення із дуже постраждалих районів Поволжя на захід, до річок із чистою водою. В наступні 10–15 років спостерігалися ознаки економічної і політичної активізації стосунків місцевого населення із Литвою і північно-руськими князівствами. Про це свідчать знахідки в межах історичної Полтавщини монетно-речового скарбу з гривень новгородського й татарського типів та монет, які, за нашим висновком, накопичувалися і використовувалися як сировина для відливки гривен, і, не виключено, — дрібних платежів (уламків срібла) [2]. На заході області трапляються наслідування гулістанським дангам хана Джанібєка, карбованим у першій половині 1350-х рр. [8]. На відміну від легких «київських» наслідувань більш пізнього часу, ці важчі (± 1 г), та могли карбуватися на рубежі 1350–1360-х рр.

Тому з другої половини 1350-х до 1362 рр. вважаємо за доцільне виділити перехідний підперіод (між «безмонетним» і власне монетним).

2. Початок другого періоду (1362 р.) зумовлений двома взаємопов'язаними подіями: зайняттям Великим Литовським князем Ольгердом земель Лівобережного Придніпров'я і початком формування Мамаєвої Орди. Межа між територіями, підконтрольними ВКЛ і Мамаєвій Орді, в основному, співпадала з межею колишнього Переяславського князівства, і пролягала на Полтавщині у 1362–1380 рр. по правому схилу долини р. Ворскли. Причому, весь 18-річний період сусідства Мамаєвої Орди й уділів у складі ВКЛ не відзначався конфронтаційністю на цих межах. Тому ми підтримуємо припущення Ф. Шабульдо [13, с. 66–67] на основі аналізу ним Густинського літопису, про те, що емір Мамай відступив ярликом Поділля, Київщину і Чернігово-Сіверщину ВКЛ на правах кондомініуму. Одним із аргументів на цю користь є карбування наслідувань ординським монетам (або за їхніми мотивами) в удільних князівствах ВКЛ, що повинно було символізувати визнання й ординської влади, і влади удільного князя.

Про масові знахідки монет 764–766 років місячної Хіджри (надалі р. Х.) карбування Азака, Орди Муаззам і Янгі-Шехра на території сучасної Полтавщини нам не відомо. Це пояснюється тим, що Мамаєва Орда була кочовою державою, ядром якої слугувала ставка хана. Вслід за ставкою, в літні місяці переміщувалися не тільки стада, а й ремісники і воїни, а також монетний двір. У 764 р. Х. (1362/1363 рр.) ставка, очевидно, базувалася в Приазов'ї, в 765–766 рр. Х. (1363–1364 рр.) — в Янгі-Шехрі (нині Старий Орхей, Молдова). У 766 р. Х. (1364/1365 рр.) розпочалося карбування дангів з найменуванням монетного двору «Орду Муаззам». За нашими попередніми даними,

одне місце карбування цих монет розташовувалося у Придніпров'ї (тепер – Кучугурське городище поблизу Запоріжжя), а друге – у верхів'ях Сіверського Дінця (орієнтовно, між сучасними Харковом і Белгородом). Швидше за все, перше стало місцем зимової ставки хана, а друге – основним місцем літньої ставки. Кочівлі між цими місцевостями проходили, орієнтовно, по відрізковій Муравського шляху. Таким чином, маршрут кочування ставки не пролягав через нинішню Полтавщину, а нечисленне місцеве населення все ще користувалося переважно товаро-грошима, а не монетами.

Із 767 р. Х. (1365/1366 рр.) літні кочівлі перемістилися від верхів'їв Сіверського Донця до його середньої течії. Про це свідчать численні нумізматичні знахідки біля с. Шепилівка Попаснянського району Луганської області [9]. Під кінець правління маріонеткового хана еміра Мамає – Абдаллаха у 770 р. Х. (1368/1369 рр.) маршрут кочівель Орди, за даними знахідок монетних скарбів, проходив так: зимова ставка (Кучугурське городище, Мамаїв Сарай [4]) – по долині р. Конка приблизно до м. Оріхів – по долині р. Верхня Терса – до броду на р. Вовчий і далі по вододілу біля верхів'їв річок Бик, Казенний і Кривий Торець, Бахмут і Лугань – до великої луки долини Сіверського Донця біля с. Шепилівка.

На початку 2010-х рр. «чорні археологи» приблизно в районі Біликівського броду натрапили на поле з великою кількістю знахідок срібних монет (дангів), мідних монет (пулів) і мідних заготовок для їх виготовлення. Отже, в цій місцевості відбувалося карбування монет. Авторами розглядаються різні версії, кожна з яких вірогідна. Можливо, тут розташовувався тимчасовий монетний двір (якщо це була літня ханська ставка). Ми більше схилиємося до версії про існування біля Біликівського броду локального монетного двору і торжища. Разом із монетами знаходять металеві предмети. На залишки фундаментальних споруд тут не натрапляли.

Відомо, що центр карбування біля Шепилівки проіснував до перших років правління Мухаммада (початок 1370-х рр.). А стоянка біля Біликівського броду, як свідчать знахідки монет хана Туляка, – до кінця існування Мамаєвої Орди в 1380 р. У зв'язку з особливостями орогідрографічної мережі, «велике коло» Кучугури – Шепилівка – Білики – Кучугури було на той час нереальним. Але не виключено, що за Мухаммада, на початку 1370-х рр., його літня ставка на якийсь час перемістилася із Шепилівки до Біликів.

Якщо місцевість біля Біликів була літньою ставкою, то маршрут кочівель від Мамаєвого Сараю проліг би відрізком Муравського шляху до верхів'їв Орчика, а звідти – по долині р. Тагамлик до Біликівського броду й до пониззя Ворскли (з багатими пасовищами). Від гирла Тагамлика до пониззя Ворскли окремі знахідки і невеликі

комплекси монет ханів Мамаєвої Орди трапляються досить часто (зокрема, біля сіл Лівобережна Сокілка, Красне, Сухинівка, Кишеньки тощо). Трапляються, але зрідка знахідки в долині Ворскли між гирлами Тагамлика і Коломаку [3].

Біликівський брід – зручне місце торгівлі Мамаєвої Орди з землями Київського і Брянського удільних князівств. Шлях до Києва по суходолу орієнтовно відповідав ділянці шляху Київ – Шарукань XII ст. [5].

Зі зрозумілих причин, автори не мають цілісного уявлення про комплекс зборів монет із Біликівського броду. За орієнтовними даними, їх було знайдено там понад 500, більша частина з яких продана на різних нумізматичних аукціонах. Серед них – значна частка випусків міст Нижнього Поволжя (переважно, до середини 1360-х рр.), данги Абдаллаха ординського карбування 770 р. Х. Але переважають данги хана Мухаммада від 772 до 781 р. Х. Не рідкісними тут є мідні пули і заготовки для їх виготовлення (рис. 1 на кол. вкл. IV), а можливо – і плаковані сріблом підробки дангів з мідним ядром (рис. 2 на кол. вкл. IV).

На решті території Полтавщини знахідки монет ханів Мамаєвої Орди не часті. Виключення становить Нижнє Посулля: тут водний шлях до Чернігово-Сіверщини міг пролягати по річках Дніпру та Сулі [10, с. 53]. У цій же частині області (від долини р. Хоролу і західніше) ординські монети трапляються разом із наслідуваннями дангам хана Мухаммада, зокрема, карбовані в Брянському й Новгород-Сіверському удільних князівствах.

3. За правління Токтамиша і його суперників у боротьбі за владу (1380–1399 рр.) скарби й окремі знахідки монет трапляються рівномірніше майже на всій території краю (а не тільки на лівобережжі Ворскли). Разом із тим, великі ординські стоянки зникають у нижній частині долини Ворскли і з'являються вище й північніше (від Котелевщини на півдні – до долини Сейму на півночі). Ми схиляємося до гіпотези, що після поразки еміра Мамаєв сюди відкочувала частина його Орди на чолі з сином Мансуром Кийят-Мамаєв [14], який отримав в управління землі між володіннями Токтамиша й удільними князівствами у складі ВКЛ (смуга, котра охоплює східну Київщину, північну Полтавщину, південні частини Чернігівщини, Сумщини, Курщини). Проте, ця гіпотеза ще потребує проведення додаткових досліджень.

Зауважимо, що у нас викликають сумніви щодо міркувань Б. Черкаса [11] про належність земель колишньої Переяславщини в 1380–1390-х рр. до складу Улусу Манкерман, у межі якого вдерся й розорив його у 1392 р. Тамерлан. Запис, як здається, міг походити від словосполучення «Мансур-Керман» (фортеця Мансура). За попередніми

даними, знахідки монет Тамерлана (еміра Тимура) й завойованих ним країн трапляються нерідко на південному сході Полтавщини, між пониззями Псла на заході і долиною Тагамлика на півночі. Очевидно, саме ці землі розорив великий завойовник. За легендою, в 1392 р. десь у Присамар'ї в битві з ним саме й загинув Мансур Кийят-Мамай.

4. Період Глинщини охоплює час від поразки Вітовта й Токтамиша в «битві народів» на Ворсклі (1399 р.). Як не дивно, але кількість монетних скарбів від Котелевщини й на північ (сучасні Сумська, Чернігівська області) є досить великою – аж до середини 1420-х рр. (коли кілька епідемій чуми призвели до обезлюднення території й перетворення її на Дике Поле).

Отже, територія Глинщини у перші десятиліття XV ст. була досить економічно розвиненим краєм, а кількість монет і скарбів цього часу навіть більша, ніж зустрічається в Криму, де карбувалася значна частина цих монет (у т. ч. ранніх генуезько-татарських аспрів). На решті ж території Полтавщини знахідки монет цього часу зовсім не часті.

5. П'ятий період на Полтавщині (кінець 1420-х рр. – рубіж XV–XVI ст.) досить бідний на знахідки ординських монет. Зрідка на її південному сході трапляються монети ханів Великої Орди, зокрема, Саїд-Ахмада II. Чи не останнім свідченням є інформація про перебування на Полтавщині і поблизу її меж останнього хана Великої Орди – Шейх-Ахмада на рубежі XV–XVI ст. [12]. Цей хан був одним із активних учасників боротьби нащадків нижньоволзьких ханів за Крим і прилегли до нього землі Причорномор'я з новоутвореною в 1440-х рр. династією Гіреїв. Монети Менглі-Гірея I нерідко трапляються на півдні краю, і є свідченням як цієї боротьби, так і набігів кримських татар на південні землі ВКЛ. Із настанням XVI ст. золотоординська доба на Полтавщині остаточно завершилася.

Автори продовжують збір і обробку матеріалів щодо географії знахідок монет та їхніх комплексів у межах території Мамаєвої Орди, та укладання каталогів штемпелів дангів цього періоду [1]. Сподіваємося, що темою наступної роботи буде публікація саме тих штемпельних різновидів золотоординських монет, які карбувалися на Полтавщині.

Література

1. Булава Л. Н. Выпуски дангов начального периода правления хана Золотой Орды Мухаммеда (771–772 г. х.) / Л. Н. Булава, А. А. Шевчук // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – М., 2016. – Вып. 2. – С. 51–61.

2. Булава Л. Н. Небольшой клад гривен и дангов начала 1360-х годов / Л. Н. Булава // Тезисы XIX Всерос. нумизматической. конференции. – Великий Новгород, 2017. – С. 83–86.
3. Булава Леонид. Небольшой комплекс джучидских дангов времени Мамаевой Орды из литовско-ордынского пограничья (район Полтавы) / Леонид Булава // Нумізматика і фалеристика. – К., 2016. – № 4 (80). – С. 38–41.
4. Єльніков М. Золотоординські часи на Українських землях / Михайло Єльніков. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – (Серія: «Невідома Україна»).
5. Кудряшов К. В. Половецкая степь / К. В. Кудряшов. – М.: Гос. изд-во геог. лит-ры, 1948. – 170 с.
6. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. – М.: Гос. изд-во геог. лит-ры, 1957. – 272 с.
7. Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісоотепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К.; Полтава: Археологія, 2004. – 81 с.
8. Хромов К. К. К вопросу о монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) / К. К. Хромов // Восточная нумизматика на Украине. – Часть II: Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К.: Купола, 2007. – С. 59–79.
9. Хромов К. К. Монетный комплекс времени Улуса Джучи, собранный в Луганской области (краткий обзор) / К. К. Хромов, С. Н. Санжаров // Эпиграфика Востока. – М.: ИВ РАН, 2014. – Вып. XXXI. – С. 299–317.
10. Хромов К. К. Находки восточных монет в среднем течении реки Трубеж (Борщев – Пристромы – Волчков) / К. К. Хромов // Нумизматика Золотой Орды. – Казань, 2015. – № 5. – С. 48–54.
11. Черкас Б. Улус Манкерман: спроба реконструкції / Б. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. пр. – К.: Ін-т істор. України НАНУ, 2011. – Вип. 11. – С. 162–166.
12. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.) / Борис Черкас. – К.: Ін-т істор. України НАНУ, 2014. – 387 с.
13. Шабульдо Ф. Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя / Ф. Шабульдо // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. пр. – К.: Ін-т істор. України НАНУ, 2000. – Вип. 1. – С. 57–74.
14. Шенников А. А. Княжество потомков Мамаю / А. А. Шенников // Депонировано в ИНИОН. – Л., 1981. – № 7380. – С. 20–22. – Режим доступу: <http://zarusskiy.org/history/2008/06/29/mamay/>

Л. Н. Булава, А. А. Шевчук
Находки монет Золотой Орды 60-70-х гг. XIV в. на Полтавщине

Резюме

Анализируется периодизация находок монет и денежного обращения на территории современной Полтавской области. Приведен краткий

обзор каждого из этих периодов и предварительные данные о рубежах Мамаевой Орды, а также расположении локального монетного двора в регионе.

Ключевые слова: золотоордынское время, Полтавская область, эмир Мамай, Мамаева Орда, Беликовский брод, хан Абдаллах, хан Мухаммад, данг.

L. N. Bulava, A. A. Shevchuk

Geographical analysis of finds in Poltava region coins of the Golden Horde of the 60-70s of the 14th century

Summary

Periodization of finds of coins and money circulation in the territory of the Poltava region. A short review of each of the periods. Preliminary data on the boundaries of the Mamay Horde, and the location of the local mint.

Keywords: Golden Horde time, Poltava region, Emir Mamay, Mamay Horde, Belikovskiy ford, Khan Abdullah, Khan Muhammad, dang.

О ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЗНАНИЙ ПАЛЕОПАТОЛОГИИ В ИСТОРИЧЕСКИХ НАУКАХ

Публикуется анализ результатов исследования материалов из антропологических коллекций Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского (в том числе из работ М. Я. Рудинского), Центра охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации, Полтавского национального педагогического университета им. В. Г. Короленко. Полученные данные позволяют нестандартно использовать их в различных разработках исторических и других гуманитарных наук.

Ключевые слова: М. Я. Рудинский, междисциплинарные исследования, твердотканые материи, палеопатология.

Введение. Михаил Яковлевич Рудинский (1887–1958) — известный украинский археолог, историк искусства, один из руководителей украинской археологической науки 1920–1950 гг. и музейного строительства, доктор исторических наук, инициатор создания первого педагогического журнала в Полтаве, один из самых деятельных директоров Полтавского краеведческого музея, организатор охраны памятников истории, археологии и архитектуры, издатель. Всей своей деятельностью он показал необходимость проведения межинтегральных исследований в науке [11]. Михаил Яковлевич заложил основы междисциплинарного анализа еще в бытность его работы в Полтавском краеведческом музее начала 1920-х гг. На основе этих материалов и сегодня проводятся соответствующие исследования.

Отдельные научные дисциплины не являются независимыми. Между ними нет резкой границы. Однако им свойственна узкая специализация. Это явление имеет положительные и отрицательные стороны. Узкая специализация позволяет достичь результатов в разработке частных вопросов, но затрудняет движение вперед. Поэтому наукам характерен диалог, приводящий их к взаимообогащению. В настоящее время междисциплинарный синтез все чаще начинает рассматриваться как один из важнейших аспектов возникновения нового научного знания [1; 21].

Актуальность. Для того, чтобы знания, полученные в одной области науки, могли помочь продвижению вперед в другой, так или иначе связанной с первой, при наличии специализации, необходимо правильное указание на возможность использования их в другой дисциплине. Отсюда возникает возможность проведения интерпретаций данных, вызывающих научный интерес.

XXI век по мнению и некоторых современных ученых станет столетием отраслей, основанных на силе человеческого интеллекта. Это обуславливает необходимость взаимопроникновения наук [20, с. 87–96].

Антропология – междисциплинарная отрасль знания, комплексно изучающая человека и человечество на всех этапах его развития, включая период эволюционного формирования, а значит – историческая наука. Единство антропологии, являющейся, по существу, совокупностью научных дисциплин о человеке, создает специфический предмет этой науки – «общечеловеческие универсалии». Иначе говоря, предметом антропологии являются интегративные свойства человечества, которые позволяют представить его в качестве единого целого. Особенностью антропологии, как междисциплинарной науки, выступает «многоаспектный анализ изучаемых явлений» [2].

В этом контексте актуальным остается изучение антропологических твердотканых образований, с использованием разработок палеопатологии, медицины, социологии, биологии, истории, археологии и других гуманитарных наук.

Целью подготовки публикации является проведение анализа палеантропологических материалов с указанием возможности использования их результатов, полученных при изучении кариеса зубов, дисциплинами, которые непосредственно не занимаются вопросами патологии человеческого организма.

Материалами исследования послужили антропологические коллекции, собранные археологами Полтавского краеведческого музея (в том числе и М. Я. Рудинским), Центра охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской областной государственной администрации, Полтавского национального педагогического университета им. В. Г. Короленко, изученные на предмет следов заболевания кариесом зубов [3; 9].

Методом послужил сравнительный анализ вышеуказанных данных со знаниями других дисциплин [17, с. 165–171].

Основная часть. Согласно имеющейся в нашем распоряжении научной литературы, среди современных заболеваний кариес зубов занимает одно из наиболее проблематичных мест. От него страдает почти все население Земли. В связи с этим кариесу придан статус эпидемии. Кариозная патология не смертельна. Эти обстоятельства

придают кариесу неоднозначную организменную и социальную значимость [7, с. 94–102; 12; 14, с. 64–76; 15, с. 57–58; 18; 19, с. 145–151]. Над изучением этой патологии, помимо стоматологов, трудятся специалисты из разных областей науки [4; 5; 8, с. 292–298; 10; 16].

Немалое количество добытых ими фактов медицина на данном этапе развития не в силах объяснить. Иногда найденные феномены не имеют клинического значения. Данное обстоятельство заставляет более внимательно и серьезно отнестись к кариесу зубов [6, с. 33–36; 13, с. 4–6].

Для оценки кариеса зубов, согласно рекомендациям ВОЗ (Всемирная организация здравоохранения), используют показатели распространенности и интенсивности кариеса. Интенсивность поражения кариесом определяется индексом КПУ зубов и КПУ полостей. Она может быть найдена как у одного обследуемого, так и у группы индивидов. Индекс КПУ зубов – это сумма кариозных (К), запломбированных (П) и удаленных (У) вследствие осложнений кариеса зубов зубных органов у одного обследованного. При определении этого и других средних величин индексов интенсивности у значительного количества населения их сумма разделяется на количество обследованных.

Показатель распространенности характеризует процент лиц, пораженных кариесом. Он определяется отношением числа людей с кариесом к общему количеству обследованных [18].

На основе изучения этих показателей на собранном нами одонтологическом фоссильном и субфоссильном материале был проведен сравнительный математический многофакторный анализ (метод точечных графов) патологии [3; 9].

Данные исследований для удобства изучения были трансформированы в графики. В частности, был составлен график изменения показателя интенсивности и распространенности кариеса зубов от эпохи энеолита – медного века, с прогнозированием в будущее (рис. 1). При анализе графика было определено время, когда кариозная патология осуществила качественную трансформацию – до XVII века кариес представлял собой только кариес зуба [22, р. 1402–1407]. С XXI века это оказалось уже другим качественным явлением, название которому – кариозная болезнь.

На графике (рис. 1) прослеживается эволюция показателей кариеса зубов. Как было отмечено выше, кариозный процесс за время своего существования в выбранном интервале развития человеческой популяции осуществил не только количественные, но и качественные изменения. Подъемы на ветвях распространенности и интенсивности происходят одновременно. Однако ветвь интенсивности поднимается намного медленнее. С точки зрения истории

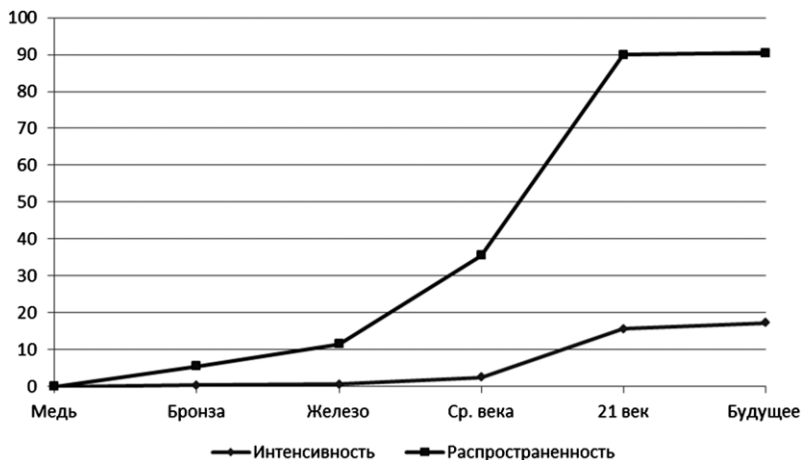

Рис. 1. График изменения показателя интенсивности и распространенности кариеса зубов в разные исторические эпохи (в %).

человечества это может свидетельствовать об изменении в образе жизни обитателей исследуемого ареала, либо изменениях в условиях окружающей их среды. С точки зрения патологии это указывает на интенсификацию риск-факторов кариеса зубов, вызванную в большей степени влиянием общества и отразившуюся на отдельных индивидах. С точки зрения обществоведения интерес представляет разница между реакцией общества на это явление в целом и отдельных его членов (изменение социальных факторов). С точки зрения биологии любопытен факт рассмотрения разницы между реакцией человеческой популяции и реакцией организма человека на изменения, приведшие к интенсификации риск-факторов. Всё это может внести ясность в вопросы, связанные с изменчивостью как человека, так и человеческой популяции в целом за исторический период от эпохи медного века до современности.

Вывод. Резюмируя приведенные материалы, можно отметить следующие моменты. В описываемом графике содержится информация, касающаяся огромного количества людей, проживавших на определенной территории (Днепровское лесостепное Левобережье). Эта территория за этот период времени была рубежом между племенами, народами и даже государствами. Показатели графика, затрагивающие большой исторический период, могут быть весьма полезны для использования в различных областях гуманитарного знания.

Соотнесение изменений в ветвях графика с историческими изменениями в указанном ареале обитания могут помочь в рамках древней, средневековой и новой истории точнее определиться с моментами в вопросах трактовки спорных событий и явлений.

Эти же манипуляции, проведенные в социологических науках, могут сориентироваться с характером и направлением действий, производимых человеком и его популяцией при возникающем давлении со стороны окружающей среды.

Медицине аналогичные операции могут оказать неоценимую пользу при разборе эпидемиологических вопросов (своего рода стратегии безопасности).

В биологии актуальны вопросы взаимодействия организма с окружающей средой, роли генотипа и фенотипа в вопросах изменчивости и возникновении мутаций.

Перспективой дальнейших исследований является расширение ареала привлеченных палеоантропологических материалов и более детальный анализ явлений по конкретным историческим эпохам, культурным явлениям в их среде и даже на конкретных археологических памятниках, охватывающих более-менее значительные промежутки времени.

Литература

1. **Аверьянов А. Н.** Системное познание мира: методологические проблемы. — М.: Политиздат, 1985. — 263 с.
2. Антропологические концепции современной науки: учебн. пособие по курсам «Концепции современного естествознания» и «Антропология» для студентов специальностей «Социология» и «Социальная работа»: в 2 ч. — Ч. 1: палеоантропология / Э. Д. Владимирова. — Самара: Изд-во «Универс-групп», 2007. — 103 с.
3. **Артем'єв А. В.** Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. мед. наук: спец. 14.01.22 «Стоматологія» / А. В. Артем'єв. — Полтава, 2012. — 19 с.
4. **Бужилова А. П.** Homo sapiens: история болезни / А. П. Бужилова. — М.: Языки славянской культуры, 2005. — 320 с.
5. **Добровольская М. В.** К методике работы с материалами кремации / М. В. Добровольская // КСИА. — М., 2010. — № 234. — С. 85–98.
6. **Зайцев А. В.** Антагонизм Дюбуа в современных условиях / А. В. Зайцев, Н. В. Котелевская, О. Н. Бойченко, А. К. Николішин // Український стоматологічний альманах. — Полтава, 2016. № 1 (Т. 1). — С. 33–36.
7. **Зайцев А.** Патологические изменения в зубах населения казацкого времени как критерий определения давности погребения / Андрей Зайцев, Андрей Артемьев, Людмила Каськова // Полтавський краєзнавчий музей Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМВК; [редкол.: Волошин Ю. В., Кири-

- дон А. М., Кондратенко Т. К. та ін.] – Полтава: Дивосвіт, 2016. – Вип. XI. – С. 94–102.
8. **Зубова А. В.** Первые результаты сравнительного анализа одонтологических характеристик популяций одиновской культуры: к вопросу о южных миграциях / А. В. Зубова, В. И. Молодин, Т. А. Чикишева // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: сб. науч. ст. – Новосибирск, 2016. – Т. XXII. – С. 292–298.
 9. **Каськова Л. Ф.** Эволюционные особенности развития кариеса у человека / Л. Ф. Каськова, А. В. Зайцев, А. В. Артемьев; ЦП НАНУ и УООПИК; ЦОИПА. – К.: ЦП НАНУ и УООПИК, 2013. – 80 с.
 10. **Марфина О. В.** История антропологических исследований в Беларуси / О. В. Марфина. – Минск: Беларуская навука, 2015. – 405 с.
 11. Михайло Якович Рудинський (1987–1958): бібліографічний показник / Укл. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б., Удовиченко О. І. – К.; Полтава: ВЦ «Археологія», 2001. – 32 с.
 12. Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды / Т. И. Алексеева, А. П. Бужилова, А. З. Винников и др. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 2002. – 200 с.
 13. **Окушко В. Р.** К «теоретической стоматологии» / В. Р. Окушко // Новое в стоматологии. – 2003. – № 4. – С. 4–6.
 14. **Пежемский Д. В.** Информативность скелетных останков плохой сохранности (по материалам некрополя Сиреневая бухта) / Д. В. Пежемский // РА. – М., 2000. – № 4. – С. 64–76.
 15. **Петрушанко Т. О.** Якісний склад мікробіоценозу порожнини рота осіб молодого віку з різною інтенсивністю карієсу / Т. О. Петрушанко, В. В. Черета, Г. А. Лобань // Світ медицини та біології. – 2013. – № 1. – С. 57–58.
 16. **Рохлин Д. Г.** Болезни древних людей / Д. Г. Рохлин. – М.: Наука, 1965. – 305 с.
 17. **Симановский С. И.** Сравнительный анализ как метод исследования в политической науке / С. И. Симановский // Весці БДПУ. – Минск, 2002. – № 4. – С. 165–171.
 18. Терапевтична стоматологія: підручн. для студентів стомат. фак-тів вищих мед. навч. Закл. IV рівня акредитації / За ред. Анатолія Ніколішина. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Вінниця: Нова книга, 2012. – 680 с.
 19. **Чикишева Т. А.** Одонтологический материал из кургана № 20 в Ноин-Уле (Монголия) / Т. А. Чикишева, Н. В. Полосьмак, П. В. Волков // Археология, этнография и антропология Евразии. – Новосибирск, 2009. – № 3 (39). – С. 145–151.
 20. **Шубина Н. Л.** Научная коммуникация: поиски разумного компромисса / Н. Л. Шубина // Известия Росс. ГПУ им. А. И. Герцена. – СПб, 2009. – № 104. – С. 87–96.
 21. **Яскевич Я. С.** Философия и методология науки. Вопросы и ответы: полный курс подг. к канд. экзамену / Я. С. Яскевич. – Минск: Выш. школа, 2007. – 656 с.

22. **Zaytsev A.** A study of dental caries problem in its biological aspect // A. Zaytsev, A. Vatsenko, N. Perederii, N. Ulanovskaya-Csyba // Medical teacher. – 2017. – V. 39. – P. 1402–1407.

А. В. Зайцев, А. В. Артем'єв, Д. В. Подзоров

Про можливість застосування знань палеопатології в історичних науках

Резюме

Публікується аналіз результатів дослідження матеріалів з антропологічних колекцій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (в тому числі з робіт М. Я. Рудинського), Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Отримані дані дозволяють нестандартно використовувати їх в різноманітних розробках історичних та інших гуманітарних науках.

Ключові слова: М. Я. Рудинський, міждисциплінарні дослідження, твердотканні матерії, палеопатологія.

A. V. Zaitsev, A. V. Artemiev, D. V. Podzorov

About the possibility of application of paleopathology knowledge in historical sciences

Summary

The analysis of the results of the study of materials from the anthropological collections of the Poltava Local Lore Museum (and in time of M. Ya. Rudynskiy's work), Center of Protection & Research of Archaeological Sites of the Culture Board of the Poltava Region State, V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University is published. The obtained data allow non-standard use of them in various developments of historical and other humanities.

Keywords: M. Ya. Rudynskiy, interdisciplinary studies, hard tissue materials, paleopathology.

М. С. СИНИЦЫН — СОТРУДНИК ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО И ОДЕССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЕВ

О жизненном и научном пути одного из археологов Полтавского краеведческого и Одесского археологического музеев.

Ключевые слова: М. С. Сеницын, археология, Полтавский краеведческий музей, Одесский археологический музей, Одесское археологическое общество.

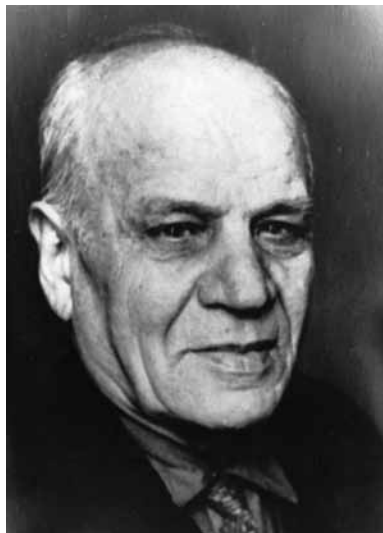
Имя Моисея Сергеевича Сеницына хорошо известно в научном мире.

Родился М. С. Сеницын 26 августа 1899 г. в селе Гонтаревка Харьковской области. После окончания исторического факультета Одесского института народного образования (1930 г.) и аспирантуры Одесского археологического музея (1933 г.) М. С. Сеницын связал свои научные интересы с археологией. Он принимал активное участие в работах Азово-Черноморской и Ольвийской экспедиций. Проводил раскопки у Варваровки, Киселёво, Петуховки и др. памятников.

С марта 1933 по март 1936 гг. М. С. Сеницын работал в Полтаве. Он занял освободившуюся должность заведующего археологическим отделом Полтавского краеведческого музея после А. В. Домбровольского. Ему была поставлена задача провести реэкспозицию отдела, естественно, представив все эпохи с позиций марксизма [2, с. 11]. А в музее в это время началась «охота» на «врагов» социалистического строительства. И выжить в этой вакханалии арестов было крайне сложно. Чтобы избежать репрессий М. С. Сеницын вынужден был искать новое место работы.

В 1936 г. М. С. Сеницын переехал в г. Херсон (как можно далее от раскручиваемого маховика репрессий в Полтаве) и до конца 1938 г. работал заместителем директора краеведческого музея в г. Херсоне, в 1939 г. перевелся поближе к Одессе — заместителем директора Николаевского исторического музея.

С конца 1939 г. трудовая деятельность М. С. Сеницына была связана с Одесским археологическим музеем, где он трудился до 15 июля 1941 года в должности старшего научного сотрудника. В это время он

Моисей Сергеевич Синицын
(1899 – 1973).

собирал материалы для кандидатской диссертации, работу над которой завершил уже после окончания войны. Послевоенная деятельность М. С. Синицына была связана с преподаванием в Одесском педагогическом институте. С 1956 г. он доцент кафедры древнего мира и археологии Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Педагогическая и научная деятельность М. С. Синицына были тесно связаны. Он занимался исследованием памятников эпохи бронзы и скифо-сарматского времени. Результатом этой деятельности явилась целая серия статей и основательных публикаций [3; 4; 5; 6 и ряд др.].

Будучи доцентом кафедры древнего мира и археологии, М. С. Синицын вводит в курс обучения студентов исторического факультета Одесского университета им. И. И. Мечникова с 1957 г. обязательную археологическую практику. Первые два года он сам финансировал эту практику и руководил ею до 1966 г. Базовым памятником в археологической практике студентов становится античное городище у с. Роксоланы Одесской области (Никоний).

В конце пятидесятых годов XX ст. М. С. Синицын проводит большую подготовительную работу по возобновлению деятельности Одесского археологического общества. И, наконец-то, 15–16 мая 1959 г. в Доме ученых Одессы состоялось организационное собрание Одесского археологического общества. Вновь созданное общество должно было воскресить традиции Одесского общества истории и древностей, существовавшего в Одессе с 1839 по 1919 гг.

Первым председателем Одесского археологического общества был избран именно М. С. Синицын и на протяжении семи лет (1959 – 1966 гг.) руководил его многосторонней деятельностью. К 1966 г. общество объединило в своих рядах около 400 человек. При непосредственном участии М. С. Синицына решались все вопросы, свя-

занные с выявлением и охраной археологических памятников Северного Причерноморья.

С 1963 г. общество проводило охранные раскопки на Каменной горе у с. Орловка Одесской области. В 1965 г. велись разведки с закладкой шурфов на славянских памятниках IX – X вв. между Болградом и с. Криничное Одесской области.

Одной из форм деятельности Одесского общества были итоговые собрания-конференции.

Большое место в работе Одесского археологического общества занимала издательская деятельность. В 1960 г. был издан I (34) том «Записок Одесского археологического общества», был собран и подготовлен к печати II (35) том «Записок». Опубликованы работы П. И. Борисковского, В. И. Красковского [1] и Д. Б. Шелова, брошюры по археологическому краеведению и народным музеям.

С 1960 г. Одесское археологическое общество принимало участие в подготовке и проведении научных конференций, посвященных итогам полевых археологических исследований, активным участником которых всегда оставался М. С. Сеницын. Им были опубликованы свыше двух десятков научных исследований.

В 1960 году он добился решения Одесского облисполкома о выделении археологическому музею территории площадью 5 га, на которой расположено Роксоланское городище (Никоний). Городище он исследовал с 1957 по 1966 гг. К 1966 г. М. С. Сеницын раскопал 2 тыс. кв. м городища. Среди жилых помещений наибольший интерес представляет почти полностью сохранившейся подвал с каменными стенами, площадью более 20 кв. м. Проводя исследования оборонительной системы, М. С. Сеницын обнаружил стену римского периода (I – III вв. н. э.). Это дало основание считать, что Никоний в первые века н. э. был закрытым укреплением с прилегающим к нему еще одним поселением, расположившимся на соседней территории. Однако недостаток археологических материалов не позволял заявить об этом уверенно в те годы. Сегодняшние исследования подтвердили эту важную догадку ученого.

М. С. Сеницын впервые на основе собранных материалов определил стратиграфию городища, а также решил основные вопросы экономики и культуры города, которые до настоящего времени не потеряли своего значения. В экспозиции Одесского археологического музея выставлены образцы хозяйственной и ремесленной деятельности жителей древнего Никония – результаты первых исследований городища, проводившихся М. С. Сеницыным. Это расписные сосуды мастера Мидия, мастера из Агригента, мастера «Шуваловской амфоры», граффити с посвящением Зевсу, Афине, Артемиде, Героям, терракоты.

С 1959 по 1961 год М. С. Сеницын возглавлял Одесский археологический музей, совмещая эту сложную работу с обязанностями доцента кафедры древнего мира и археологии.

До последних дней жизни (декабрь 1973 г.) Моисей Сергеевич Сеницын интересовался работой Одесского археологического музея и Одесского археологического общества. Его знания, научные исследования, организаторский талант оставили глубокий след в изучении проблем античных городов Северного Причерноморья и города Никоний в частности.

В 2016 году в Одесском доме ученых прошла выставка, посвященная памяти одного из известнейших ученых города Одессы.

Литература

1. **Борисковский П. И.** Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья / П. И. Борисковский, В. И. Красковский; Одесс. арх. об-во. — Одесса: Облиздат, 1961. — 37 с.
2. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею / Гавриленко М. І.; підг. до друку, примітки О. Б. Супруненка // ПАЗ: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. — Полтава: Полтав. літератор, 1993. — Вип. 1. — С. 9–16.
3. **Сеницын М. С.** До питання про населення Північно-Західного Чорномор'я в IV – III вв. до н. е. / М. С. Сеницын // Наукові записки / Одес. ДПІ. — Одеса, 1947. — Т. 8. — С. 145–156.
4. **Сеницын М. С.** Дослідження скифо-сарматських пам'яток під Одесою в 1946 р.» / М. С. Сеницын // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 2. — С. 149–156.
5. **Сеницын М. С.** Городище у хутора Петуховки Очаковского района по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг. / М. С. Сеницын // ВДИ. — М., 1952. — № 2. — 243 – 249.
6. **Сеницын М. С.** Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Южного Буга / М. С. Сеницын // Наукові записки Одес. ДПІ. — Одеса, 1950. — Т. 9.

Н. М. Секерська, Г. Ф. Крісілова

М. С. Сеницын — співробітник Полтавського краєзнавчого й Одеського археологічного музеїв

Резюме

Висвітлюється життєвий та науковий шлях одного з археологів Полтавського краєзнавчого та Одеського археологічного музеїв — Мойсея Сергійовича Сеницына (1899 – 1973).

Ключові слова: М. С. Сеницын, археологія, Полтавський краєзнавчий музей, Одеський археологічний музей, Одеське археологічне товариство.

N. M. Sekerska, H. F. Krisilova
**M. S. Synitsyn – Employee of the Poltava Local Lore and Odessa
Archaeological Museums**

Summary

Life and scientific way of one of the archaeologists of the Poltava Local Lore and Odessa Archaeological Museums Moysey Serhiiiovych Synitsyn (1899 – 1973) is observed.

Keywords: M. S. Synitsyn, Archaeology, the Poltava Local Lore Museum, the Odessa Archaeological Museum, Odessa Archaeological Society.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк
АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН СССР — Академія наук Союзу ССР, Москва
АН УРСР — Академія наук Української РСР, Київ
АН УССР — Академія наук Української ССР, Київ
АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
БДПУ — Белорусский государственный педагогический университет им. Максима Танка, Минск
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВЦ — Видавничий центр
ГПИ — Государственный педагогический институт
ГПУ — Государственный педагогический университет
ГУ — Государственный университет
ДАПО — Державний архів Полтавської області, Полтава
ДП НДЦ «ОАСУ» — Державне підприємство «Науководослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ДПІ — Державний педагогічний інститут
ИИМК — Институт истории материальной культуры, Москва
ИПК — Издательско-производственный комплекс
ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук УРСР, Київ
ІА НАНУ — Інститут археології Національної академії наук України, Київ
ІЗМН — Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІКЗ — Історико-культурний заповідник
КМ — Краєзнавчий музей
КСИА — Краткие сообщения Института археологии, Москва
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН Украинской ССР, Киев
ЛКМ — Лубенський краєзнавчий музей, Лубни
МАУП — Міжрегіональна академія управління персоналом, Київ
МДАСУ — Матеріали та дослідження з археології Східної України, Луганськ
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ПКМ — Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава

НАНУ	— Національна академія наук України, Київ
НБУВ	— Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ
НТШ	— Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, Львів
НУ	— Національний університет
ПДМ	— Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, Полтава
ПДПІ	— Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка, Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК	— Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава
ПНПУ	— Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтава
ПНТУ	— Полтавський національний технічний університет ім. Ю. Кондратюка, Полтава
ПОДА	— Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава
ПОО	— Полтавська обласна організація, Полтава
РА	— Российская археология, Москва
РВВ	— Редакційно-видавничий відділ
РИО	— Редакционно-издательский отдел
СА	— Советская археология, Москва
УАН	— Українська академія наук, Київ
УК ПОДА	— Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
УООПИК	— Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія, Київ
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦНБ	— Центральна наукова бібліотека АН Української РСР ім. В. І. Вернадського, Київ
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ЦОИПА	— Центр охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской областной государственной администрации, Полтава
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦП НАНУ	— Центр памятниковедения Национальной академии наук Украины и Украинского Общества охраны памятников истории и культуры, Киев

АВТОРИ

Артем'єв Андрій Владиславович — кандидат медичних наук, асистент кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації

Булава Леонід Миколайович — кандидат географічних наук, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Гавриленко Ігор Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії гуманітарного факультету Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка

Гейко Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділом палеогончарства Інституту керамології НАН України, старший науковий співробітник Національного музеюзаповідника українського гончарства в Опішному

Дараган Марина Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Джос Віктор Сергійович — завідувач відділом охорони пам'яток культурної спадщини Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»

Дровосєкова Оксана Володимирівна — директор ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Єльников Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Зайцев Андрій Володимирович — кандидат медичних наук, асистент кафедри терапевтичної стоматології ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія»

Заматаєва Ольга Вікторівна — екскурсовод Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»

Коваленко Оксана Валентинівна — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, науковий співробітник Інституту керамології – Відділення Інституту народознавства НАН України

Крісілова Галина Федорівна — молодший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України

Кулатова Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Куштан Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Луговий Роман Сергійович — завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Михайлова Наталя Іванівна — головний зберігач фондів Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»

Подзоров Дмитро Володимирович — старший лаборант кафедри терапевтичної стоматології ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія»

Приймак Віктор Володимирович — провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради

Пуголовок Юрій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Пустовалов Сергій Жанович — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри культурології Київського Національного університету культури і мистецтв

Секерська Наталія Михайлівна — кандидат історичних наук, завідувач відділом експозиції Одеського археологічного музею НАН України

Супруненко Олександр Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України

Шевчук Олександр Олександрович — нумізмат-дослідник

Шерстюк В'ячеслав Вікторович — завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Яненко Анна Сергіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ЗМІСТ

Супруненко О. Б. (м. Полтава). Михайло Рудинський — археолог, пам'яткоохоронець, музейник, видавець і педагог (до 130-річчя від дня народження).....	3
Михайлова Н. І., Заматаєва О. В. (м. Мелітополь). Внесок М. Я. Рудинського у вивчення культового комплексу Кам'яна Могила	21
Яненко А. С. (м. Київ). Музейна археологія Полтавщини 1920-х — початку 1930-х років.....	27
Дровосєкова О. В. (м. Запоріжжя). Видатний вчитель і талановитий учень	42
Джос В. С. (м. Мелітополь). М. Я. Рудинський і питання охорони Кам'яної Могили.....	48
Пустовалов С. Ж. (г. Киев). Б. Д. Михайлов — исследователь петроглифов Каменной Могили	54
Гавриленко І. М. (м. Полтава). З історії вивчення палеолітичної стоянки Гінці: дослідники, дослідження, результати.....	66
Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (м. Полтава). Кілька нових кам'яних стел у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.....	85
Коваленко О. В., Куштан Д. П., Луговий Р. С. (м.м. Полтава, Київ). Курган доби бронзи Сторожівського могильника на Полтавщині... 96	
Дараган М. М., Гейко А. В. (м. Київ, смт Опішня). Просторова організація поселень початку раннього заліза в Середньому і Нижньому Поворсклі.....	110
Шерстюк В. В. (м. Полтава). Кантемирівський комплекс пам'яток: до розробки принципів пошуку ґрунтових могильників черняхівської культури.....	118
Приймак В. В. (м. Суми). До історії вивчення археологічних пам'яток Посулля I — поч. II тис. н. е.	124
Пуголовок Ю. О. (м. Полтава). Орнітоморфні зображення на глиняному посуді сіверян.....	130
Єльников М. В. (м. Запоріжжя). Пам'ятки часу Золотої Орди з будівельною кашинною керамікою з Полтавщини та Запоріжжя	136
Булава Л. М., Шевчук О. О. (м.м. Полтава, Одеса). Знахідки монет Золотої Орди 60–70-х років XIV ст. на Полтавщині	142

Зайцев А. В., Артемьев А. В., Подзоров Д. В. (г. Полтава). О возможности применения знаний палеопатологии в исторических науках	150
Секерская Н. М., Крисилова Г. Ф. (г. Одесса). М. С. Сеницын — сотрудник Полтавского краеведческого и Одесского археологического музеев.....	157
Список скорочень	162
Автори.....	165

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2017

Збірник наукових праць

Пам'яті М. Я. Рудинського (1887 – 1958)

На обкладинці: 1 с. – казан скіфського часу з Перещепинського курганного некрополю поблизу с. Більськ Полтавської обл.

Бронза. ПКМВК, надходження 1924 р.;

4 с. – античне дзеркало з поховання 2 кургану № 18 курганного некрополю скіфського часу в ур. Таранів Яр поблизу с. Мачухи під Полтавою. *Бронза.* ПКМВК. Розкопки М. Я. Рудинського, 1924 р.

Відповідальна за випуск – **І. М. Кулатова.**

Відп. редактор – **О. Б. Супруненко.**

Коректор – **О. Б. Супруненко.**

Художник – **Т. В. Менчинська.**

Комп'ютерний набір – авторський.

Технічний редактор та комп'ютерна верстка – **С. В. Хорев.**

Переклад на англійську мову – **Н. Г. Кондратенко.**

Здано в набір 10.09.2017 р. Підписано до друку 10.10.2017 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 10,16. Ум. друк. арк. 10,00.

Тираж 305 прим. (1-й запуск – 150 прим.). Вид. № 190. Зам. 03/2017.

Виготівник: ПП «Дивосвіт».

36014, м. Полтава, вул. Р. Кириченко, 36, оф. 3.

Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 866 від 22.03.2002 р.

До статті *Н. І. Михайлової, О. В. Заматаєвої* «Внесок М. Я. Рудинського у вивчення культового комплексу Кам'яної Могили».

Рис. 1. Загальний вигляд Кам'яної Могили. Рис. 2. Грот «Кабінет Рудинського» на Кам'яній Могилі. Рис. 4. Пам'ятна дошка на честь М. Я. Рудинського.

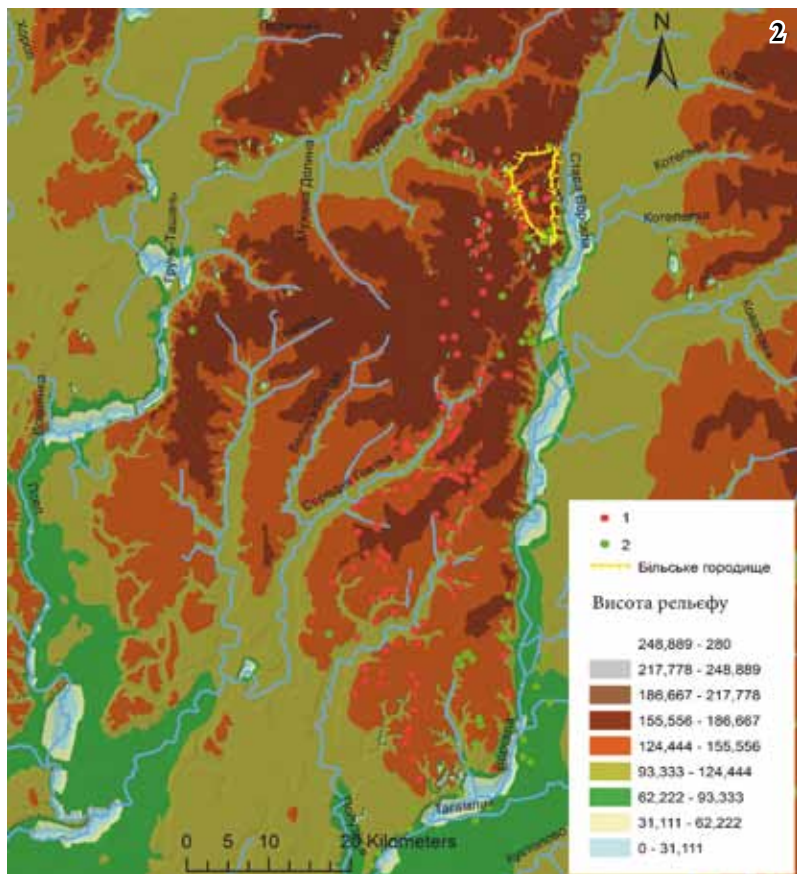

До статті
М. М. Дараган,
А. В. Гейка
**«Просторова
 організація поселень
 початку раннього
 заліза в Середньому
 і Нижньому
 Поворсклі».**

1. Рис. 1.
 Космознімки
 поселень
 із зольниками.

1 – біля
 смт Диканька,
2 – поблизу
 с. Жуки,
3 – біля с. Мачухи.

2. Рис. 2.
 Поселення
 із зольниками
 у Середньому
 Поворсклі.
1 – поселення із золь-
 никами і пов'язані
 з ними могильники;
2 – місцезнаходження
 ранньоскіфського
 часу.

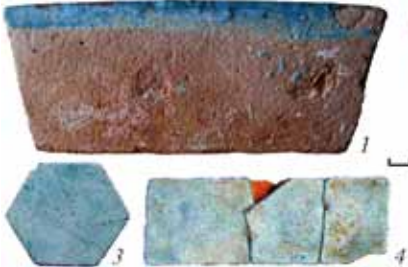

До статті *О. В. Коваленко, Д. П. Куштана, Р. С. Лугового*
«Курган доби бронзи
Сторожівського могильника
на Полтавщині».
 Рис. 7. Сторожове.
 Курган № 3, поховання 4.
 Посудина зі складним або
 «знаковим» орнаментом.
 Глина, ліплення.

До статті *В. В. Шерстюка*
**«Кантемирівський комплекс пам'яток
до розробки принципів пошуку ґрунтових
могильників черняхівської культури».**

Рис. 2. Кантемирівський комплекс
пам'яток пізньоримського часу.
1 – план; 2 – детальний план могильника.
Програмна оболонка – «Global Mapper»,
основа – космоснімок SAS Planet Yandex,
основа гіпсометрії – SRTM.

До статті *М. В. Єльнікова* «Пам'ятки
часу Золотої Орди з будівельною
кашиною керамікою з Полтавщини
та Запоріжжя».

Рис. 3. Городище Кінські Води.
Цеглини—«сухарі» з бірюзовою
поливою з глини (1) і кашину (2),
кашинні плитки (3-4).

До статті *Л. М. Булави, О. О. Шевчука* «Знахідки монет Золотої Орди
60–70-х років XIV ст. на Полтавщині».

Рис. 1. Мідний брусок зі слідами відрізу литника (76 × 15–16 × 5 мм; 38 г).

Рис. 2. Підробка данга Мухаммада (тип «Влада Богу», 773 р. Х.)
з мідним ядром і залишками плакування сріблом (15 × 16 мм; 0,79 г).

ANTIQUITIES

OF THE DNEIPER LEFT BANK REGIONS

